

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE'DE DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARINDA
ANTROPOLOJİNİN ETKİSİ**

DOKTORA TEZİ

İsmet TUNÇ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Ankara- 2019

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE'DE DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARINDA
ANTROPOLOJİNİN ETKİSİ**

DOKTORA TEZİ

İsmet TUNÇ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali Osman KURT

Ankara- 2019

TEZ KABUL ONAY SAYFASI

İsmet TUNÇ tarafından hazırlanan “Türkiye’de Dinler Tarihi Çalışmalarında Antropolojinin Etkisi” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Prof. Dr. Ali Osman KURT (Danışman)	ASBÜ- Dinler Tarihi	
Prof. Dr. Musa Kazım ARICAN (Üye)	AYBÜ- Felsefe	
Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR (Üye)	AYBÜ- Din Sosyolojisi	
Prof. Dr. Durmuş ARIK (Üye)	AÜ- Dinler Tarihi	
Doç. Dr. Meryem BULUT (Üye)	AÜ- Antropoloji	

Tez Savunma Tarihi: 11.12.2019

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olabilmesi için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM
Müdür V.

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. 11.12.2019

İsmet TUNÇ

TEŞEKKÜR

Tez çalışmam boyunca büyük desteklerini gördüğüm, fikir ve önerileriyle çalıőmamın olgunlaşmasında büyük emeği olan değerli danışman hocam Prof. Dr. Ali Osman Kurt'a, yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan'a, Prof. Dr. zcan Güngör'e, Doç. Dr. Meryem Bulut'a, antropoloji alanındaki gelişmelerden haberdar olmamı sağlayan değerli hocam Dr. Akın Konak'a;

Değerli mesai arkadaşlarım Doç. Dr. Kasım Ertaő, Dr. Talip Demir, Dr. Abdulvasıf Eraslan, Dr. Abdurrahim Ayđan, Dr. İsmail Kurt, Öğr. Gör. Bedirhan önem çalışma süresince farklı alanlarda yardımcı oldular.

Son olarak, bu süreçte gösterdikleri sabırdan dolayı eőim Dr. Őuheda zrnek Tunç, biricik çocuklarım mer Asaf ve Őevin Meryem'e teşekkür ederim.

ÖZET

TÜRKİYE’DE DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARINDA ANTROPOLOJİNİN ETKİSİ

Tunç, İsmet

Doktora, Dinler Tarihi

Danışman: Prof. Dr. Ali Osman Kurt

Türkiye’de dinler tarihi çalışmalarının sistemli hale gelmesi Cumhuriyetin ilk yıllarına dayanmaktadır. Bu dönemde ulus devletin inşa sürecindeki çalışmalar kapsamında elde edilen antropolojik veriler, diğer alanlarda olduğu gibi dinler tarihi alanında da kullanılmıştır. Etnografik verilerin oldukça yoğun kullanıldığı bu süreçte antropolojinin Türk dinler tarihçiliğini ne ölçüde etkilediğinin anlaşılması amaçlanmıştır. Bu çalışma makro bir çalışma modeli olup deskriptif bir araştırmadır.

Cumhuriyet döneminde, Türklerin dinî tarihi ve kültürü gerek dinler tarihi alanında gerekse de bu alan dışında çalışma yapanlar tarafından çok fazla ilgi görmüştür. Özellikle Türklerin Müslüman olmadan önceki dinî yaşantıları merkeze alınarak birtakım arayışlara gidilmiş ve bu konuda bazı farklı yorumlar dile getirilmiştir. Anadolu coğrafyasında yoğun antropolojik ve arkeolojik çalışmalar yapılmış, geçmişle bağ kurulması hedeflenmiş, dinler tarihi çalışmaları da bu kapsamda kimi zaman ulus inşası fikrine paralel ilerlemiştir. Türkiye’de dinler tarihinin bilimsel bir disiplin haline gelmesi Hikmet Tanyu’nun Türk kültürünün odak noktası yapıldığı çalışmalarıyla önemli bir aşamaya getirilmiştir.

Hikmet Tanyu’dan sonra Türklerin dini tarihine yönelik araştırmalar devam ederken bir yandan da dinler tarihinin genel konularına yönelim olmuştur. Bu çalışmada özellikle ilahiyat bünyesinde yer alan dinler tarihçiliğinin araştırma yöntem ve teknikleri konusunda birtakım itirazlar dile getirilmiş ve bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Din Antropolojisi, Din Etnolojisi, Hikmet Tanyu, Türk Dini Tarihi, Din ve Kültür.

ABSTRACT

THE IMPACT OF ANTHROPOLOGY ON THE STUDIES OF HISTORY OF RELIGIONS IN TURKEY

Tunç, İsmet

Ph.D., History of Religions

Supervisor: Prof. Dr. Ali Osman Kurt

In the Republican period, the religious history and culture of the Turks attracted a lot of attention both from the field of the history of religions and from those working outside this field. This study is a qualitative study model and it is a research for content analysis. In this period which ethnographic data intensively were used to what extent understanding of the impact upon the perspective of anthropology on the Turkish studies in history of religions was aimed. This study is a macro study model and a descriptive research.

During the Republican period, the religious, the history and the culture of Turks were attracted much attention both in the field of the history of religions and other fields. Particularly, some searches were made by taking into the centre the religious experiences of Turks before becoming Muslims and some different comments were mentioned about this issue. An intensive anthropological and archaeological studies were obtained and was aimed to the relation of past in Anatolian land and consequently the studies of history of religion sometimes were improved toward to the idea of construction of the nation. Becoming scientific discipline of the history of religions in Turkey importantly were made progress by Hikmet Tanyu's studies which made focus point in Turkish culture.

The searches in the field of Turks' religious history after Tanyu were continued and also tended toward general topics of the history of religion. In this study, some objections were expressed and some suggestion were presented in the issue of method and technic of research of the history of religion studies where inside Theology.

Keywords: History of Religions, Anthropology of Religion, Ethnology of Religion, Hikmet Tanyu, Turkish Religious History, Religion and Culture.

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL ONAY SAYFASI.....	iii
BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	x
1. GİRİŞ.....	1
1. 1. Problem	2
1. 2. Amaç ve Önem.....	4
1. 3. Yöntem ve Teknikler	4
1. 4. Araştırma Soruları.....	5
1. 5. Hipotezler.....	6
1. 5. Kapsam ve Sınırlılıklar	6
1. 5. Kaynak Değerlendirmesi.....	7
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	10
2. 1. Bir Bilim Olarak Antropoloji.....	10
2. 2. Antropolojinin Dalları.....	16
2. 2. 1. Uluslaşmada Antropolojinin Etkisi	23
2. 3. Antropolojide Anahtar Bir Kavram Olarak Kültür	25
2. 4. Antropolojik Bakış Açısı	30
1. BÖLÜM.....	37
DİN ÇALIŞMALARINDA ANTROPOLOJİ BİLİMİNİN KULLANILMASI	37
1. 1. Din Antropolojisi	38
1. 2. Din Antropolojisi Perspektifinden Dine ve Dinsel Olgulara Bakış	54

1. 3. Din-Kültür İlişkisi	63
1. 4. Etnoloji / Etnografya	66
2. BÖLÜM	72
TÜRKİYE’DE ANTROPOLOJİK ÇALIŞMALARIN BAŞLANGICI.....	72
2. 1. Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Yapılan Antropoloji Çalışmaları	73
2. 2. Cumhuriyet Döneminde Antropoloji ve Türk Antropoloji Enstitüsü	81
2. 3. Türkiye’de Ulus Devlet İnşasında Antropolojinin Rolü	84
2. 4. Türkiye’de Dine Yaklaşımlar ve Köken Arayışları	99
3. BÖLÜM	109
TÜRKİYE’DE DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARINDA ANTROPOLOJİNİN ETKİSİ	109
3. 1. Cumhuriyet Öncesi Din Olgusu ve Dinler Tarihçiliği	110
3. 2. Cumhuriyet Dönemi Dinler Tarihçiliği ve Din Antropolojisi Etkisi	113
3. 3. Hikmet Tanyu’nun Din Antropoloji Yaklaşımı	136
3. 4. Türklerin Dini Tarihine İlişkin Çalışmalarda Antropolojik Bakış.....	150
3. 4. 1. Türk Dini Tarihine Dışarıdan Yapılan Çalışmaların Mahiyeti	153
3. 4. 2. İlahiyat Çalışmalarında Antropolojik Bakış Açısının İmkânı	168
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	183
KAYNAKLAR	190

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi
bk.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DTCF	: Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
M.Ö.	: Milattan Önce
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
M.S.	: Milattan Sonra
krş.	: Karşılaştırınız
s.	: Sayfa Sayısı
ss.	: Sayfadan Sayfaya
ö.	: Ölüm Tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme
vb.	: ve benzeri
v.dğr.	: ve diğerleri

1. GİRİŞ

Türkiye’de Dinler Tarihi’nin geçmişi oldukça yakın bir zaman dilimine işaret eder. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında din, genel itibariyle üzerinde en fazla durulan konuların başında gelmektedir. Din üzerine tartışmalar daha çok din-devlet ilişkileri ve toplumdaki etkisi üzerinedir. Bu konuda çeşitli tartışmalar olmakla birlikte dinin toplumsal bir gereklilik olduğu kabul görmüş ve dinin yasal zemine oturtulması yönünde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda din eğitimi milliyetçilik ekseninde gelişen bir seyir izlemiştir. Dinler Tarihi de bu seyrin bir parçası olarak kendine has bir yol çizmiştir. Bu çalışmada Türkiye’de Dinler Tarihi’nin ortaya çıkışı ve Antropoloji ile olan ilişkisi incelenmiştir. Bu kapsamda ilahiyat alanında ön plana çıkan dinler tarihi ile seküler bir bilim olarak bilinen antropoloji arasında bir bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Bu bağlantının ana odağı Cumhuriyet döneminde yapılan kültürel ve dini olguların tespitine yönelik çalışmalardır. Bu çalışma, Anadolu coğrafyasından elde edilen etnografik verilerin dinler tarihi çalışmalarındaki kullanım sürecine ışık tutmayı ve özellikle de Türkiye’de dinler tarihçiliğinin başlangıç itibariyle hangi temel ilkelere dayandığını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Çalışma Giriş, Kavramsal Çerçeve ve üç bölüm olarak tasarlanmıştır. Kavramsal çerçevede bir bilim dalı olarak antropoloji geniş bir perspektiften ele alınmıştır. Bu başlıkta antropolojinin ortaya çıkışının tarihsel köklerine değinilmiş, çalışmanın odak noktası olan etnografik bilginin derlenmesi ve kullanılmasının önemi anlatılmıştır. Aynı zamanda antropolojide ekol farklılıkları ve farklı isimlendirmelerin sebepleri bu başlık altında anlatılmıştır. Antropolojiyi bir tek alan olarak düşünmenin yanında alt dalları arasındaki bakış açıları ve yöntem farklılıkları da bu bölümün konuları arasındadır.

Çalışmanın birinci bölümü din antropolojisine ayrılmıştır. Bu bölümde din antropolojinin genel çerçevesi, din teorileri, temsilcileri ve yöntemleri ele alınmıştır. Din antropolojisinin özellikle dinî fenomenlere yaklaşımı ve onların tespitine yönelik geliştirdiği araştırma yöntem ve teknikleri konu kapsamına dâhil edilmiştir. İkinci bölüm Türkiye’de antropolojik çalışmaların başlangıcı üzerinedir. Osmanlı Devleti’nde pozitivist düşüncenin izi sürülmüş ve gerek siyasal gerekse toplumsal hareketlenmenin din-siyaset ekseninde nasıl şekillendiği anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu bölümde Türk antropolojisinin kurumsallaşması adına yapılan çalışmalar, ulus devlet inşasında antropolojinin üstlendiği rol, Anadolu

topraklarındaki arkeolojik, filolojik ve etnografik malzemenin ulus inşasındaki etkinliği ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Türkiye’de dinler tarihi çalışmalarında antropolojinin ne ölçüde etkili olduğu konusu incelenmiştir. Özellikle Cumhuriyet dönemi din anlayışı ve dinin temel konu olarak ele alındığı geçmişe dönük arayışların milliyetçilik ile olan ilişkisi, İslami gelenek ile milliyetçilik arasında kurulan ilişkinin anlaşılmasına gayret edilmiştir. Bu bölümde tezi destekleyen temel argüman, Hikmet Tanyu’nun yoğun etnografik veri içeren çalışma prensibidir. Dolayısıyla bu çalışma dinler tarihi ve antropoloji arasında bilimsel çalışmalarda işbirliğinin gerekli olduğuna dikkat çekmektedir. Özellikle din alanında yapılacak alan çalışmaların antropolojik bakış açısının dinî olgulara yaklaşımda daha objektif imkânlar sunacağı öngörülmektedir.

1. 1. Problem

İnsanoğlu geçmişten günümüze sürekli arayış içinde olmuştur. İnsanlar, tarihin her aşamasında geçmişin bilgilerini, atalarını ve onların kökenlerinin nereye ve kime dayandığını, mevcut kültürel yapıyı ve bu kültürün şekillendirdiği davranış kalıplarını öğrenme ihtiyacı duymuşlardır. Bu arayış tarihin her döneminde yeni formlar almış ve artan bir şekilde çaba gerektirerek insanlığın tarihsel mirası olarak bugünlere kadar ulaşmıştır. Din de insanoğlunun bu çabalarından biridir. Tarihin her döneminde dini olgulara rastlanıldığı, dini formların mutlaka gözlemlendiği çeşitli bilim dallarının çalışmalarıyla tespit edilmiştir. Nihayetinde insanlar buldukları bölgelerde kendilerine ya da toplumlarına uygun dini gelenekler meydana getirmiş ve onların yaşatılarak gelecek nesillere bırakılması için yoğun çaba göstermişlerdir.

Dinler tarihi, önceleri antropolojik çalışmalardan elde edilen verilerin kullanılması ve zamanla yeni bir bakış açısının gerekliliğinin ileri sürülmesiyle kendi varlık alanını meydana getirerek özelleşmiş bir bilim dalıdır. Her ne kadar dinler tarihi ve antropoloji farklı bilimsel anlayışlara sahip gibi görünseler de her iki bilim dalı dine ve dini fenomenlere çoğunlukla benzer bakış açılarıyla yaklaşmaktadır. Fakat etnografik bilgilerin dinlerin kültürel boyutlarının anlaşılmasındaki etkinliği antropolojiyi oldukça ön plana çıkarmıştır. Buna karşın vahye dayalı dinlerdeki aşkın düşüncelerin kültürel unsurlardan ayrı tutulma düşüncesi antropolojinin dinler tarihindeki görünürlüğünü önemli oranda azaltmıştır.

Osmanlı Devleti'nin devamı olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde dinler tarihi alanında devam eden bir gelenek olmakla birlikte, ulus devlet düşüncesi çalışmalarına uygun olarak Türk milletinin ve Anadolu'da yaşamış geçmiş medeniyetlerin dini inançlarının tespitine yönelik birtakım araştırmalara gidilmiştir. Mustafa Kemal'in çabalarıyla *Türk Antropoloji Enstitüsü* kurulmuştur. Bu merkez farklı alanlarda çalışmalar yürütmüştür. Bu bakımdan Cumhuriyet döneminde din alanında yapılan çalışmalarda Batı'daki dini araştırmalar referans alınarak antropolojik veriler değerlendirilmiş ve bu tür çalışmaların yapılması için azami gayret sarf edilmiştir. Bu nedenle Cumhuriyet dönemi antropoloji çalışmalarının yoğunluğu ve bu yönde belli seviyede bilgi birikiminin oluşmuş olması, dinler tarihi çalışmaları açısından önemlidir. Türkiye'de genelde Antropoloji özelde ise Din Antropolojisi çalışmaları Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Türk dini yapısını anlama ve Türklerin Müslümanlıktan önceki dini inançları hakkında yeni bilgilere ulaşma isteği sonucu Antropolojinin yöntem ve tekniklerinden faydalanılmış, Dinler Tarihi daha sonraki yıllarda ilahiyat kadrolarından yetişen hocaların gayretleriyle bağımsız bir bilim dalı haline gelmiştir.

Hikmet Tanyu (1918-1992)'ya kadar geçen süreçte kısıtlı imkânlarla devam ettirilen dinler tarihi geleneğimiz, Tanyu ile Türk dininin ve kültürünün temel araştırma sahası olarak belirlenmesiyle önemli bir başarı göstermiştir. Tanyu özellikle antropolojik/etnografik bilgiyi yoğun bir şekilde kullanarak dini fenomenleri araştırma ve açıklama yoluna gitmiştir. Tanyu ile dinler tarihi konuları kapsamında değerlendirilebilecek çalışma yapan antropoloji ve etnoloji mensubu araştırmacıların eserleri çalışmada analiz edilecektir. Özellikle bu kapsamda çok sayıda çalışmanın varlığı dinler tarihi ile din antropoloji ilişkisine dair önemli bir konu olarak görülmektedir. Bu bakımdan çalışmamızın problemi, Türkiye'de dinler tarihi çalışmalarının başlaması ve olgunlaşmasında antropolojinin ne ölçüde etkili olduğunun anlaşılmasıdır.

Bu bağlamda çalışmanın konusu Türkiye'de dinler tarihi çalışmalarında antropolojinin etkisini ele almaktır.

1. 2. Amaç ve Önem

Antropolojik bilginin Batı dünyasında sağladığı imkanlar, Cumhuriyet Türkiye'si'nde ilgiyle karşılanmış ve benzer çalışmalar ülkemizde de yapılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de dinler tarihi alanında yapılan akademik çalışmalarda antropolojik bakış açısının izinin sürülmesi ve Tanyu'nun yoğun olarak kullandığı etnografik dinler tarihi anlayışının anlaşılması önem arz etmektedir.

Bu bakımdan çalışmanın amacı Türkiye'de dinler tarihi çalışmalarında antropolojik etkiye odaklanırken a) Cumhuriyet dönemi ulus devlet inşasında dinin antropolojik kurgulanmasını, b) dinler tarihi uzmanlarının çalışmalarında antropolojinin görünümünü, c) antropolojik verinin dinler tarihi çalışmalarında kullanım imkanını ele almaktır.

Öte yandan çalışmamız, dinler tarihi araştırmalarında genellikle ön plana çıkmayan çok alanlı yaklaşımların gerekliliğini vurgulaması açısından önem arz etmektedir. Buna ek olarak çalışmamızın, ilahiyat alanında yapılan saha araştırmalarında etnografik bilgilerin din-kültür ilişkisini açıklama noktasında son derece işlevsel olduğu düşüncesine yapmış olduğu vurgunun, dinler tarihi alanında çalışacak olan araştırmacılar için yeni çalışma alanları sunacağı değerlendirilmektedir.

1. 3. Yöntem ve Teknikler

Çalışmamız makro bir çalışma modeli olup deskriptif bir araştırmadır. Özellikle antropoloji alanında başvurulan temel eserlerin yanı sıra ve dinler tarihini konu edinen çalışmalardan mümkün oldukça faydalanılmıştır. Antropoloji ve dinler tarihi alanlarındaki araştırmacıların yanı sıra farklı alanlarda eserler veren yazarların da eserlerinin tasvir edici analizleri yapılmıştır. Bu bakımdan dönemin koşulları ve bilim anlayışının aktarılabilmesi amacıyla dolaylı gözlem yöntemi uygulanmıştır.

Çalışmanın makro yapılmasında konunun daha önce çalışılmamış olmasının yanında, genişliği ve alana panoramik bakma gerekliliği etkili olmuştur.

Çalışma kapsamında Türkiye'de Dinler Tarihinin kurumsallaşmasında önemli bir bilim insanı olarak Hikmet Tanyu'nun bilim anlayışının ve Türk Dinler Tarihi

çalışmalarındaki temel yaklaşımlarının daha iyi anlaşılması için bir dizi görüşme¹ yapılmıştır. Bu görüşmelerde temel olarak antropolojinin dinler tarihindeki etkisi, kendi çalışmalarındaki motivasyon, Türkiye’de dinler tarihinin mevcut durumu ile ilgili sorular sorulmuş ve bu sorulardan önce açık kodlama, daha sonra eksen kodlaması ve nihayet seçici kodlamayla ilgili yerlerde referans vererek kullanılmıştır. Bu görüşmelerden elde edilen notlar içerik analizinde kullanılarak konunun daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.

Çalışma her ne kadar açıklayıcı yöntemi esas alsada alan uzmanlarının görüşlerinin derinlemesine yoklanması ve tezde kullanılmasıyla bir yönüyle çoklu yöntemi kullanmış olmaktadır.

1. 4. Araştırma Soruları

Konunun özgünlüğü ve öneminin anlaşılabilmesi için tez çalışmalarında bazı soruların sorulması ve cevaplarının aranması önemlidir. Bu bakımdan bu çalışma için belli sorular sorulmuş ve bu soruların cevapları tez içinde verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda cevapları aranan bazı araştırma soruları belirlenmiştir. Bu sorular şu şekilde sıralanabilir:

1. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra ulus devlet inşası çabalarının bir sonucu olarak dini arayış içinde bulunmuş mudur?
2. Türk dininin ve kültürünün kaynağına ilişkin araştırmalarda antropoloji biliminden ne ölçüde faydalanılmıştır?
3. Türklerin Müslüman olmadan önceki dinleri ya da inançları hakkında yapılan etnografya çalışmaları Türk Dinler Tarihine ne tür katkılar sağlamıştır?
4. Hikmet Tanyu geleneğinin antropoloji-dinler tarihi ilişkisindeki rolü nedir?
5. Antropoloji bölümü bünyesinde varlığını sürdüren din antropolojisi ile ilahiyat alanında varlığını devam ettiren dinler tarihi ilişkisi nasıl bir seyir izlemiştir?

¹ Bu görüşmeler Hikmet Tanyu’nun öğrenciliğini yapmış olan Prof. Dr. Abdurrahman Küçük ile 26.02.2019 tarihinde yaklaşık 4 saat ve Tanyu Ekolü olarak bilinen çalışma prensibini devam ettirerek Türk Dini Tarihi çalışmalarında önemli çalışmalar yapan Prof. Dr. Durmuş Arık ile 27.06.2019 tarihinde yaklaşık 3 saat yapılarak gerçekleştirilmiştir.

6. Antropolojinin ırk bilimi olarak tanınması ve teosentrik (Tanrı merkezci) dünya görüşüne uygun görülmeysi dinler tarihçiliğimizi ne ölçüde etkilemiştir/etkilemektedir?

7. Günümüz ilahiyat çalışmalarında antropolojik bakış açısı ne ölçüde yer almaktadır?

1. 5. Hipotezler

1. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren devletin dini kimlik inşasında antropoloji etkin olarak kullanılmıştır.

2. Türk dini tarihi ve kültürü alanında yapılan çalışmalarda antropolojik yöntem ve veriler yoğun olarak kullanılmıştır.

3. Türklerin Müslüman olmadan önceki dinleri ya da inançları hakkında yapılan etnografya çalışmaları Türk Dinler Tarihi'nin kurumsal hale gelmesinde önemli bir rol oynamıştır.

4. Hikmet Tanyu antropolojik verileri dinler tarihi araştırmalarında yoğun olarak kullanarak dinler tarihinin gelişmesinde büyük öneme sahiptir.

5. Antropoloji bölümü bünyesinde varlığını sürdüren din antropolojisi ile ilahiyat alanında varlığını devam ettiren dinler tarihi ilişkisi Cumhuriyet'in ilk yıllarında yoğun işbirliği şeklinde iken daha sonra bu işbirliği kısmen zayıflamıştır.

6. Antropolojinin daha çok insanın biyolojik yönüne vurgu yapması ve ırk bilimi olarak bilinmesinde, insana dair geçmiş anlatıların aktarılmasında normatif bir üslubun benimsenmesine neden olmaktadır. Bundan dolayı dinler tarihinde kutsal kitapların anlatılarının dışına çıkmakta oldukça temkinli davranılması söz konusudur.

7. Günümüz ilahiyat eğitimine antropolojik bakışın benimsenmesi dini olguların daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir.

1. 5. Kapsam ve Sınırlılıklar

Sosyal bilimler kapsamındaki çalışmalar her ne kadar bütüncü ve genel sonuçlara varmayı amaçlasa da konunun içeriği, harcanan emek, zaman ve maliyet gibi birtakım

nedenlerden ötürü bazı sınırlılıklara sahip olmak gerekmektedir. Bu nedenle bilimsel çalışma yapılırken araştırmaya belli bir sınır çizilmesi çoğunlukla zorunlu bir durumdur.

Çalışmada kullanılan veriler Cumhuriyet dönemi aydın sınıfı tarafından takip edilen pozitivist düşünce takip edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu kapsamda bir karşılaştırma yapılmadığı için İslami geleneği savunanların görüşlerine yer verilmemiştir.

Cumhuriyet dönemi ilahiyat fakültelerinde dinler tarihi alanında üretilen kitap, makale ve diğer bilimsel ya da genel çalışmalar göz önünde bulundurularak içerik analizi yapılmıştır.

Çalışmanın Cumhuriyet dönemi çalışmalarına odaklanmasına karşın günümüz çalışmalarından bazı örnekleri ele alınması söz konusu olduğundan 2019 Mart ayına kadar olan üretimlerden bazı örnekler kullanılmıştır.

Bu çalışma yazarın dil ve akademik yeterlilikleriyle sınırlıdır.

1. 5. Kaynak Değerlendirmesi

Dinler tarihi ve antropoloji ilişkisini Türkiye özelinde ele alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak kısmı olarak kimi çalışmalarda bu ilişkinin ürünü olan akademik yaklaşımlarla hazırlanan çalışmalar mevcuttur.

Tez çalışması esnasında birden fazla alandaki eserlerden faydalanılmıştır. Öncelikle antropolojinin tanımı ve gelişimi hakkında temel antropoloji kaynakları değerlendirilmiştir. Çalışmada Din Antropolojisine ayrı bir vurgu yapıldığı için bu alandaki temel kaynaklar olan Edward Burnett Tylor (1932-1917) tarafından yazılan ve kültür kavramının yaygın bir tanımını içeren *Primitive Culture* (1871) adlı çalışma, kültür ve din arasındaki ilişkinin anlaşılmasında yararlanılan kaynaklardandır. Brain Morris'in Türkçe çevirisi mevcut olan *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler* (2004) başlıklı çalışması önemli bir kaynak mahiyetindedir. Bu çalışma, antropoloji literatüründe yer alan dinin tarihsel bir geçmişi sunmakta ve antropoloji ile yakın ilişkili alanlarda din üzerine geliştirilen söylem ve teorileri açıklamaktadır. Yine Morris'e ait bir çalışma olan *Religion and Anthropology: A Critical Introduction* (2006), çeşitli dünya dinleri ve bazı kültürlerdeki dini fenomenlere açıklama getirmektedir. Din hakkındaki çeşitli teorilerin anlaşılması için bu çalışmalardan

faaydalanılmıştır. Din antropolojisinin anlaşılmasında ve Cumhuriyet dönemi din politikaları konularında özellikle Tayfun Atay ve Sibel zbudun’un çalışmalarına bakılmıştır.

Türkiye’de Dinler Tarihi’nin geçmişine dair çalışmalarda Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki çalışmalara bakılmış, bu konuda farklı alanlardan kaynaklardan faydalanılmıştır. Antropolojiyi konu edinen eserlerden şemsettin Sami’nin *İnsan ve Yine İnsan* adlı eserleri, Suphi Ethem’in *Darvenizm* adlı çalışmalarına bakılmıştır. Dönemin siyasi ve kültürel ortamında dinin nasıl algılandığına dair eserler daha çok din, milliyetçilik, uluslaşma gibi siyasi alandaki gelişmeleri ele alan çeşitli kaynaklar olarak tezde yer verilmiştir.

Çalışma konusu itibariyle Türkiye’de Dinler Tarihiiliğinin başlamasında önemli katkısı olan M. şemseddin Günaltay’ın günümüzde baskıları mevcut olan *İslam ncesi Araplar ve Dinleri* (2013) ve *Dinler Tarihi: Yeryüzündeki İlkel Dinler* (2006) isimli çalışmalarından faydalanılmıştır. Bu eserler, devlet adamı ve aydın bir kişilik olarak Günaltay’ın dine yaklaşımının anlaşılmasında önem arz etmektedir. Yine Hilmi Ömer Budda’ya ait *Dinler Tarihi* (1935) ile *Kurban ve Tufan zerine Makaleler* (2003) adlı çalışmalar da dinler tarihçiliğimizin Cumhuriyet dönemi anlayışını yansıtmaları bakımından önemli görülmüş ve kaynak olarak kullanılmıştır. Dinler tarihi krsmzn gelişmesinde ilk ciddi katkıyı yapan Georges Dumzil’in eserlerinin içerik analizi yapılmış ve Cumhuriyet dönemi politikaları ile olan ilişkisi irdelenmiştir.

Bu çalışmada üzerinde önemle durulan temel konulardan biri, Hikmet Tanyu’nun çalışma konuları ve yöntemlerinin, din antropolojisi konuları ve yöntemleriyle ilgili benzerlikler taşımasıdır. Bu bakımdan Hikmet Tanyu’nun çalışmaları üzerinde titizlikle durulmuştur. Tanyu’nun, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar* (1968), *Dinler Tarihi Araştırmaları* (1973), *Türklerin Dini Tarihçesi* (1978), *İslamlıktan nce Türklerde Tek Tanrı İnanı* (1980) isimli kitapları kaynak olarak kullanılmıştır. Hikmet Tanyu’nun çalışmaları ile dönemin halkbilimci ve antropologların çalışmaları arasındaki benzerliklere dikkat çekilmiştir. Bu kapsamda Sedat Veyis rnek’in *Sivas ve çevresinde Hayatın eşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki* (1966), *Anadolu Folklorunda lm* (1971), *Türk Halkbilimi* (2000), *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane* (2000) isimli kitapları ve Orhan Acıpayamlı’nın *Türkiye’de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü* (1961) isimli alışmalar Tanyu’nun bilim anlayışının

anlaşılması için kaynak olarak kullanılmıştır. Nermin Erdentuğ'un 1952-1955 yılları arasında Elazığ'da yaptığı çalışmalar kayda değerdir. *Hal Köyü'nün Etnolojik Tetkiki* (1956) ve *Sün Köyü'nün Etnolojik Tetkiki* (1959) isimli monografi çalışmaları Sünni ve Alevi köylerinin yaşam tarzına odaklanması ve çalışmadaki dini yaşama dair elde edilen ayrıntılar önem arz etmektedir. Bu kapsamda Hikmet Tanyu'nun bilim anlayışının dinler tarihçiliğimiz açısından önemli olduğu vurgulanarak, günümüz dinler tarihi çalışmalarında din antropolojisi yöntem ve tekniklerinin dinin anlaşılmasında önemli olduğu ve antropolojik bakış açısının dini araştırmalarda daha fazla görünür olması gerektiği vurgulanmıştır. Günümüzde ilahiyat mensuplarının dini söylemlerde antropolojiyi ne denli kullandıklarıyla ilgili örneklerle yer verilmiştir.

İlahiyat alanında dinler tarihi çalışmalarında antropolojik bakış açısıyla yapılan çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bunlardan bazıları, Mustafa Erdem'e ait *Kırgız Türkleri: Dini ve Sosyal Hayatı* (2005), Durmuş Arık'a ait *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)* (2005), Harun Güngör ve Mustafa Argunşah tarafından kaleme alınan *Gagauzlar (Gagauz Türklerinin Etnik Yapısı, Nüfusu, Dili, Dini, Folkloru Hakkında Bir Araştırma)* (2005) Kemal Polat tarafından yazılan *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar* (2008) isimli çalışmalar ve çeşitli makaleler Türk Dini Tarihi konusunda Tanyu Ekolü'nün devam ettirilmesinde örnek çalışmalar olarak değerlendirilmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2. 1. Bir Bilim Olarak Antropoloji

Antropolojinin tanım ve kapsamını bilmek, insana tüm kültür tarihinden haberdar olma imkânı verir. Kültür tarihi içinde dinsiz bir topluma rastlanılmadığı görüşü çoğunlukla antropologların yaptığı çalışmalar aracılığıyla bilinmektedir. Bu bakımdan antropolojinin gerek temel araştırma konuları gerekse alt bilim dallarıyla yapılan çalışmaların amacı insanı bir bütün olarak anlamak içindir. Din antropolojisi insanın kültür tarihi içinde dini olguları açıklama gayreti içinde olan bir alandır. Dolayısıyla genel anlamda antropoloji hakkında bilgilenmek dini olguların daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Antropoloji sözcüğü etimolojik olarak anthropos (insan) ve logos/logia (bilim) kavramlarının bir araya gelmesiyle oluşmuştur.² Antropoloji en anlaşılır biçimiyle *insanbilim* olarak tanımlanmaktadır.³ Beşerî bir bilim olarak adlandırılan antropolojinin yanı sıra diğer bütün bilimler de insanı araştırma konusu yapmaktadır. Antropolojinin amacı bu bakımdan olanı betimlemek ve açıklamak olarak ifade edilmektedir.⁴

Yunan tarihçi Herodot (M.Ö. yaklaşık 484-420), coğrafya ile ilgilenen Strabo (M.Ö. yaklaşık 64-32) antropoloji tarihi ile ilgili verileri derleyen kişiler olarak bilinmektedirler. Bu yazarlar, etnografik betimlemeler sayesinde söz konusu bilimin köklerine inmeye imkan sunmuşlardır. Yabancı halklar konusundaki ayrıntılı yazılarında halkların âdetleri, dilleri ve diğer özellikleri hakkında ahlaki ilkeleri göz ardı etmeksizin oldukça ayrıntılı tasvirler yapmışlardır. Antropolojide her toplumun kendi koşullarında değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi bu çalışmalarda fazlasıyla görülmektedir. Bu yazarlar eleştirel yaklaşımlarına ve

² Antropoloji bilimi, her şeyden önce 15. yüzyılın sonlarında meraklı kimi maceraperest kişilerin, tüccarların ve misyonerlerin farklı kültürlerle karşılaştıktan sonra yazdıkları veya anlattıkları ilginçliklerden doğmuştur denilebilir. Bu kişilerin gittikleri yerlerde karşılaştıkları farklı insan ırkları, farklı kültürler ve coğrafyalardan elde ettikleri bilgiler antropolojinin doğuşu için önemli veri kaynağı oluşturmuştur. Bunun yanında antropolojinin kavram olarak bilimsel bir disiplini çağrıştırmaması ise 16. yüzyıla denk gelmektedir. Latince *antropologium* terimi Orta Avrupalı yazarlarca anatomi ve fizyolojiyi içine alacak bir şekilde kullanılmıştır. 17. ve 18. yüzyılda Avrupa’da Tanrı’nın insani özelliklerine dikkat çekmek için ilahiyat çevrelerince bu terim kullanıma sokulmuştur. Bk. Sibel Özbudun v.dğr., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007), 9. Antropolojinin bir disiplin olarak ortaya çıktığı yerler ise Fransa, İngiltere, ABD ve Almanya olmuştur. Bu ülkelerde kurulan bilim dernekleri aracılığıyla antropolojinin yaygınlığı artmıştır. Bk. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 671.

³ Sibel Özbudun, “Antropoloji”, *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 47.

⁴ Frans Boas, *Antropoloji ve Modern Yaşam* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 9; Daniel G. Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 6.

konuyu kendi gözlemleri çerçevesinde aktarıırken kullandıkları bilgilerden emin olma ilkesine göre sosyal bilimci olarak nitelenmeyi kesinlikle hak etmektedirler.⁵ Herodot Akdeniz çevresindeki halklarla ilgili sadece gördükleri ve işittiklerini yazmakla kalmamış, onların tarih boyunca nasıl farklılaştıklarına mantıklı ve güvenilir cevaplar bulmaya çalışmıştır.⁶ Herodot merkeze koyduğu Yunan toplulukları üzerinden diğer milletlerle mukayeseli çalışmalar yaparak değerlendirmelerinde ilahların insanların işlerine karıştığını, onları cezalandırarak ya da mükâfatlandırarak medeniyetlerin yükselmesi veya yıkılmalarında aktif rol oynadıklarını ve vahiy aracılığıyla beşerî varlıklarla iletişim kurduklarını anlatmaktadır.⁷

Antropolojinin konusunun doğrudan insan olması, en geniş anlamda onu insan fenomenini anlamaya çalışan bir disiplin haline getirir. Dolayısıyla tarihsel kayıtlara düşülen ayrıntılar antropolojik veriler olarak kabul edilmektedir. Büyük İskender'in seferlerine eşlik eden vakanüvisler, Ksenofon (M.Ö 431-354), Herodot (M.Ö. 499-449), Pausanias (- M.S 180), Aristoteles (M.Ö. 384-372) farklı bakış açılarıyla gezen, gözlem yapan ya da insan fenomeni üzerine düşünce üretenlerce ortaya konulanlar antropoloji olarak adlandırılmaktadır. Keza 14. yüzyılın büyük seyyahı İbn Batuta (1304-1368-69) ve toplumsal yapı konusundaki çözümlenmeleriyle İbn Haldun (1332-1406) oldukça özgün antropolojik yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Yine yüzyıllar önce Budist keşişler, Hindistan'a yaptıkları gezilerde oradaki insanların dinlerini kayıt altına almışlardır. Benzer şekilde Japon keşişler de aynı amaçla Çin'e seyahatler gerçekleştirmiş ve onlara farklı gelen uygulamaları yazıya aktarmışlardır.⁸

Antropoloji her ne kadar Avrupalılar tarafından yapılan çalışmaların ürünü olarak görülse de bu çaba sadece Batı toplumuna özgü değildir. Örneğin Arap ve Çin toplumlarının binlerce yıldır antropolojik nitelikte kayıtları mevcuttur ve bu kayıtlar sistemli olarak tutulmaya devam edilmiştir. M.Ö. 2. yüzyılda Çinli yazar Sou-Ma-Ch'ien, Hsiung-Nu'ları toprağa dayalı bir devletten ziyade akrabalık ilişkileri üzerine kurulu bir toplum olarak nitelendirmiştir. İbn Haldun Afrika, Avrupa ve Ortadoğu toplumlarını aile ve aşiret ilişkileri

⁵ Thomas Hylland Eriksen, *Küçük Yerler Derin Mevzular: Sosyal ve Kültürel Antropolojiye Giriş* (İstanbul: Avesta Yayınları, 2009).

⁶ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 25-26.

⁷ Mustafa Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 13. Mustafa Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama* (Kayseri: Geçit Yayınları, 1999), 16.

⁸ Claude Lévi-Strauss, *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji* (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 16-17.

üzerine kurulu bir yapının şehirleşmeye doğru evrilen bir toplumsal değişme modeliyle açıklamıştır.⁹ Sosyo-kültürel değişimin yasaları, bu değişmeyi fark eden bilim insanları tarafından belli bir akıl süzgecinden geçirilerek var olan değişimlerin sebepleri kendi koşulları içinde anlaşılmaya çalışılmıştır.

Anlaşılmaktadır ki antropolojinin bilimsel bir disiplin olarak görülmediği dönemlerden beri antropolojik çalışma olarak kabul edilecek birtakım veriler dolaşıma sokulmuştur. Bu bakımdan antropoloji dışında başka girişimlerin de olduğunu kabul etmek gerekir. Zira odak noktası olarak insan ile ilgilenen antropolojinin yanında, başka bilim dalları da insanı ve insana dair özellikleri çalışma konusu yapmışlardır. Bu açıdan antropoloji, başka sosyal bilim dalları ve doğa bilimleriyle benzer amaçlara sahiptir. Antropolojik bulgular diğer sosyal bilim dallarının elde ettiği bulgulardan tümüyle bağımsız değildir. İnsanlık tarihini anlamak için ortak amaca yönelik çalışmalar her zaman daha güvenilir sonuçlar alınmasını sağlayabilir. Bundan dolayı antropolojik bulgular her zaman diğer bilim dallarıyla cömertçe paylaşılır ve diğer bilim dallarının bulgularından da bu açıdan faydalanmakta herhangi bir sakınca görülmez.¹⁰

Antropoloji genel olarak çeşitlilik üzerine inşa edilmiştir. İnsanlık tarihi boyunca toplulukların sürekli hareket halinde oldukları görülmektedir. Bu hareketlenmeler yeni kültürel özellikler taşıyan ancak eskisinden de bazı özellikleri devam ettiren alanlar meydana getirir. Örneğin Orta Asya'dan Avrupa'ya göç edenler; Güney Asya'ya Batı ve Orta Asya'dan gelip yurt edinenler; Akdeniz ülkelerini boydan boya geçip toplumsal yapıyı alt üst edip geçen Kuzey Avrupalılar; Orta Afrikalıların topraklarını genişletmek için tüm Güney Afrika'ya boydan boya yerleşmeleri; Alaska'dan Kuzey Meksika'ya yerleşen insanlar (ya da bu durumun tam tersi); kıtanın doğusunun tamamına yerleşen Güney Amerikalılar, Madagaskar'ın batı yakası ve Pasifik Okyanusu boyunca göç eden Malezyalılar...¹¹ Bu kısa bilgiler göstermektedir ki eski zamanlardan beri sürekli devam eden göç hareketleri sonucunda farklı insan toplulukları bugün üzerinde yaşadığımız dünyanın kültürel dokusunu oluşturmuştur. Antropolojik bilgi, bu süreç boyunca biriken ve düzenli olarak yeni formlar kazanan, insanoğlunun ortak mirası olarak tanımlanan kültürün sağladıklarından elde edilmektedir.

⁹ Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 4-5.

¹⁰ William A. Haviland, *Kültürel Antropoloji* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002), 36.

¹¹ Boas, *Antropoloji ve Modern Yaşam*, 24.

Antropoloji doğrudan insanı odak noktası yaptığı için insana ait tüm biyolojik çeşitlilik onun kapsamı içindedir. Toplumların biyolojik olarak nasıl çeşitlendiği, kendilerine has fiziksel özellikleri, dış görünüş, toplumsal örgütlenme, dini inanç sistemleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar, bu farklılıkların kaynaklarının anlaşılması, insanların farklı toplumlara ilişkin geliştirdikleri uygulamalar ve anlayışlar ile bunların gerekçeleri anlaşılmaya çalışılır. İnsanın günlük yaşamın temel gereksinimleri, kadın ve erkek arasındaki ilişkiler ile toplumsal cinsiyet rollerindeki değişimler, aşiret ve akrabalık bağına ilişkin ayrıntılar antropolojinin en fazla ilgi gösterdiği konuların başında gelmektedir. Ayrıca insanlar tarafından geliştirilen buluşlar, bunların yayıldıkları alanlar, insanların evrensel anlamda nitelendirilebilecek sosyo-kültürel özelliklere sahip olup olmadıkları gibi konular da antropoloji için önemli araştırma alanlarıdır.¹²

Antropoloji gibi diğer bazı bilimlerde de insanı inceler. Ancak antropolojiyi diğer bilimlerden ayıran en temel fark antropolojinin çağdaş yaklaşımlarla bütüncül bir şekilde insanı biyolojik, sosyo-kültürel, lengüistik ve tarihsel açıdan araştırma konusu yapmasıdır. Antropolojiyi, diğer bilimlerin ayrı ayrı araştırma konusu yaptığı insanı, bütüncül bir bakış açısıyla birçok farklı bilim perspektifinden ele almaktadır.¹³ Bu durum antropoloji için farklı bilimlerden yararlanmayı da zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla farklı bilim dallarının kendilerine has yöntem ve teknikleri yeri geldiğinde antropoloji tarafından kullanılmış, elde edilen veriler antropolojik anlayışla yorumlanmıştır. Bu sebeple antropoloji oldukça farklı köklerden beslenmiş ve bunun sonucunda da gelişmiştir.¹⁴

İnsanlar farklı zaman ve yerlerde, birbirlerinden farklı olduğu düşüncesiyle yaşasalar da genellikle ortak özellikler gösteren sabit çevrelerde yer alırlar. Mesela ortak dil yetisi tüm insanlar için aynıdır. Herkes belli bir toplumda yaşar ve ürettiklerini ortak amaçlarla kullanır veya tüketir. Toplumsal hayat kurumsallaşmış birtakım öğelerin birlikteliği aracılığıyla sürdürülmekte, eğitimden sağlık hizmetlerine, siyasal örgütlenmeden dinî işlemlere kadar geniş bir yelpazede farklı gibi gözükse de yapısal fonksiyonlar belli bir düzene tabi olacak şekilde dizayn edilmekte ve bu şekilde sürdürülmektedir. Bu yapılar insanların ortak yaşam

¹² Sibel Özbudun - Gülfem Uysal, *50 Soruda Antropoloji* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2012), 18-19; Calvin Wells, *Sosyal Antropolojik Açıdan İnsan ve Dünyası* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), 9; Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 6.

¹³ Conrad Phillip Kottak, *Antropoloji - İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış* (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2002), 16; Ralph Leon Beals - Harry Hoijer, "Antropolojinin Konusu ve Alanı", *AÜDTCF Dergisi* 35/2 (1991): 11.

¹⁴ Frans Boas, *Race, Language and Culture* (New York: The Macmillan Company, 1940), 243.

tasavvurlarına sahip oldukları anlamına gelir ve insanlar kendi içinde aynı yapının farklılaştırdığı bir yaşam sürerler.¹⁵

Geçmişte oldukça geriye giden fakat bilim olarak tanımı oldukça yeni olan bir bilim dalının tarihçe ve özelliğini vermek kolay değildir. Ancak antropolojinin uğraş alanının tanımına göre sınırları belli teorik bir çerçevenin çizilebilmesi için de geçmişte belli çabalar gösterilmiştir. Dolayısıyla ilk antropologların cevabını aradığı bazı sorular günümüz için de geçerliliğini devam ettirmektedir. Bu sorular şu şekilde sıralanabilir:

1. İnsanlar ve toplumlar neden birbirlerine benziyor?
2. İnsanlar ve toplumlar neden birbirlerine benzemiyor?
3. İnsanlar ve toplumlar neden ya da nasıl değişiyor?

Antropoloji bilimi açısından aradan uzun zaman geçmesine rağmen bu üç soru antropolojinin temel yaklaşımını belirlediği için önemini korumaktadır ve geçen zaman zarfında sorulara aranan cevaplar değişebilmektedir.¹⁶

Antropolojinin insan gruplarının değişim dinamiğini anlama çabası çeşitli yaklaşımları ortaya çıkarmıştır. Bunlardan en belirginini sosyal evrim düşüncesidir. Bu anlayış 19. yüzyıl antropolojisinin en belirgin özelliğidir ve gelişmemiş geleneksel topluluklardan uygarlığa gelişimi anlatan bir düşünce üzerine kurgulanmıştır. Antropolojinin evrimci bir dilim dalı olarak anılmasının nedeni ise bu alanda uğraş verenlerin çoğunlukla insanların ya da toplumların zihniyet olarak basitten gelişmiş doğru seyir izlediklerine dair düşüncelere sahip olmalarıdır.¹⁷ Evrimciler, toplumlar arasındaki farklılıklara evrimsel çözümler sunarak açıklama getirme çabası içinde olmuşlardır. Buna göre bütün toplumlarda kültürel gelişim sürecinin yaşanması mutlak, fakat bazı toplumlar bu süreci daha hızlı yaşadıkları için toplumlar arasındaki farklar bu değişim hızından kaynaklanmıştır.¹⁸ Aslında o dönem yapılan çoğu çalışma bu anlayışın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Kilisenin halk üzerindeki etkisinin azalmaya başladığı dönemde toplumsal değişme yasaları evrimci bakış açısının hâkim olduğu bir anlayışı geçerli kılmıştır. Bundan dolayı yapılan çalışmalar evrimci bakış açısını yansıtmaktan öteye gidememiştir.

¹⁵ Lévi-Strauss, *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*, 16.

¹⁶ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 49.

¹⁷ Özbudun v.dğr., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar*, 21.

¹⁸ Tayfun Atay, “Kavramlar Kargaşası Bilimdalları Çatışması: Dünyada ve Türkiye’de “Sosyal İçerikli” Antropolojiyi Adlandırma Sorunu”, *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000): 145.

Antropolojinin tarih sahnesinde bir bilim dalı olarak geç yer almasını açıklamak hem zor hem de karmaşık bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Her şeyden önce antropolojinin gelişimi kısmen insan teknolojisinin eksikliğine bağlıdır. Dünyanın uzak bölgelerine ulaşımı sağlayacak araçların eksikliği, uzaktaki insan topluluklarını ve onların kültürlerinin süreç içinde gözlemlenmesinin imkânsız olması, o dönem bilim insanları için oldukça zor bir duruma işaret etmektedir. Bir yerden başka bir yere yapılan uzun ve kapsamlı seyahatler ancak küçük bir kesimin faydalanabildiği oldukça özel bir ayrıcalıktır. Ancak ulaşım ve hızlı iletişimin olanaklı hale gelmesiyle yabancı kültürler ve insanlar üzerinde nitelikli çalışmaların yapılması olanaklı hale gelmiştir. Dolayısıyla ötekilerden haberdar olmak sadece bu çalışmalarla ortaya çıkan bir durum değildir. İnsanlar başka insanların varlıklarından haberdardır. Özellikle kutsal kitaplarda başka insanlara dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bundan dolayı insanlar farklı görüşte olduklarını bilmekteler ve birbirlerine bu anlamda aşınadılar. Öte yandan bilinmeyen insan topluluklarıyla karşılaşmalar özellikle Avrupalı toplulukların siyasi ve ticari üstünlüklerini dünyanın diğer bölgelerine taşımaya başladıkları dönemlerde başlamıştır. Bu bakımdan ticari ve siyasi üstünlük diğer insanlarla karşılaşmalarda etnik üstünlüğün belirlenmesinde belirleyici olmuştur.¹⁹

Avrupalıların aynı dünya üzerinde yaşayan diğer insan gruplarını kabullenmeyişi ve bu konudaki isteksizlikleri antropolojinin yavaş gelişmesinin bir başka sebebidir. Yakın zamana kadar sosyal bilim literatüründe kullanılan *ilkel*, *barbar* ya da *vahşi* sözcükleri Avrupalıların kendileri dışındaki insanları tanımlamak için kullandıkları başlıca sözcüklerdendi. Ancak 18. yüzyıl bitmeden çok sayıda Avrupa merkezli bilim çalışmalarında, Avrupalılar dışındaki insanların davranışlarının incelenerek onların anlaşılmasına çalışıldığı görülmektedir.²⁰ 18. yüzyıl bitmeden Rusya ve Avusturya'da bazı yazarlar antropoloji terimini farklı etnik unsurların kültürel farklılıklarına dikkat çekmek için kullanmaya başlamıştır. Ancak bu terimin yaygın kullanımı ancak 20. yüzyılın başlarında mümkün olabilmıştır. Daha önce 18. ve 19. yüzyıllarda insanlar arasındaki kültürel farklılıkları belirtmek ve insanların ortak yönlerine vurgu yapmak için etnoloji terimi kullanılmaya başlanmıştır. Böylece, insanın fiziksel-biyolojik ile sosyal/kültürel yönlerini bir arada ele alan kapsamlı bilimsel bir yaklaşım olarak antropoloji terimi ile kültürü temel alan

¹⁹ Haviland, *Kültürel Antropoloji*, 35.

²⁰ Haviland, *Kültürel Antropoloji*, 33.

yaklaşımıyla etnoloji terimleri arasındaki farklılık 18. yüzyıl Avrupası'nda genel hatlarıyla biçimlenmiştir.²¹

Kutsal kitapların insan çeşitliliğini açıklama konusundaki sınırlı bilgileri, bu farklılıkları doğal yollarla açıklamaya çalışanların gayretleri sayesinde oldukça önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Geleneksel yöntemler ve kutsal kitaplar tarafından açıklanmaya çalışılan mitolojik anlatılara olan ilgi zamanla yerini sosyal bilimlerin yöntemlerine bırakmıştır.²² Bundandır ki Antropoloji, insanlar hakkında elde ettiği bilgileri ve davranışları hakkında kullanışlı genellemeler üretmeyi başardığı için insan çeşitliliğini mümkün mertebe anlamayı amaçlayan ve bunda da başarılı olan bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır.²³

Antropolojinin geniş anlamda bilinir olmasındaki en büyük etken teorinin büyük önem taşıması ve teorinin aynı zamanda pratikle de yakın ilişki içinde olmasıdır. Bu ilişki antropolojinin farklılıkları anlamadaki başarısına oldukça etki yapmıştır.²⁴ Bu bakımdan antropolojinin kötü birtakım nitelermelerden kurtulmasında teori ile pratik arasındaki ilişkinin payı büyüktür. Ancak bu kadar farklı konular belli teorik çerçevelerde anlamlı bir bütün olarak anlatılabilir ve anlaşılabilir. Antropoloji böylece insanın bilgi kazanma sürecinde elde ettiği tüm tecrübeyi diğer bilimlerin yöntem ve metotlarını kullanarak insan ve doğanın uzlaşabileceği bir anlayış oluşturma gayreti içinde olmuştur.²⁵

Görüldüğü gibi antropoloji, kapsam olarak, insan ve onun etkide bulunduğu tüm süreç tarafından meydana gelen devasa bir yığın olarak görülebilir. Tüm bilim dalları gibi antropoloji için de belli sınırların çizilmesi gereklidir. Bu bakımdan antropoloji tartışmalı da olsa belli alt alanlara ayrılmaktadır. İnsan ve insana dair tüm olgular ancak antropolojinin tüm süreçlerinin uyumlu bir şekilde birlikte değerlendirilmesiyle anlaşılabilir.

2. 2. Antropolojinin Dalları

Konusu 20. yüzyıl başlarında genel kabul görmesine karşın antropoloji, bilim çevrelerinde farklı adlarla anılmış; sosyal antropoloji, kültürel antropoloji, etnoloji, etnografya, sosyoloji gibi alanlarda varlığını devam ettirmiştir. Antropolojinin odak

²¹ Özbudun v.dğr., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar*, 19.

²² Haviland, *Kültürel Antropoloji*, 35-36.

²³ Haviland, *Kültürel Antropoloji*, 33.

²⁴ Alan Barnard, *History and Theory in Anthropology* (United Kingdom: Cambridge Press, 2004), 1.

²⁵ Lévi-Strauss, *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*, 36.

noktasını geleneksel yaşam sürdüren kabile toplulukları oluşturmuş, dahası 19. yüzyıl sonlarında Edward Burnett Taylor (1832-1917)'in insanın biyolojik olarak incelenmesinin ötesinde kültürün incelenmesine anlam yüklemesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Bundan dolayı kültür sözcüğü etrafında çeşitli sınıflandırmalar da meydana gelmiş ve bunlar maddi kültür, folklor, din, büyü, sosyoloji, dil, hukuk ve hatta çevre olarak çeşitlenmiştir.²⁶

Oxford'da 1906 yılında henüz yeni bir kürsü olarak varlığını devam ettiren antropoloji disiplini kültürel ve fiziksel olmak üzere iki alt disiplin olarak ayrılmıştır. Kültürel antropolojinin içinde ise farklı isimlendirmelerle -arkeoloji, etnoloji, teknoloji, sosyoloji gibi- alt alanlar tanımlanmıştır.²⁷ Bilim dallarının kapsamı düşünüldüğünde ve antropolojinin bunlarla olan ilişkisi göz önüne alındığında tarih, biyoloji ve sosyoloji antropolojinin temellerini oluşturan üçgen-piramit bir yapı olarak düşünülebilir. Bunların birbirleriyle olan ilişkileri antropolojinin alt dallarının ortaya çıkmasına imkan sağlamıştır.²⁸

Bilim insanları tarafından okur-yazar olmayan geleneksel halkları betimleyen anlatılara etnografya adı verilirken, bunların tarihlerini ortaya çıkarmak için verilen çabaya da etnoloji ve tarih öncesi arkeoloji denilmiştir. Aynı zamanda modernleşmemiş, geleneksel yaşam tarzına sahip toplumların kurumlarını karşılaştırılmalı olarak inceleme çalışmalarının da sosyal antropolojinin alanını oluşturduğu konusunda bir uzlaşmaya varılmıştır.²⁹ Böylece sınırları ve kapsamı belli olan alanlarda isimlendirme problemi büyük oranda giderilmiştir. Bu sınırlar adı antropoloji olmayan alanların antropoloji disiplini dışında kaldığı anlamına gelmemektedir. Dahası antropoloji bu alanların çoğunu kendi bünyesinde, kendi yöntemleri aracılığıyla beslemeye ve büyütme devam etmiştir.

Antropolojinin bir bilim dalı olarak sistemleştiği Avrupa ve Amerika kıtalarında farklı isimlendirmeler mevcuttur. Avrupa'da Kuzey Amerika kıtasına oranla isimlendirme daha basittir. Günümüzde antropoloji terimi ABD ve Kanada gibi Kuzey Amerika ülkelerinde arkeoloji, kültürel antropoloji, lengüistik ve fiziksel/biyolojik antropoloji olmak üzere dört alan ya da alt disiplin olarak isimlendirilmiştir. Avrupa'da ise (örneğin İngiltere'de) antropoloji daha çok toplumun ve toplumsal yapının incelenmesi gibi konuları işlediği için

²⁶ Suavi Aydın - Sibel Özbudun, "Antropolojinin Dalları", *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 54.

²⁷ Özbudun, "Antropoloji", 54.

²⁸ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 68.

²⁹ Özbudun, "Antropoloji", 54.

sosyoloji disiplinine daha yakın olan Sosyal Antropoloji terimi tercih edilmektedir. Buna karşın Almanya'da daha çok Etnoloji terimi kullanılır.³⁰

Britanya, 19. yüzyılın ikinci yarısında sömürgeleştirdiği yerleri yönetmek için yerel elitlerin yönetici olduğu dolaylı yönetim modelini uygulama yoluna gitmiş ve bunun için de ortaya çıkan ya da çıkabilecek sorunlarla baş edebilmek adına idari bir bilim olarak biçimlenen antropolojinin bilgi edinme yöntemlerini kullanmıştır. Bu durum var olan halkların kendi özgün kültürel özelliklerinin tespiti ve buna uygun yönetim anlayışlarının uygulanması için zorunlu da olsa sosyal antropoloji alanında önemli çalışmaların yapılmasına olanak sağlamıştır. Amerika'da ise kıtaya dışarıdan gelenlerin kıtayı istila edercesine yerleşmeleri, yerli halkın kültürel dokusunu ve fiziki varlığını tehlikeye atmaları karşısında bu halkların fiziksel farklılıkları ve kültürlerinin belgelenme çabası antropolojik çalışmaların önemli ölçüde artmasını sağlamış ve antropoloji bir ölçüde bu farklılıkları kurtarma çabasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Almanya gibi ülkelerde sömürgecilik faaliyetlerindeki gecikmeden dolayı antropoloji daha çok ulus devletinin kuruluşuna destek vermesi için halk kavramı üzerindeki tartışmalara odaklanmıştır. Dolayısıyla etnoloji bu gibi yerlerde ön plana çıkarılmıştır.³¹

Anlaşılabacağı gibi antropolojinin çeşitli alanlara ayrılması tamamen insana odaklanan bu bilim dalının farklı bakış açıları aracılığıyla topladığı verileri antropoloji üst başlığında bir araya getirmesi ve bunu kullanıma açması ihtiyacından doğmuştur.³² Zorunlu bir bölünme gibi gözükse de bu durum antropolojiyi diğer bilim dallarından ayıran temel özelliklerin başında gelir. Zira bu açıdan antropoloji diğer bilim dallarıyla birlikte çalışma olanağı bulur ve insanı en geniş anlamda araştırma konusu yapan bilimlerin de başında gelir.

İnsan tek başına yaşayan bir varlık değildir. Doğal olarak sürekli başka insanlarla iletişime geçmekte ve yaşadıkları çevreyle daima etkileşim içinde bulunmaktadır. Çevre şartları, insanın fizyolojisinden karakteristik özelliklerine ve yaşam tarzının belirlenmesine kadar birçok yönden insanı etkiler. İnsanın etkileşimde bulunduğu çevrede aynı zamanda diğer canlılar da yaşar ve insan

³⁰ Özbudun v.dğr., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar*, 10; Barnard, *History and Theory in Anthropology*, 2-3.

³¹ Özbudun - Uysal, *50 Soruda Antropoloji*, 24-25.

³² Kottak, *Antropoloji - İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, 9.

Anlaşılabileceği üzere antropoloji geniş anlamda insanın çevreye olan uyumunun incelenmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu uyum iki şekilde ele alınabilir; öncelikle insanın doğadan gelen biyolojik bir yönü vardır, daha sonra insanın bu yönü üzerine kültür denilen eklemeler yapılır. Dolayısıyla antropolojinin ilk alanı insanın doğal ve yapısal özelliklerine yoğunlaşırken ikinci alanı sosyal/kültürel yönüne katkı yapar. Fiziksel/biyolojik antropoloji dünya üzerindeki insan çeşitliliğine, insan-çevre ilişkisi ve insanın doğal değişimi ve bunun nedenleri üzerindeki doğa yasalarını inceler.³³ Bunlar iklim, yükseklik, kaynakların dağılımı, insan nüfusunun yoğunluğu ve dağılımı, toplulukların genetik yapısını etkileyen seçici faktörler ve uyum mekanizması gibi faktörler arasındaki ilişkilerin ekolojik açıdan araştırılması gibi konulardır.³⁴

Fizik antropolojiye yakın olmakla birlikte özellikle insanların ve geçmişin anlaşılabilmesi için fosil kanıtlar aracılığıyla çalışmalar yürüten antropolojinin bir diğer alt dalı da multidisipliner bir yaklaşım benimseyen paleoantropolojidir. Bu alan, geçmişe dair bilgi elde etme yollarını araştırırken pek çok alandan faydalanır. Bunlar hastalıkların araştırılması, fosil kalıntılar aracılığıyla canlılar dünyasına ait verilerin kayıt altına alınmasının sağlanması, mezar tipleri ve ölü gömme uygulamaları gibi geçmişe dair bilgilerin elde edilmesinde önemli rol oynar. İnsanın dinle ilişkisi eski çağlardan beri bilinen olgulardandır. Bunların tespiti daha çok ölü gömme uygulamaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölü gömme, insan bedeninin ortadan kaldırılmasına dönük kültürel uygulamaların en bilinenlerindedir. Orta Paleolitikten beri insanların ölüleri gömdükleri bilinmektedir ve ölümden sonra yaşamın olduğuna dair inançların varlığına ulaşmak mümkündür. Bu bakımdan ölü gömmedeki farklılıklar kültürel açıdan incelenmeyi gerekli kılmıştır.³⁵ Her ne kadar paleoantropoloji fosil kalıntılar aracılığıyla insanın ve diğer canlı türlerinin kayıtlarını tutmayı hedeflese de elde ettiği bulgular aracılığıyla geçmişe dair kültürel izlere ulaşmayı da amaçlamaktadır.

İnsanoğluyla alakalı bilgi elde etmemizi sağlayan Paleolitik dönemden kalma mağara resimlerinden dinin en erken formlarına ya da birtakım dinsel-büyüsel nitelik taşıyan

³³ İzzet Duyar, “Biyolojik Antropoloji”, *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 149-150.

³⁴ Beals - Hooijer, “Antropolojinin Konusu ve Alanı”, 16.

³⁵ Suavi Aydın, “Gömme”, *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 343; Karl J. Narr, “Approaches to The Religion of Early Paleolithic Man”, *History of Religion* 4/1 (1964).

sanatsal çalışmalara ulaşmak mümkündür. Ayrıca dönemin dini yaşamına ait bilgi edinmemizi sağlayan kabartmalar, heykeller, ölü gömmede kullanılan küpler, kırmızı renkteki çiçek polenleri, mezar tipleri ve burada toplumsal hiyerarşiyi belirleyen çeşitli uygulamalar geçmişe dair merakımızı giderme işlevine sahip birtakım kalıntılardır. İnsanoğlunun henüz yerleşik düzene geçmediği ilk çağlardan beri toplumsallaşma ve günlük hayatın gerekleri olarak ortak bir kültürel inşa çabası içinde olmuştur.³⁶

Antropolojinin bir diğer alt dalı olan Sosyal ya da Kültürel Antropoloji ifadesi günümüzde birlikte kullanılsa da geçmişteki kullanımları farklı ülkelerdeki isimlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Amerika kıtasında kültürel antropoloji terimi kullanılmışken, Britanya ekolünde sosyal antropoloji terimi tercih edilmiştir. Kuzey Amerika geleneğinde kültürel antropoloji sosyal antropoloji arasında yöntemsel bir ayrılığa vurgu yapılır. Bu yöntemle kültür teriminin işaret ettiği toplumsal değerler sistemi üzerinden kültürün maddi ve manevi yönünü ön plana çıkarır. Bundan dolayı ortaya çıkarak şekillenen tutum ve davranışları anlamlandırır. Dahası insan düşüncüsü ve davranış kalıplarının incelenmesi ve çağdaş toplumlarda bu kalıpların neden ve nasıl farklılaştığı anlaşılmasına çalışılmış, pozitivist anlayışın hâkim olduğu dönemki evrimci antropoloji anlayıştan dolayı karşılaştırma yoluyla toplumlar arasında gelişmişlik seviyesi belirlenme yoluna gidilmiştir.³⁷ Britanya ekolünün sosyal antropoloji yaklaşımı ise büyük ölçüde yapısal-işlevselci modele dayanır. Toplumsal işleyişi kuran öğelerin işlevsel açıdan bütünlüğü ve bu kurumlar arasındaki karşılıklı ilişkiler izlenerek bir toplumsal yapı kuramına ulaşmak hedeflenir.³⁸

Kültürel antropoloji, etnografya, etnoloji ve kültürler arası araştırmalar gibi arayışları da bünyesinde barındırır. Dolayısıyla Türkiye’de kültürel antropoloji ve sosyal antropoloji ayrımı yapılmamış, sosyal/kültürel antropoloji ifadesi genel olarak kabul görmüştür. Türkiye’de insanı sosyal/kültürel bir varlık olarak inceleyen antropologlar arasında hâlihazırda üç isimlendirme mevcuttur. Bunlar etnoloji, sosyal antropoloji ve kültürel antropolojidir.³⁹ Bu isimlendirme problemi sosyal antropolojinin henüz ilgi alanları

³⁶ Sevil Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açısından Değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma, Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1995); Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi* (İstanbul: Der Yayınları, 2003).

³⁷ Peter Collings, “Cultural Anthropology”, *Encyclopedia of Anthropology*, ed. H. James Bix (Thousand Oaks: Sage, 2006), 150.

³⁸ Suavi Aydın, “Sosyal Antropoloji”, *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 740.

³⁹ Atay, “Antropolojiyi Adlandırma Sorunu”, 135.

bakımından belli bir çerçevenin oluşturulmadığı ilk dönemlerde de tartışma konusu olmuştur. Sosyal antropolojinin ilgilendiği konular göz önüne alındığında uzun süre tarih felsefesi ve sosyoloji ile isimlendirilme konusunda karıştırılmıştır.⁴⁰

Sosyal/kültürel antropoloji içinde en fazla konu yakınlığı olan etnografya ve etnoloji temelde 19. yüzyılın başlarında dillerin sınıflandırılmasıyla ilintili olarak kullanıla gelmiştir. Bu terim günümüzde yerel topluluğu betimleme çalışmalarında kullanılmakta ve antropoloğun ya da etnografin geleneksel bir topluluk içinde uzun süreli bir alan çalışması yapması anlamına gelmektedir. Araştırmacı, ilk önce içinde bulunduğu topluluğun dilini öğrenerek tüm yönleriyle ya da ayinler, dil, çevreyi kullanım tarzı, toplumsal örgütlenme gibi belli bir sorunsal çerçevesinde betimleyici bir çalışma yapar.⁴¹ Yukarıda da değinildiği gibi bu tür etnografik çalışmalar sosyal/kültürel antropoloji kapsamında yer almaktadır. Bu konuda bir kafa karışıklığı mevcuttur ve yüzyıl önceye oranla belirgin olan bu ayrımlar günümüzde sorun teşkil edecek düzeyde değildir.

Kültürün anlaşılma gereği bu alanda çalışanların insanın meydana getirdiği kültürü ve onun ne gibi etkileri olduğunu merak konusu yapmasıyla açığa çıkar. İnsandan hareketle toplumların ve kültürlerinin ortaya çıkışlarını tarihsel olarak araştırır. Sosyal/kültürel antropoloji eski insan topluluklarının sahip oldukları her türlü kültürel olguyu ilgi çekici bulur ve bu olguları geleneksel yaşam tarzına sahip topluluklardan günümüz modern insan toplumlarına kadarki süreci inceler. Bu bakımdan insanın harcadığı emek, ortak çalışma kültürü, toplumların kendi aralarındaki ilişki biçimleri ve iletişimsel aktarımlar geçmişten günümüze bütün antropologları doğrudan ilgilendiren meselelerdir.⁴²

Sosyal/kültürel antropoloji mensupları ilk zamanlar yoğun olarak yapılan geleneksel kültürleri tanıma ve modern toplumların geldikleri seviyenin görülebilmesinin imkânı olarak gördükleri araştırmaları çoğunlukla terk etmişlerdir. Özellikle dinî gelenekleri olan toplumlar ve bölgelerde yoğun araştırma yapma eğilimleri artmıştır. Bu bakımdan sadece geleneksel tarzda toplumlara eğilmenin ötesinde belli bir sistematik araştırma anlayışı içinde ve günümüz kapitalist toplumları da dâhil edecek şekilde araştırmalar yapmaktadırlar. Bu bakımdan toplumun birbirinden farklı katmanları arasındaki başta dinî yaşamlar olmak üzere

⁴⁰ James George Frazer, *The Scope of Social Anthropology* (London: Macmillan, 1908), 4.

⁴¹ Özbudun - Uysal, *50 Soruda Antropoloji*, 26.

⁴² Beals - Hoiyer, "Antropolojinin Konusu ve Alanı", 20.

kırsal ve kentsel hayat tarzlarının temel dinamiklerini belirlemek ve anlamaya çalışmak sosyal/kültürel antropoloji çalışanlarının temel önceliğidir.

Sosyal/kültürel antropoloji alanında bilimsel tarzda gözlem yöntemini ilk kez uygulayan Bronislaw Malinowski (1884-1942)'dir. O, toplumu karşılıklı ilişkiler içindeki nitelikler sistemi olarak gören işlevselci bakışı savunmuş ve kültürü, insanlar tarafından üretilmiş temel ihtiyaçların nasıl karşılanması gerektiğinin anlaşılması üzerine temellendirmiştir. Bu işlevselliğe göre kültürün ana işlevi gereksinimleri karşılamasıdır. Malinowski dini insanlar için bir ihtiyaç olarak görmektedir ve ona göre din diğer toplumsal ihtiyaçlarla iç içe geçmiştir.⁴³ Amerika kıtasında ise Franz Boas (1850-1942) kültürel antropolojide alan çalışmalarının öncüsü konumundadır. Boas, yabancı kültürleri, önceden kurgulanmış evrimsel bakış açısının belirlediği uygarlık kıstaslarına göre değil, onları kendi doğal ortamlarına göre değerlendirerek ABD'de kültürel antropoloji geleneğinin kurucusu olmuştur. Genel olarak bu alanda ilk akıllara gelen ve dördü de erkek olduğu için kurucu babalar olarak anılan Franz Boas, Bronislaw Malinowski, Alfred Reginald Radcliffe-Brown ve Marcel Mauss geliştirdikleri araştırma yöntem ve teknikleri sayesinde sosyal/kültürel antropoloji tarihinde özel bir yere sahiptirler.⁴⁴

Antropoloji, geniş bir literatüre sahiptir ve farklı alt dalları nedeniyle diğer bilim dallarından farklılık göstermektedir. Antropoloji bütün yönleriyle düşünüldüğünde tüm alt dallarının sağladığı veriler insanın daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Çünkü bu alanlar her ne kadar farklı disiplinler olarak görülseler de insan eylemlerinin dışı vurumu olarak ortaya çıkan her türlü yoruma muhtaç veri olarak görülmektedirler. Yukarıda vurgulandığı gibi farklı coğrafik alanlarda farklı anlayışların ürünü olarak gelişen antropoloji, tüm farklılıklardan oluşan bir bütündür. Dolayısıyla her ne kadar farklı alt alanlar mevcut olsa bile üst bir bakış açısıyla düşünüldüğünde antropoloji bir bütünü ifade etmektedir.

⁴³ Sibel Özbudun, "Bronislaw Malinowski", *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 562; Henrika Kuklick, "Bronislaw Malinowski", *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, ed. Alan Barnard - Jonathan Spencer (New York: Routledge, 2002), 518-519.

⁴⁴ Thomas Hylland Eriksen - Finn Sivert Nielsen, *A History of Anthropology* (New York: Pluto Press, 2013), 47.

2. 2. 1. Uluslaşmada Antropolojinin Etkisi

Antropolojinin insana dair ortaya çıkarmaya çalıştığı veriler doğal olarak insanlar arasındaki farklılıkların belirmesine olanak sağlamaktadır. Bu bakımdan hemen hemen tüm toplumlarda kendini yüceltme ve merkeze koyma eğilimi doğal olarak ortaya çıkmaktadır. Güvenç'in işaret ettiği gibi her toplum en saf ırka, en benzersiz tarihe ve en güçlü tanrıya sahip olduğunu düşünmektedir. İnsanların üzerinde yaşadığı toprakların verimsiz olması ya da maden sahalarının olmaması sorun teşkil etmez. Fakat ikinci sınıf bir tarih mirasına sahip olmak kesinlikle kabul edilecek bir durum değildir.⁴⁵ Toplumlar arası gelişmişlik ölçütlerinin ırk merkezli yapılması antropolojinin kimi verilerinin o günün koşullarında yorumlanması ve bilimsel çalışma olarak ortaya çıkan çabaların bu düşünceleri pekiştirici nitelikte olmasından kaynaklanmaktadır.

Antropoloji özellikle, 19. yüzyıl boyunca toplumlar arası farklılıkların basitten karmaşıklığa ya da basitten gelişmişe doğru bir anlayış geliştirmiştir. Dolayısıyla Avrupalıların sosyal bilimler ve doğa bilimleri konusundaki 18. yüzyıldan devredilen anlayışlarının bileşimi ırka dayalı bir toplumsal söylem meydana getirmiştir. Söz konusu yüzyıllardaki sömürgecilik faaliyetleri sonucu aşırı bir zenginleşme ve buna paralel olarak gelişen sanayi toplumu Avrupa'yı kendi dışındaki halkların bir araştırma objesi olarak görmelerine neden olmuştur.⁴⁶ Sosyal kurum ve davranışların basitten gelişmişe doğru bir hat izlediğini savunan Avrupalı sosyal bilimciler, toplumlar arasındaki farklı gelişmişlik düzeylerini evrimsel hatların farklılığına bağlamışlardır. Ellerindeki çok az kanıta rağmen büyük kuramlar öne süren Avrupalılar kendi buldukları toplumları yani beyaz ırkları evrim şemasının en üst basamağına yerleştirirken tanımadıkları ya da haklarında çok az bilgi edindikleri diğer kıta mensubu halkları da aşağı ırktan kabul ederek evrimsel hattın en alt basamaklarında göstermişlerdir.⁴⁷ Kendi bakış açılarına göre bu tip sınıflamaların temel amacı ırkları uygarlığa olan yakınlıklarına göre tasnif etmek ve onların sözde uygarlaşmalarına yardımcı olmaktır.⁴⁸

İlkin Fransa'da başlayan ardından Almanya'da bilimsel bir disiplin olarak sürdürülen antropoloji, Fransız soyluların kendilerince daha aşağı konumda gördükleri halkları sohbet

⁴⁵ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 20.

⁴⁶ Özbudun v.dğr., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar*, 22.

⁴⁷ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 79-80.

⁴⁸ Süreyya Su, *Hurafeler ve Mitler: Halk İslâmında Senkretizm* (İstanbul: İletişim Yayınları., 2011), 75.

konusu yaptıkları kimi toplantılara konu edilmiştir.⁴⁹ Henüz 1824 yılında bazı konferans dizileri başlamış olsa da birkaç yıl sonra kafatası ölçümlerinin başını çektiği antropolojik çalışmalar Almanya’da görünür olmuş ve ileride ortaya çıkacak *saf ırk* tartışmalarına kaynaklık etmiştir. Kimi Alman araştırmacıların Kuzey ırklarının başarıları hakkındaki uyarıları ırkların birbirine karışmaması ve saf ırkın bu süreçte başka ırklara karışarak yok olmasının önlenmesi çerçevesinde bir dizi önlem alınma gerekliliğini vurgulaması Alman toplumunda büyük bir ilgiyle karşılanmıştır.⁵⁰ Almanlar saf ırk teması üzerine onlarca yıl büyük uğraşlar vermiş, etnografik çalışmalar, arkeolojik kazılar yapmış ve müzeler açarak toplumsal hafızanın inşası için çalışmışlardır. Avrupa’da ulus inşasında antropoloji bilimini en fazla kullananların başında Almanlar gelmektedir. Özellikle Hitler tarafından uygulanan Nazi rejimi büyük oranda antropologların siyasi ya da akademik uğraşlarının uyuşması neticesinde yürütülmüştür.

Amerika’da toprakları için uğraş veren kabilelere ilgi duyan antropologların yerli halkların toplumsal yapısına yönelik araştırmaları büyük ilgi görmüş ve toplumların gelişmişliğini açıklamaya çalışan çeşitli evrim kuramlarının test edilmesine imkân vermiştir. Böylece evrimsel hatlar üzerine çeşitli görüşlerin dillendirilmesi ve en uygun gelişme modellerinin sunulması çalışmaları çok sayıda antropolojik alan araştırmasının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Lewis Henry Morgan (1818-1881) özellikle Amerika kıtasındaki kabilelerin aile, akrabalık ve toplumsal yapılarına dair yaptığı araştırmalarla Engels ve Marx’ın çalışmalarını etkilemiştir.⁵¹ İkinci dünya savaşından sonra Amerikalı antropologların tek hatlı evrim kuramının güncelliğini korumak için yaptıkları çalışmalar devam etmiştir. Buna göre gelişmiş ve gelişmemiş toplumların karşılaştırılmasında kanıtlanmaya çalışılan teoriler her ne kadar bilimsel çabalar olarak ön plana çıksa da bu çalışmaları yapanlar gelişmiş toplumun üyeleri olarak bazı gerekçeler öne sürmüşlerdir. Buna göre enerjiyi denetleyebilen ve daha çok bundan faydalanan toplumlar bunu daha az başaran toplumları egemenliği altına alırlar. Bunlar enerji kaynakları, insan gücü, fosil

⁴⁹ 1859 yılında Fransa’da kurulan Paris Antropoloji Cemiyeti bu disipline ait kurulan ilk kurumdur ve devamında kurulan laboratuvarında fizik antropoloji üzerine çalışmalar yapılmıştır. Ferembach, dönemin antropoloji alanında çalışanlarının tümünün (Ş. A. Kansu’yu da örnek göstererek) kendi ülkelerinde de uyguladıklarını ifade etmektedir. Fransa’da zamanla antropoloji çalışmaları yürüten birçok araştırma merkezi kurulmuştur. Denise Ferembach, “Fransa’da Antropoloji Öğretimi ve Araştırma”, *Antropoloji* 4 (1969): 382.

⁵⁰ Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji* (İstanbul: Doğan Kitap, 2015), 44-45.

⁵¹ Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 24.

yakıtlar, su ve rüzgâr gücü, nükleer enerji gibi enerji türleri olarak sıralanabilir.⁵² “Toplumların denetleyebildiği enerji miktarı” olarak ifade edilen bu kurgu bilimsel bir açıklamanın ötesinde, bunu gerçekleştiren ve aynı zamanda hâkim olan toplumların Amerika ve Avrupa ülkeleri olması bu bağlamda antropolojinin uluslaşmadaki etkinliğine örnek gösterilebilir. Bu bakımdan hâkim olmanın ve hükmetmenin doğal yasaları bilimsel bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Avrupa’da sanayileşmenin sağlamış olduğu hızlı toplumsal dönüşüm ve yeni sömürge alanlarındaki farklı ırktan toplulukların incelenmeye değer konular olarak görülmeleri antropolojinin ırk üzerinden ilerlemesine olanak sağlamıştır. Aynı zamanda ırkın dışında etnografik bilgiye olan ihtiyaç antropolojiyi sosyal/kültürel antropoloji alanında da ilerletmiştir. Avrupa ülkeleri (özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya) beyaz ırkı temsil ettikleri düşüncesiyle antropolojik çalışmaları hem finanse etmiş hem de söz konusu coğrafyaları sömürge haline getirmek için bir araç olarak kullanmışlardır. Çalışmanın üçüncü bölümünde de görüleceği gibi ulus devlet inşasında çoğunlukla Almanya’dan esinlenerek Türkiye’de de fizik antropoloji çalışmaları doğrudan devlet politikası olarak uygulanmış ve bu alanda bilimsel alanda büyük ilerlemeler sağlanmıştır.

2. 3. Antropolojide Anahtar Bir Kavram Olarak Kültür

Dinî fenomenlerin anlaşılabilmesinde kültürün başat faktör olması, kavramsal olarak kültürün ne olduğunun anlaşılmasını önemli kılmaktadır. Kültür, Latince *colere* fiilinden türetilmiştir. Sözcüğün işlemek, yetiştirmek, düzenlemek, onarmak, inşa etmek, bakım ve özen göstermek, ekip biçmek, iyileştirmek, eğitmek gibi anlamları ile birlikte oldukça geniş ve zengin bir kullanım alanı vardır.⁵³

Çoğu antropolog için kültür, sosyal/kültürel antropolojinin uğraştığı temel kavramdır ve bütün veriler bu kavram etrafında birikmektedir. Bundandır ki kültürü sadece bir kelimeyle değil başlı başına bir denemeyle ya da kitapla tanımlamak ve değerlendirmek bile oldukça zordur. Amerikalı antropologlar Kroeber ve Kluckhohn, Batı’da kültür kavramının kullanımı üzerine ayrıntılı etimolojik bir çalışma yapmışlardır. Buna göre her yönüyle

⁵² Özbudun - Uysal, *50 Soruda Antropoloji*, 87.

⁵³ Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi* (İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2012), 158; Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 63; Terry Eagleton, *Kültür Yorumları* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005).

kültürün kullanıldığı alanlarda ne anlama geldiği, bilimlerin tüm dallarında kültürün nasıl kullanıldığı ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir.⁵⁴ Yazarlarca kültür tanımlarından hareketle bir tasnife gidilmiş ve kültürün altı alanda kullanıldığı tespit edilmiştir. Buna göre *betimleyici, tarihsel, normatif, psikolojik, yapısal* ve *genetik* alanlarında kültür sözcüğü aktif olarak kullanılmıştır.⁵⁵ Kavramın tanımlanmasındaki güçlüğü kökeni kültür sözünün çok anlamlı olmasından kaynaklanmaktadır. Kültür, antropoloji dilinde ve eserlerinde, genel olarak şu temel kavramlar karşılığında kullanılan soyut bir sözcüktür:

1. Kültür, bir toplumun ya da bütün toplumların birikimli uygarlığıdır.
2. Kültür, belli bir toplumun kendisidir.
3. Kültür, bir dizi sosyal süreçlerin bileşkesidir.
4. Kültür, bir insan ve toplum kuramıdır.⁵⁶

Sosyal/kültürel antropoloji alanı dışında kültürün bu kadar geniş anlamda kullanılmasını gerektirecek bakış açısına ve olanağına sahip başka bir disiplin bulunmamaktadır. Sosyal/kültürel antropolojinin gündelik yaşamın neredeyse tüm ayrıntılarıyla ilgilenmesi ve ilgilendiği toplumlardaki iş bölümünün azlığı kültür teriminin geniş anlamda kullanılmasını doğrudan teşvik etmiştir.⁵⁷ Kültür sözcüğü bu denli karmaşık bir geçmişe sahip olmasına rağmen 20. yüzyıl antropolojisinin merkezinde yer almaktadır ve sözcüğün antropolojik geçmişi oldukça yenidir.⁵⁸

Elde edilen materyaller bütün kültürlerin bir şekilde birbirine bağlı ve sürekli olarak değiştiğini gösterdiğinden, hiçbir kültürün belirli bir insan toplumunun çabasından meydana gelmediği görülmektedir. Meydana gelen kültürler de birbirinden sürekli olarak ayrıldığından ve farklılaştığından genel olarak bir kültürden bahsetmek pek olası değildir. Kültür söz konusu olduğunda, aynı zamanda birbirine bağlı olmaları da dâhil olmak üzere, pek çok kültürden bahsetmek mümkündür ve bunlar belirli tarihsel özellikleri göz önünde bulundurularak incelenmelidir.⁵⁹ Bu bakımdan kültür, insanın düşünce, niyet ve amaçları doğrultusunda ve yine doğrudan insan eliyle oluşturulmuş olan her şeydir.⁶⁰ Dolayısıyla

⁵⁴ Alfred Louis Kroeber - Clyde Kluckhohn, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions* (Cambridge/Massachusetts: Peabody Museum, 1952), 9-38. Kültür kavramının tarihsel geçmişi için bk. Meriç, *Kültürden İrfana*, 41-71.

⁵⁵ Kroeber - Kluckhohn, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*, 40.

⁵⁶ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 95.

⁵⁷ Peter Burke, *Kültür Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 41.

⁵⁸ Alan Barnard - Jonathan Spencer, "Culture", *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, ed. Alan Barnard - Jonathan Spencer (New York: Routledge, 2002), 206.

⁵⁹ Eric R. Wolf, "Perilous Ideas: Race, Culture, People", *Current Anthropology* 35/1 (1994): 5.

⁶⁰ Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, 183.

kültür, bilinçli olsun ya da olmasın, başka insanlardan öğrendiklerimizden oluşur ve bu sayede de bir kuşaktan diğerine aktarılan bilgi ve kalıplaşmış davranış şekillerinin birikimi olarak tanımlanır.⁶¹

Kültür kavramının yaygınlaşmasında ve özellikle bilimsel bir nitelik kazanmasında antropolog kimlikleri ön planda olan kişilerin payı büyüktür. Malinowski'nin geliştirdiği kültür kavramı, antropolojik düşünceye yapılan en büyük katkıların başında gelir. Onun en özgün hipotezlerinden olan bu kavram, alan çalışmaları için bir temel oluşturmuştur.⁶² Bu bakımdan Malinowski geleneksel ya da karmaşık yapılarına bakılmaksızın uğraşılan her alanda kısmen maddi kısmen manevi ve kısmen de insandan oluşan bir aygıtla karşılaşıldığına dikkat çekmiştir.⁶³ Ona göre bu aygıt, insanın karşı karşıya kaldığı özel ve somut problemlerle baş etmesini sağlar ve insanın sahip olduğu niteliklerin var olan doğal imkânlarla zorunlu etkileşimi kültürel sürecin ortaya çıkmasıyla sonuçlanır.

Edward B. Tylor kültürü tanımlamadaki başarısıyla terimi antropolojide oldukça bilinir hale getirmiştir. Çünkü karmaşık bir geçmişe sahip olan kültür terimi bu sayede anlaşılabilir olmasıyla yaygınlığı konusundaki kafa karışıklığı büyük oranda giderilmiş gözükmektedir. Tylor'a göre kültür ya da uygarlık, geniş etnografik anlamda ele alındığında, toplumun bir üyesi olarak insan tarafından elde edilen bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, gelenek ve diğer başka alışkanlıkları da içeren karmaşık bir bütündür.⁶⁴ Tylor, bu tanımıyla kültürün çevrede bulunan herkesten, ana babadan, yaşlılardan, yakınımızdakiler ve iş arkadaşlarımızdan, gündelik hayatımızda dâhil olduğumuz çevrenin ve içinde yetiştiğimiz toplumu bir araya getiren ve ona biçim veren bütün insanlardan almış olduğumuz davranış, hüner ve inançların tamamıdır demek istemektedir.⁶⁵

Tylor'ın alternatifsiz olarak görülen kültür kavramına kazandırdığı bilimsel statü, *Primitive Culture* (1871) adlı eseri yazdığından beri hem antropologlar hem de etnologlar tarafından büyük oranda benimsenmiş ve kullanılmıştır.⁶⁶ Bundan dolayı sosyal/kültürel

⁶¹ Wells, *Sosyal Antropolojik Açıdan İnsan ve Dünyası*, 37.

⁶² Audrey I. Richards, "The Concept of Culture in Malinowski's Work", *Man and Culture: An Evaluation of The Work of Bronislaw Malinowski*, ed. Raymond Firth (London: Routledge & Kegan Paul, 1960), 15.

⁶³ Bronislaw Malinowski, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1992), 66.

⁶⁴ Edward Burnett Tylor, *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Religion, Art and Custom* (London: Murray, 1871), 1.

⁶⁵ Wells, *Sosyal Antropolojik Açıdan İnsan ve Dünyası*, 37; Meriç, *Kültürden İrfana*, 64.

⁶⁶ Christopher Dawson, "Kültür ve Din İlişkisi", trc. Mehmet Ali Kirman, *Kültür ve Din*, ed. Mehmet Ali Kirman - Abdullah Özbek (Adana: Karahan Kitabevi, 2014), 3.

antropologların kültüre ilişkin düşünceleri büyük ölçüde Tylor'ın yapmış olduğu kültürün bilgi, inanç, sanat, ahlâk ve gelenek olarak öğrenilmiş yapıyı gösterdiği şeklindeki tanımına dayanmaktadır. Bu tanım, kültür ile uygarlığın bir ve aynı şey olduğuna işaret etmektedir.⁶⁷ Cemil Meriç medeniyet kavramını kültür kavramından daha kapsayıcı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸

Tylor ve Morgan gibi 19. yüzyıl antropologları, kültürü insan rasyonalitesinin bilinçli bir yaratımı olarak yorumlamışlardır. Onlara göre uygarlık ve kültür, hâkim yaşam ve düşünce tarzı olarak öne sürülen Viktoryen yaşam tarzının ve anlayışının Batı uygarlığını temsil ettiğini, bunun aynı zamanda sömürge düşüncesine yol açtığını ifade etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda kültürler arasındaki hiyerarşinin kurulmasına olanak sağlamıştır. Kültür konusundaki çalışmalarla ortaya çıkan modern fikirler, yeni yüzyıla girildiğinde başta Franz Boas gibi alan antropologlarının çalışmalarıyla gelişmiş ve kültürel görecelik fikrini ön plana çıkaran bir anlayışa dönüşmüştür. Boas ve ondan sonraki diğer Kuzey Amerikalı antropologların temel amacı, kültürel aktarımlar sayesinde kültürlerin yayılmasıyla ilgilenmelerinin yanında kültürler arasında karşılaştırma ve betimleme çalışmaları yapmak olmuştur.⁶⁹

Antropolojik çalışmalarda konular büyük oranda kültürel görelilik ilkesiyle ele alınmaktadır. Başta din olmak üzere saptanan fenomenin ne anlama geldiği o toplumdaki birtakım olguların yorumlanmasına bağlıdır. Burada anlaşılacağı gibi herhangi bir kültürdeki insana ait davranış, ancak ait olduğu kültürün değer yargılarına göre anlamlandırılabilir. Her toplumda sergilenen tutum ve davranışlar belli bir nitelik taşır. Kültürel görelilik prensibi her olguyu ancak içinde bulunduğu koşullar çerçevesinde değerlendirmemiz gerektiğini vurgular.⁷⁰ Kişi tarafından bu anlayışın yerleşik hale gelmesinde psikolojik perspektif önemli bir yer tutar. Buna göre psikoloji bilimi insan gelişiminin daima kültürün içinde gerçekleştiğini vurgular. Bir başka kültürel bağlamda yaşamak insanın kültüre olan duyarsızlığını gösterirken, kişi ancak kendi kültürü dışına çıktığında başka kültürleri fark

⁶⁷ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 442.

⁶⁸ Meriç, *Kültürden İrfana*, 66.

⁶⁹ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 442.

⁷⁰ Wells, *Sosyal Antropolojik Açından İnsan ve Dünyası*, 38.

edebilir.⁷¹ Bundan dolayı dinî kabullerde insanın takındığı tavır ile içinde bulunduğu kültürün etkileşimi önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kültüre dair yapılan tanım ve açıklamalardan, kültürün hem insanın kendi eliyle meydana getirdiği hem de insanın edindiği amaca insanı ulaştıran bir araç olduğu anlaşılmaktadır. Bu araç aynı zamanda insanın yaşamını devam ettirdiği gibi belli bir güvenlik, konfor ve refah düzeyini de mümkün kılmaktadır. Böylece insanın biyolojik dürtülerinin ötesinde geliştirdiği yöntemlerle çeşitli mallar ve değerler ortaya çıkarmasına olanaklar sağlamaktadır.⁷² Bu şekilde belli bir zaman dilimini kapsayan kültürel formlar hem sosyal boyutta hem de zaman boyutunda birleştirici ve bütünleştirici özellikler kazanır. İnsanın bilerek ya da bilmeyerek sürdürdüğü bu çaba maddi ve manevi kültür unsurlarınca bir araya getirilir ve hayatı şekillendirir. Kültür aracılığıyla meydana getirilen tüm formlar zaman içinde bir anlam kazanarak gelecek kuşaklara aktarılma sayesinde yeniden birtakım pratiklere dönüşme imkânı bulur.⁷³ Kültürün canlı ve sürekli birbirine dönüşen formları onu ilgi çekici yapar ve toplumlar arasındaki temel yaşam tarzı farklılıkları bu döngüyü takip ederek oluşur. İnsanın inanç pratikleri de kültürel aktarım yoluyla insan hayatının vazgeçilmez bir parçası olur. Kültür süreci tamdır ve bölünemez. Dahası maddi kültürün nesnelere sadece sosyolojik olgular ya da dilsel gerçeklikler izole edilip bağımsız sistemler gibi ele alınamazlar.⁷⁴ Bu bakımdan kültür bütünsel olarak anlam kazanan bir süreç olup kendi içinde barındırdığı tüm formlar kişinin ve iletişim içinde bulunduğu bireylerle olan etkileşiminin anlamlı bütünler olarak meydana gelmiş halidir.

Kültürün değişen bir unsur olarak ele alınması, kavramın anlaşılmasında ve tanımlanmasındaki zorlukları anlamamızda bize yardımcı olabilir. Kültüre ait değişmeler, bir toplumun gelişmesindeki ana faktördür. Kültür değişmeleri hakkındaki çalışmalar ilkin sosyal antropologlar tarafından yapılmıştır. Kültürün maddi ve maddi olmayan iki ayrı yönü vardır ve bunlar birbirlerini olumlu ya da olumsuz etkileyebilirler. Toplumun fiziki anlamda gelişmesi ve gözle görülür yenilikler maddi tarafına tekabül ederken örf, adet, gelenek, dinî

⁷¹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Kültürel Psikoloji - Kültür Bağlamında İnsan ve Aile* (İstanbul: Evrim Yayınevi, 2000), 30.

⁷² Malinowski, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, 89.

⁷³ Abdullah Özbolat, "Kutsallaşma Sürecinde Tipolojik Bir Yaklaşım: Ziyaret Fenomeni Örneği", *Kültür ve Din*, ed. M. Ali Kirman - Abdullah Özbolat (Adana: Karahan Kitabevi, 2014), 240.

⁷⁴ Malinowski, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, 24-25.

düşünce gibi özellikler ise kültürün manevi yönüne işaret eder. Bundan dolayı kültür, anlaşılması, araştırılması ve karşılaştırılması oldukça güç bir kavramdır.⁷⁵

Farklı açılardan yapılan kültür tanımları ve açıklamaları neticesinde genel itibariyle kültür, insanın kendi çabasıyla ortaya koyduğu, içinde insanın var olduğu tüm gerçeklik demektir.⁷⁶ Bütün bunlar bize kültürün dinamik bir yapıda olduğunu, sürekli geliştiğini, “insanın yapıp etmelerinin bir sonucu” olarak insan fenomeninin bir ürünü olduğunu ve içinde inancın büyük oranda yer ettiğini göstermektedir. Mengüşoğlu’na göre insanlığın bir kültür birliğinden ziyade bir kültürlerin çokluğundan ve çeşitliliğinden bahsetmek daha doğru bir yaklaşımdır. Çünkü sürekli çeşitlenen ve farklılaşan bir yapıyı anlamak elbette oldukça güçtür.⁷⁷

Kültürün insan eylemlerinin tarihsel seyri içinde elde edilen ve aktarılan bir olgu olması onu dinamik bir konuma getirir ve kültürün değişim süreci göz önüne alındığında bu dinamik yapı onu canlı bir organizma gibi algılamamızı sağlar. Bu bakımdan kültür nesiller boyunca sürekli eklenerek gittikçe farklılaşan ve insanın ortak mirası olarak adlandırılma özelliği olarak kabul edilir. Elbette bu esnada belli özel alanlar oluşturulur ve kültürün kimi alanlarda aranan özellikleri bu alt alanların kendine özgü bilimsel anlayışlarının bir çabası olarak görünür hale gelir. Dolayısıyla etnoloji, etnografya, folklor gibi terimler kültürün kimi özelliklerinin daha yalın halde gözlemlenmesiyle oluşan bilgi elde etme araçları olarak ön plana çıkarlar.

2. 4. Antropolojik Bakış Açısı

Her bilimde olduğu gibi antropolojide de belli bir bakış açısına göre bilimsel verileri kullanma metodu vardır. Diğer bilim dalların olduğu gibi antropologlar da inceleme yapacakları alanlarda belli perspektifler geliştirirler ve buna göre çalışma yaparlar. Onlar, uzmanlaşmanın verdiği birtakım öngörülerden hareketle ilgi duydukları konuların kapsamını küçültme yoluna giderler. Ancak belli sorunlara yöneldiklerinde geniş bir bakışı sürdürme çabalarını devam ettirirler. Özetle, antropolojiyi diğer toplum bilimlerinden belli oranda ayıran şey insan toplumlarının doğasına yönelik araştırmalarının oldukça kapsayıcı

⁷⁵ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969).

⁷⁶ Nermi Uygur, *Kültür Kuramı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 17.

⁷⁷ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988), 29.

olmasıdır. Antropolojiyi diğer bilim dalları arasında ayırt edici konuma getiren özelliklerden biri olan bu geniş perspektif anlayışı, antropolojinin *bütüncüllük* ve *kültürel görecelik* denilen iki temel özelliğine dayanır.⁷⁸

Antropolojinin temel özelliklerinin gerekliliği, insanın yaşam tarzından kaynaklanan özellikleri ve varlığından haberdar olduğu ya da olmaya çalıştığı başka topluluklara olan ilişkisinden ortaya çıkmaktadır. Bundandır ki yeryüzünde yaşayan tüm insan toplulukları kendilerine yakın yerleşimleri ve daha uzaktaki insanları daima merak etmişlerdir. Onların kültürel birikimlerini meydana getiren savaşları, evlilik biçimleri, dini yapıları, mitolojileri daima ilgi konusu olmuştur. Bu ilgiler, başkaları tarafından çoğunlukla kendi bakış açılarıyla yeniden yorumlanmakta ve daha farklı insan gruplarının da ilgisini çekecek şekilde yayılmaktadır. Kültürlerin sürekli bu şekilde yeniden anlatılması ve zamanla yazıya aktarılması bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Bunun nedeni başka insanların hikâyeleri başkaları tarafından kendi bakış açılarıyla kimi zaman hatalı da olsa anlatılmakta, yazılmakta ya da etnosentrik bir bakış açısıyla aktarıldığından eleştirilmektedir. Böylece bazı hikâyeler başka yerdeki insanların hikâyeleriyle karşılaştırılma imkânı da verir ve ortak olan olgular bu şekilde belli oranda tespit edilir. Bu geniş anlamda, ötekiler hakkında bilgi elde çabasıyla yapılan bu eylemler araştırmanın verileri sayılmaktadır.⁷⁹ Bu veriler düzenli bir şekilde anlamlandırıldığında bir antropolog için bu arayış aynı zamanda kendi kültürünün farkına varmasıyla başka bir boyut kazanmaktadır.⁸⁰ Antropolojinin sunduğu imkân, bireyin bakış açısında bütünsel bir anlayışın gelişmesine imkan sunmakta ve böylece antropoloji kapsamı daraltılamayacak kadar genişlemektedir.⁸¹

Antropolojideki bu bütünsel anlayış, toplumu anlamayı kolaylaştıran birtakım zihinsel kurguların ortaya çıkmasına imkân vermektedir. Dolayısıyla bir toplumu meydana getiren sistemlerin bağlantılı olduğu anlayışı yaşamsal formların anlaşılabilirliği için önemlidir. Antropoloji, belli bir görüngüye ilişkin bilgiyi artırmak için iktisatçının, hukukçunun, demografin ya da siyaset bilimcinin yaptığı gibi bütünü parçalara ayırmak yerine ona bir

⁷⁸ Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 11.

⁷⁹ Eriksen - Nielsen, *A History of Anthropolgy*, 1.

⁸⁰ Ekber S. Ahmed, *İslam ve Antropoloji* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 52.

⁸¹ Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 7.

bütün olarak bakarak ortak biçimi ortaya çıkarmaktadır; yani çok çeşitli toplumsal yaşam tarzlarının ardındaki sabit değişmezlerin özelliklerine ulaşma çabasıdır.⁸²

Toplumsal yasaların anlaşılabilirliği için sosyal bilimler ile doğa bilimleri arasında farklı çalışma metotları vardır. Doğa bilimleri ilerlemeyi görebilmek için laboratuvarında uygun ortamın hazırlanmasıyla birlikte ortaya çıkan sonuçların daha önce formüle edilmiş varsayımları geçersiz kıldığını mı yoksa onları desteklediğini mi görme imkânı sağlamaktadır. Sosyal bilimler ise hipotezlerini test etmek için bu şekil bir yöntem kullanmaz. Onun odak noktası toplumun kendisidir ve araştırmacı, o toplumun bilimsel kaygının yanında insanların yaşam tarzlarını, yaşam düzeyini, ulusal çıkarlar gibi durumları öncelikle göz önünde tutmalıdır. Antropologların vardıkları sonuçları test etme şansına sahip olmaları her zaman olası olmayabilir. Bunun yerine alan araştırması esnasındaki süreçte bunu test etmelidirler. Deneyden ziyade *gözlem*, *yorumlama* ve *karşılaştırma* antropologların temel araştırma yöntemleridir. Bu yöntemler olmaksızın da araştırma yapılabilir, fakat teori diğer bilimlerde olduğu kadar antropolojide de oldukça önemlidir.⁸³

Antropolojik bakış açısının oluşmasında antropologların araştırdıkları toplumlara saygı duymaları onların kültürleri karşılaştırırken herhangi bir değer yargısında bulunmaktan kaçınmalarını gerektirir. Bundan dolayı kültürler arasındaki değerlendirmede hiçbir kültürün kendi bakış açısından kurtulacak kadar özgün davranamayacağını ifade eden antropoloji, doğru yargının zorluğuna dikkat çekmektedir.⁸⁴ Bundan dolayıdır ki antropolojik bakış açısı mümkün oldukça her olguyu kendi dönemi, özellikleri ve uygunluğu içinde değerlendirmeyi gerektirir. Geçmişte olan yanlış anlamlandırmalar ve uygulamaların yeniden ortaya çıkmaması için özel bir hassasiyet gerektiren anlayışla araştırmalar yapılır ve bu doğrultuda kuramlar geliştirilir.

Bir antropoloğun bakış açısı onun gözlemlediği herhangi bir inanç sistemine veya toplumsal örgütlenme tarzına ilişkin değerler hakkında düşünsel ya da ahlaki bakımdan herhangi bir yargıda bulunamayacağı düşüncesine dayanır. Bir antropolog, toplumun benimsediği ve uyguladığı birtakım ahlaki ölçütleri o toplumun ürünü olarak kabul eder.⁸⁵ Bundan dolayı toplumlar arasındaki farklılıklara ön yargısız bakma ve her toplumun farklı

⁸² Lévi-Strauss, *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*, 27.

⁸³ Ahmed, *İslam ve Antropoloji*, 51-52.

⁸⁴ Lévi-Strauss, *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*, 97.

⁸⁵ Lévi-Strauss, *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*, 97.

kültürel kodlarca oluşturulmuş değerlerine yaklaşma kabiliyeti bu antropolojik bakış açısı sayesinde.

Antropolojik bakış açısındaki temel amaç, toplumsal yapıyı oluşturan tüm mekanizmaların geçmişteki ilk hallerinden şimdiye kadarki süreçte geçirdikleri değişimleri anlamak ve gelecekte ne gibi durumların ortaya çıkabileceğini öngörmektir. Bu bakımdan gelenek ve hukukun, bilim ve sanatın, ahlak ve dinin en erken başlangıcından en son gelişmelere kadarki süreç araştırma konusu yapılmakta ve buradaki temel amaç, geçmişteki olumsuzluklardan sıyrılarak gelecek nesillere yol göstermektir.⁸⁶

Antropolojik bakış açısında din oldukça fazla yer tutmaktadır. Özellikle din olgusuna yaklaşımlar çok çeşitlilik göstermiştir. Edward Evans-Pritchard (1902-1973) neden din olgusuyla ilgilenildiği konusunda iki önemli hususa dikkat çekmektedir. Birincisi, büyük filozof ve ahlakçılar, geleneksel yaşam tarzına sahip toplulukların yaşamının büyük bir anlam taşıdığını ve bunun toplumsal yaşamı anlamaya izin verdiğini düşündüklerinden onların dinlerini anlamak gerektiği sonucuna varmışlardır. İkincisi ise bu toplulukların dinlerinin dini olguların bir parçası olarak görülmesidir. Evans-Pritchard'a göre bu toplulukların dinleriyle ilgilenen herkes bu dinlerin çok değişiklik gösterdiğini ve genel olarak dinlerin niteliği konusunda kimi sonuçlara varmamıza imkân tanıdığını ifade etmektedir. Ona göre vahiy nitelikli dinler dahil büyük dini geleneklerden ayrı olarak dünyanın ücra bölgelerinde varlıklarını devam ettiren geleneksel topluluk dinleri birbirlerinden bağımsız şekilde ortaya çıkmış olabilir. Dolayısıyla bunlar dini olguların temel niteliklerini belirlemeye yarayacak karşılaştırma yapmaya ve genel düzeyde yargılara varmamız için iyi seçenekler sunarlar.⁸⁷

Dinlerin antropolojik açıdan genellikle evrimsel mekanizmalar çerçevesinde açıklanma eğiliminde dile getirildiği daha önce ifade edilmişti. Auguste Comte (1798-1857) *Pozitivizm İlmihali* adlı çalışmasında ayrıntılı çizelgeler oluşturarak dini düşüncenin evrimini anlatmaya çalışmıştır.⁸⁸ Yine ilk dönem antropologlarının neredeyse tamamı din olgusuna evrimci bakış açısıyla yaklaşmışlardır. Zamanla insanın tabiat olaylarına çeşitli

⁸⁶ Frazer, *The Scope of Social Anthropology*, 5.

⁸⁷ Ali Murat Yel, "Edward Evan Evans-Pritchard", *TDV İslam Ansiklopedisi* 1995), 1-2.

⁸⁸ "Pozitivizm Takvimi" için bkz. (EK D). Comte, çalışma boyunca insanın gelişim evrelerini çeşitli kategorilerde ele almıştır. Sosyal değişim, dini değişim, akrabalık, ruhsal gelişimi tümüyle evrimsel mekanizmalara göre açıklamaktadır. Bk. Auguste Comte, *Pozitivizm İlmihali* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986).

güçler atfetmesiyle kutsalın tanımlanma süreci dinler tarihini daha kurumsal bir çizgiye çekmiştir. Buradaki süreçte daha çok teolojik (savunmacı ve bir dini merkeze alan) bir yaklaşımdan, din araştırmaları olarak ifade edilebilecek bir sürece doğru yönelimin olduğu görülmektedir.⁸⁹ Özellikle kültürel görelilik kavramından hareketle, din ve kültür arasındaki yakın ilişkinin dinlerin yapılarını büyük oranda belirlemesi din antropolojisi yaklaşımının önemini ortaya çıkarmaktadır. Yine de teolojik bakış açısı din araştırmalarında tümten ortadan kaldırmış değildir, zira her dönemde din araştırmalarında belli bir teolojik bakış varlığını devam ettirmektedir.⁹⁰ Bu bakımdan kişilerin yoğun aidiyet hissettikleri ve normatif refleksler geliştirdikleri din gibi alanlarda, antropolojik bakış açısı kültürel görelilik ilkesinden hareketle kişiye içinde bulunduğu araştırma alanında rahat hareket etme imkânı sunmaktadır. Böylece kişi duygularında ya da ön yargıya sebebiyet verebilecek uygulamalardan mümkün oldukça kaçınmış olmaktadır.

Ortaya çıktığı dönemlerde belli teoriler üzerinden açıklanmaya çalışılan din olgusu, dinler tarihinin Max Müller (1823-1900) ve Mircea Eliade (1907-1986) gibi dini insan yaşamının bir parçası ve kutsalı önemseyen bir yaklaşımla ele almalarıyla birlikte, antropologlar da din çalışmalarında kimi yöntem farklılıklarına yönelmişlerdir. Bu farklılıklar antropologlara büyük dini sistemleri daha iyi anlama imkânı tanımıştır. Örneğin geleneksel toplulukların dinlerine odaklanmak yerine büyük dini gelenekleri (Hristiyanlık, İslamiyet, Budizm gibi) coğrafik bir yaklaşımla almak daha anlaşılır bilgiler elde edilmesine olanak sağlamıştır.⁹¹ Özellikle Clifford Geertz (1926-2006) ve Evans-Pritchard gibi antropologlar dini araştırmalarda eski yaklaşımların aksine yeni yöntemler denemişlerdir. Onlar sosyo-kültürel yapıyı oluşturan kurumların işlevlerini anlamaya yönelik bakış açıları yerine; anlam, semboller ve toplumsal yapı süreçlerini yorumlamaya yönelik bir çabayı daha anlamlı bulmuşlardır. Dinin insanlar için ne ifade ettiği, insanın varoluşuna yüklediği anlam, dünyayı anlamada dinin rolü ve işlevi gibi yoruma dayalı çalışmalar yapmışlardır. Bu antropologlar dinin toplumsal nedenlerini açıklamak yerine dinin kendisini incelemeyi daha uygun görmüşlerdir.⁹²

⁸⁹ Ali Osman Kurt - Dursun Ali Aykıt, *Dinler Tarihi* (Ankara: Bilay, 2019), 13.

⁹⁰ Kurt - Aykıt, *Dinler Tarihi*, 23.

⁹¹ Brain Morris, *Religion and Anthropology: A Critical Introduction* (New York: Cambridge University Press, 2006), 1.

⁹² Eriksen, *Sosyal ve Kültürel Antropolojiye Giriş*, 298.

Dini yorumlamada antropolojik bakış açısının zamanla ciddi değişimlere uğradığı görölmektedir. Başlangıçta dinin kökeni sorularıyla ilgilenen antropoloji, zamanla dini toplum içindeki işlevi ve anlamı üzerine yoğunlaşmıştır. Antropolojik bir kategori olarak din, sosyal yapı, akrabalık, politika, dil, üretim, cinsiyet gibi alanlarda bir olgu olarak karşımıza çıkmakta ve bu bakımdan çok geniş bir alanda araştırma konusu yapılmaktadır. Bu da dinin farklı bakış açılarına maruz kalmasını ve bu yönde teorik bilgiler üretmesi anlamına gelmektedir. Daha önce de vurgulandığı gibi, dinin ilk biçiminin ruh olarak tanımlanmasından, toplumsal bir ihtiyaçtan meydana getirildiği yönündeki düşüncelere, zamanla kişilerin bir korku ve iç denetim argümanı olarak psikolojik kaynaklı olabileceği yönündeki düşüncelere, dini sembollerin yorumlanmasıyla dini çeşitliliğin anlaşılmasına yönelik çabalarla din konusu antropolojide dinin kökeni tartışmasından dinin sosyolojik, psikolojik ve kültürel izahlarına doğru bir yönelim meydana gelmiştir. Dolayısıyla dini semboller, inançlar ve düşüncelerin nasıl yapılandığının ortaya çıkarılması din antropoloji açısından köken tartışmalarını çok geride bırakmıştır.

Antropolojinin dine bakışında topluma yaklaşımı daha kapsayıcıdır. Bu bakımdan antropolojinin bazı özellikleri bu yaklaşımı belirlediği gibi antropolojinin sınırlarını da belirlemektedir. Buna göre, antropolojinin *bütüncülük* özelliği sayesinde dinî olan olmayan arasına herhangi bir sınır çekilmez. Antropoloji ister gelişmiş olsun ister yerel düzeyde toplumsal bir yapıda olsun, hiçbir toplumsal yapı arasında fark gözetmez. Antropoloji *evrenselcilik* özelliği sayesinde büyük sistemlerin haricinde okur-yazar olmayan toplumların varlığı dikkate alınır. Antropolojinin *etnografik perspektif* yöntemi her türlü dini görüş ve eylemi anlamaya çabalayan yoğun, uzun süre alan ve birebir teması esas alan bir araştırma yöntemi benimser. Antropolojinin etnografik perspektifi *karşılaştırma* yöntemini oldukça önemser. Zira farklı kuramsal argümanlara, dünya görüşlerine sahip toplumlar arasında yapılan çalışmalar kendi içinde bir yoruma tabi tutulsa da bunlar farklı kültürler söz konusu olduğunda karşılaştırma olmadan çoğu zaman bir anlam ifade edememektedirler. Örneğin ayin, kurban, kutsal gibi olguları benzerliklerinin yanı sıra farklılıklarıyla da anlaşılır kılmak önemlidir. Antropolojinin din çalışmalarında önem verdiği bir diğer ilke *bağlamsallıktır*. Olguların daima özgün bağlamları içinde ele alınması antropolojik yorumun merkezinde yer alır. Antropolojik bir araştırma inanç ve pratiklerini, dünya görüşlerini anlamaya çalıştığı

grup ya da toplumla bir *söyleşidir*. Bu bakımdan sıradan insanlar ya da kimi marjinal gruplardan elde edilen bilgiler daha geniş bir topluluğa ulaştırılabilmektedir.⁹³

Geniş bir alanda görünür olan antropolojinin din olgusuna yaklaşımı, ifade edildiği gibi dini bağımsız bir olgu olmasının ötesinde toplumsal yapıyı meydana getiren diğer olgularla birlikte incelemektedir. Küresel anlamda dinin etki alanının sürekli genişlediği düşünüldüğünde ise antropoloji yeni yaklaşımlar geliştirmek zorunda kalmaktadır. Bu bakımdan sabit bir antropolojik bakıştan söz etmek her zaman olası değildir. Günümüz dünyası için antropolojik bakış, gözlem, anlam ve yorumun temel alındığı sosyo-kültürel bir süreç olarak dini anlamaya gayret etmektedir.

⁹³ Sibel Özbudun, “Dinin Antropolojisi Nasıl Yapılır?”, *Bibliotech: Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2008).

1. BÖLÜM

DİN ÇALIŞMALARINDA ANTROPOLOJİ BİLİMİNİN KULLANILMASI

Dinin antropolojik çalışmalara konu edilmesi özel bir çabanın ötesinde zorunluluk olarak değerlendirilmelidir. Zira ötekinin bilgisine vakıf olmak için birçok yola başvuran sayısız insan mevcuttur. Dolayısıyla sadece dinî olanı tespit etmek ya da karmaşık toplumsal örüntüler içinde sadece dine yönelmek hiçbir zaman toplumu anlamak için yeterli olmamıştır. Bundan dolayı, insan toplumlarının kültürünün incelenmesi sırasında ortaya çıkan gizemli inanç formları araştırmacıları bu temel toplumsal dinamiği anlamaya sevk etmiştir. Kuşkusuz James G. Frazer'ın 12 cilt olarak kaleme aldığı *Altın Dal* (Golden Bough) isimli eseri büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Frazer'ın yaptığı insanlara gizemli hikâyeler anlatmanın ötesinde pek de yeni bir şey değildir. Fakat okuyucu için dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan bu mistik ve ezoterik ilginçlikler kendilerindekinden farklı görülmüştür. Zira kültürel ilgi zamanla bazı uzmanlaşmayı gerektiren alanların da ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bundan dolayı dinlerin ve inançların mevcut ve daha başka kültürler için ne ifade ettiği, nasıl yayıldığı, bilinen veya bilinmeyen kaynaklardan insanları nasıl etkisi altına aldığı gibi sorular gittikçe karmaşık anlatıların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda din antropolojisi, antropolojinin içinde gittikçe bağımsız gibi gözükse ama tüm verileri doğrudan antropoloji ve ona yakın bilimlerin sağladığı materyaller aracılığıyla elde eden ve dinin kültürel yorumunun ortaya çıkmasını sağlayan bir alandır.

Frazer, söz konusu eserinde büyü ve mitoloji arasındaki ilişkiyi kapsamlı bir karşılaştırmaya tabi tutmuştur. Frazer bu tahlilleri yaparken geleneksel halklar arasında bulunmamış olmasına rağmen iyi bir etnografik arşivci olarak elindeki malzemeyi en iyi şekilde bir araya getirmiştir. Eserde yazılanlar çoğunlukla hayal mahsulü olarak değerlendirilip sayısız eleştiriye uğrasa da geçen zamana rağmen *Altın Dal* çoğu ilgili için bu alanda egzotik bir yapıt olarak değerini korumaya devam etmektedir. Frazer, doğal yasa kavramından haberdar olanların, geleneksel halkların doğa yasalarını idare edebileceğini, yeri geldiğinde onlara müdahale ederek mevcut durumun tersine dönüştürebileceklerine olan inancına anlam veremeyeceklerini ifade etmektedir. Bu halklar tinsel güçlerle iç içe yaşamaktadırlar. Frazer, uygar insanların tüm doğa yasaları karşısında çaresiz olmalarına karşın geleneksel halkların kendilerini tanrı olarak görmemelerine rağmen sanki tüm doğa

yasalarını kontrol edebiliyorlarmış hissi taşımalarının anlaşılmasının zor olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴

Din antropolojisi sadece geçmiş dönem geleneksel haklara ait dini araştırmalar yapmaz. Günümüz dini gelenekler de antropolojinin ilgi alanındadır. Örneğin; Müslümanların Hz. İsa'nın evrensel bir kişilik olarak kabul edilmesinde ve tanrısal buyruk olarak gelecek bir zaman diliminde yeryüzüne ineceğine dair kadim anlatıları ve kutsal metinlerin buyruklarına bakış açıları tartışmalıdır. Bu durumda Avrupa halkları ile kültürler arası diyalog imkânının olup olmadığı konusu antropolojik açıdan gayet ilgi çekicidir.⁹⁵ Aynı ilgi Mary Douglas tarafından kirlilik ve tabu kavramları çözümlenirken farklı kültürlerin dini kurallar çerçevesinde insan yaşamını şekillendirmesinde de karşımıza çıkmaktadır. Ritüel olmadan toplumsal ilişkilerden bahsetmenin mümkün olamayacağını ifade eden Douglas hem geleneksel toplumlarda hem de modern toplumlarda arınma ritüellerinin aynı işleve sahip olduklarını ifade etmektedir. Douglas burada sembolik anlamda ritüellerin toplumsal hayatı kolaylaştırdığını, anlaşılır kıldığını ve bir düzene yerleştirdiğini göstermektedir.⁹⁶

Din antropolojisi, kültürün içindeki (din dâhil) tüm fenomenlerin toplumsal yapıdaki işlevlerini anlama çabası içindedir. Daha önce de ifade edildiği gibi etnografyanın çok geniş bir alanda kullanılması, onu antropolojiyi de aşan bir durumla karşı karşıya bırakmıştır. Etnografyanın sosyal bilimlerin diğer alanlarında kullanılmasıyla sosyal bilimler, toplumsal sistemlerin yapısal örgütlenmesinden daha çok insanların toplumsal süreçleri gündelik pratikler yoluyla nasıl ürettiklerine odaklanmaya başlayabilmiştir.⁹⁷

1. 1. Din Antropolojisi

Antropoloji, tarihsel olarak daima insanın inancına dair gerek dini-manevi alanda gerekse insanın doğayla olan ilişkisinden ortaya çıkarılan manevi formlar ile yorumlayıcı bakış açılarını bilimsel anlayışla bir araya getirme eğiliminde olmakla birlikte, aşırı

⁹⁴ James George Frazer, *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökenleri 1-2*, 2. Baskı (İstanbul: Payel Yayınevi, 2004), 13.

⁹⁵ Aliye Çınar, *Sosyolojik ve Antropolojik Açından Dine Bakış* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 38.

⁹⁶ Mary Douglas, *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi* (İstanbul: Metis Yayınları, 2007).

⁹⁷ Baudouin Dupret v.dğr., "Giriş", *İslami Pratiklere Etnografik Yaklaşımlar*, ed. Baudouin Dupret v.dğr. (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2017), 9.

pozitivist anlam taşıyan ve insani değerleri görmezden gelen ya da küçümseyen her türlü yaklaşımlardan da kaçınmıştır. Kültürel farklılığa değer vermesi bakımından antropolojinin insan bilimleri arasında özel bir konumu vardır.⁹⁸ Dinin insan hayatındaki etkisini tek taraflı değerlendirme ya da gözden düşürme gibi yaklaşımların insanı anlamada yeterli olamayacağı anlayışı din antropolojisinin önemle vurguladığı noktaların başında gelmektedir

Felsefi antropolojide dini bilginin mahiyeti konusunda Takiyettin Mengüşoğlu, dinin hangi şekilde ortaya çıkarsa çıksın, onun verdiği bilginin doğal hayat bilgisi gibi geniş ve önemli bir konumda olduğuna dikkat çekmektedir. Doğal hayat bilgisi nasıl ki tüm insanlığa sesleniyorsa dini bilgi de tüm insanlığa seslenmektedir. Dolayısıyla din de tüm insanlık için ortak bir alandır. İnsanların kendisine, doğaya, dünyaya ve var olan tüm şeylere ait bilgisi dini bilgidir. Zira dini bilgi, insan dâhil tüm hayat hakkında bilim ve felsefenin dahi yanıt veremediği bütün sorulara yanıt verebilen total bir bilgidir.⁹⁹ İnsanlık kültürünün oluşumunda dinî bilginin başat rol oynadığı ortadadır ve bu rol kültürel yapının temel dinamiğini oluşturmaktadır. Din antropolojisi bakımından kültürün anlaşılması aynı zamanda insana dair inanç formlarının da çözümlenmesi anlamına gelmektedir.

Sosyal/kültürel antropolojinin inancı konu edinen bir alt dalı olarak din antropolojisi, kendine has yaklaşımıyla dinî ve onunla ilişkili olan toplumsal kurumları incelemektedir. Bu yaklaşım temel olarak teolojik ya da ilahiyat temelli yaklaşımlardan farklıdır. Bunu din ve hayat arasında kurulan ilişki üzerinden daha iyi anlama imkânına sahibiz. Teolojik perspektiften bakıldığında hayat, dinî yaşamın bir sonucu olarak görülür. Yani hayat, varlıkların ve eşyanın bir yaratıcı tarafından yaratılmış olduğu inancı temelinde açıklanmaya çalışılır. Bunu en çarpıcı biçimde Ramazan ayında camilerin minareleri arasına asılan mahyalarda göze çarpan “Din, hayattır!” ifadesi yansıtır.¹⁰⁰

Antropolojik perspektiften bakıldığında dini tanımlamak en temel sorunların başında gelir. Çünkü din kavramını tanımlayabilmek ve kapsamına dair öngörde bulunmak oldukça güçtür. Bu konudaki her türlü tanımlama girişimi bir alanı diğerinden belli oranda ayırt eden sınırları çizmeyi gerektirir.¹⁰¹ Öyleyse mevcut bir dinin nelerden oluştuğunu bilmek

⁹⁸ Morris, *Religion and Anthropology*, 2.

⁹⁹ Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, 88-89.

¹⁰⁰ Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 30.

¹⁰¹ Sibel Özbudun, *Antropoloji Gözüyle: Sınıf, Kültür, Kimlik Yazıları* (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2014), 351.

faydalıysa; genel olarak dinin ne olduğunu bilmek çok daha önemlidir. Din kelimesinin Latince *Religare* ve *Religio* kelimelerinden geldiği söylenmektedir. Buna göre birinci kelime *bağlanmak*, ikincisi ise *ibadet* anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla din Tanrıya yapılan ibadet anlamına gelmektedir.¹⁰² Ayrıca din “yol, hukuk, hesap günü, yaşam biçimi” olarak tanımlanmasının yanında, bir inanç sisteminde kutsala, metafizik değerlere veya tanrı fikrine yer veren ve inananlara bir yaşam biçimi öngören bir sistem olarak da tanımlanabilir.¹⁰³ Bunun yanında Batıda yapılan din tariflerine bakıldığında Rudolf Otto dini, insanın kutsal saydığı şeylerle olan ilişkisi olarak tanımlarken, Max Müller’e göre din, insanın sonsuzu kavramasını sağlayan, akıl ve mantığa tabi olmayan, zihni bir meleke ve yetenektir. Emile Durkheim dini bir cemaatin oluşmasını sağlayan ayin ve inançlar sistemi; Feuerbach ise dua, kurban ve inançla kendini gösteren bir arzu olarak tanımlamıştır. James G. Frazer dini, insan hayatı ve doğanın akışını kontrol ettiğine inanılan insanüstü güçlere yakarış olarak tanımlamıştır. Batıdaki din tanımlarında, dindeki kutsal kavramı ve insanın kutsalla olan ilişkisi belirleyici olmuştur.¹⁰⁴ Yahudi ve Hristiyan kültür ortamında yaşamış olanların din tanımlarının yanı sıra, İslam kültür ortamında yaşamış olanların din tanımlarına bakıldığında ise, Seyyid Şerif Cürcâni dini, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği şeyleri kabule çağıran ilahi bir kanun olarak tanımlarken, Tahanevî’ye göre din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle halde salâha, ahirette felaha sevk etmektedir. Anlaşılacağı gibi bilim insanlarının yetiştikleri ortamın etkisiyle din konusunda belli tanımlar yaptıkları görülmektedir. Abdurrahman Küçük ise, din tanımında daha çok ahlaki kurallara vurgu yapmaktadır. Ona göre din “inanç ve davranış şekilleri ile insanlar arası ilişkileri düzenleyen genel kurallar bütünü” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁵

Din tanımlarında bir birlik olmadığı düşünüldüğünde din, konu üzerine düşünenlerin meraklarını her zaman üst seviyede tutan bir problem olarak algılanır, çünkü konu tüm insanlığı ilgilendiren karmaşık bir yapıdır.¹⁰⁶ Dinin anlaşılmasının nedeni olarak çoğunlukla beklenmedik, bilinmeyen, akıl yoluyla denetlenemeyen olaylar ve gelişmelerin yarattığı korku, kaygı ve depresyon durumlarını karşılamak, üstesinden gelmek üzere dini inanç pratiklerine başvurma gösterilir. Bu anlamda din insan topluluklarının gündelik

¹⁰² Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005), 165.

¹⁰³ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 1998), 96.

¹⁰⁴ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2004), 13.

¹⁰⁵ Abdurrahman Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 10. Baskı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 3-4.

¹⁰⁶ Emile Durkheim, *Dini Hayatin İlk Biçimleri* (Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2011), 15.

yaşamında bilimsel-teknolojik etkinliğin yanında insan hayatını tamamlayıcı bir anlayışla ortaya çıkar.¹⁰⁷

Dinin karmaşık yapısı sosyal antropolojinin temel uğraş alanı olan kültürel çeşitliliğin doğal bir sonucudur. Kültürel çeşitliliğin fazla olması bu kültür içindeki sayısız olguyu anlamayı zorlaştırmaktadır. Çünkü her olgu sadece kendi başına bir içerik taşımaz, aynı zamanda diğer kültürel olgularla da etkileşim halinde bir anlam meydana getirir. Dolayısıyla kültürel olgular arasında önemli bir yer işgal eden din de tek başına anlaşılması mümkün olmayan, yani kültürün diğer unsurlarından bağımsız olarak ele alınamayacak kadar karmaşık boyutlara sahiptir. Dünyadaki farklı ve sayısız kültür bölgeleri düşünüldüğünde, antropologlara göre dinler, farklı farklı bileşenlerle bir araya gelen çok geniş bir mitler ve ayinler repertuarı meydana getirir. Bu kombinasyonlar, inananlar dışında herkese ilk bakışta akla aykırı ve temelsiz görünür. Çünkü bu devasa ayinler ve mitler yığını anlamaya ve sınırlarını görmeye çalışmak hemen hemen imkânsıza yakın bir durumdur.¹⁰⁸

Din olgusunun daha iyi anlaşılabilmesi için belli teoriler ışığında kimi izahlar yapılmıştır. Buna göre, Morris tarafından yedi başlık olarak bir araya getirilen teoriler şöyle özetlenebilir:¹⁰⁹

1. Entelektüelist Yaklaşımlar: Edward B. Tylor ve James G. Frazer'in klasik çalışmalarından ortaya çıkmış olan bu yaklaşım, dinin en iyi şekilde bu evrendeki hadiseleri açıklamanın bir yolu olarak anlaşılabilceğini ifade etmektedir.

2. Duygusalçı Yaklaşımlar: Psikolojik din teorilerinin geçmişi David Hume ve Benedict De Spinoza'ya kadar uzanmaktadır. Bu yaklaşım, dinin duygusal strese bir cevap niteliğinde olduğunu ve böylece korku ve kaygıları hafifletmeye yardımcı olduğunu savunmaktadır. Bronislaw Malinowski'nin biyolojik işlevselliği ve Sigmund Freud'un psikanalitik teorisi dinleri ve büyüü anlamada bu yaklaşımın klasik örnekleridir.

3. Yapısalcı Yaklaşımlar: Claude Levi-Strauss'un önemli eseri olan *Yapısalcılık* ile tanımlanmış olan yapısalcı yaklaşım, kültürün bir iletişim biçimi olduğunu vurgulamakta ve yapısal dilbilimden -özellikle de Ferdinand de Saussure'nin çalışmalarından etkilenerek-

¹⁰⁷ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 24.

¹⁰⁸ Lévi-Strauss, *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*, 68.

¹⁰⁹ Morris, *Religion and Anthropology*, 3-7.

kültürün gramerini açıklamaya çalışmaktadır. Böylece mitoloji, büyü, sembolizm ve totem sınıflandırmaları gibi düşünce sistemleri ile onların altlarında yatan ve sıklıkla gizlenen “sembolik mantığı” ortaya çıkarmak hedeflenmektedir.

4. Yorumlayıcı Yaklaşımlar: Semantik, sembolik, semiyotik veya hermenötik olarak farklı tanımlanmış olan bu yaklaşım, özellikle yapısal-işlevselciliğe karşı bir tepkinin yanı sıra bu alanda bir gelişmeyi de temsil etmektedir. Yorumlayıcı antropoloji, temelde toplumsal gerçekliği hem ifade eden hem de şekillendiren bir anlamlar sistemi olmasının yanı sıra insanların kimlik eğilimlerine, duygularına ve kültürel bir sistem olarak da dine vurgu yapmaktadır. Bu sembolik veya yorumlayıcı yaklaşım Clifford Geertz’in yanı sıra Mary Douglas, Marshall Sahlins, John Beattie, Victor Turner, Stanley Tambiah gibi önemli bilim insanları tarafından da benimsenmiştir.

5. Bilişsel Yaklaşımlar: Bu yaklaşım sosyo-biyolojinin ve onun yan ürünü olan evrimsel psikolojinin bilimsel bir din çalışmasında kullanılmasını öngörmektedir. Buna göre akıl insanın edindiği tüm birikiminin sadece kültürel bir birikim olmasının ötesinde, zihinsel bir birikim de meydana getirmektedir. Akılla birlikte dinin insanlık tarihindeki kalıcılığını açıklamak da mümkün hale gelmektedir. Pascal Boyer’in bu yaklaşımına göre din ve ritüel bütün insan zihinlerinde aynı şekilde yer almaktadır. Bununla birlikte, bu yaklaşıma göre *akıl* sadece kültürün senaryosunu üzerine yazdığı bir *boş levha* olmaktan ziyade; -kitlesel olarak sadece güvenilir dini kavramların varlığını değil aynı zamanda onların insan kültürlerinde ortaya çıktığı yolu ve dinin insanlık tarihinde kalıcılığını açıklayan- bilişsel düzeneğin bütün bir çeşitliliğinden meydana gelmektedir. Aynı zamanda başka bir bilişsel yaklaşım öne süren Stewart Guthrie ise dinin bir çeşit *antropomorfizm* olduğunu ileri sürmektedir.

6. Fenomenolojik Yaklaşımlar: Bu yaklaşım, dini çalışmalar ile ilgilenen bilim insanlarının klasik yaklaşımıdır ve esasen Alman filozof Edmund Husserl’in yazılarından elde edilmiştir. Özellikle Rudolf Otto, Carl Jung, Gerardus van der Leeuw ve Mircea Eliade’a ait çalışmalarda görülmektedir. Antropolojide fenomenolojik anlayış çok daha önce Franz Boas ve Bronislaw Malinowski gibi antropologlar tarafından benimsenmiş bir yöntemdir ve bu bakımdan antropolojiye özgüdür de denilebilir.

7. Sosyolojik Yaklaşımlar: Bu yaklaşım, antropologların ve sosyologların büyük çoğunluğunun son yarım yüzyıl boyunca benimsemiş olduğu yaklaşımdır ve esasen Karl

Marx, Max Weber ve Emile Durkheim'in taslak yazılarından üretilmiştir. Bütün sosyolojik yaklaşımların merkezindeki ideal dinin, insan yapısı olduğu, sosyal bir fenomen olduğu ve sadece sosyo-tarihsel bağlamı içine yerleştirildiğinde bir anlam kazandığı kabul edilmektedir. Bu yüzden dinî inanç ve değerler, ayinle ilgili uygulamalar ve örgütsel yapılar sosyal süreçlerin ve daha geniş sosyal yapıların ürünleri olarak görülmektedirler. Sosyolojik yaklaşım dine dair daha fazla tartışma ortaya çıkartmaktadır. Bu yaklaşım bilim insanlarına dinin toplumdaki görünümü ve yorumlanmasında konu üzerinde daha fazla fikir üretme imkanı tanımaktadır.

Din antropolojisinin doğrudan odaklandığı husus, hem bu derece karmaşık gözükten dinî inanç ve uygulamaları araştırmak ve dinlerin kökenine ilişkin kuramlar oluşturmak, hem de günümüz toplumlarında dinî inançlar ve dinî uygulamaların dünya görüşlerini saptamak, karşılaştırmak ve her yönüyle araştırmaktır.¹¹⁰ Bu bakımdan antropolojik teoriler dinin insan kültürünün ve insan doğasının bir ürünü olduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre din aşkın, doğaötesi ya da nevi şahsına münhasır herhangi bir şeyin tezahürü değildir. Yani din, antropolojik yaklaşımla bir toplumsal-kültürel olgu olarak kavranır. Buna bağlı olarak da antropoloji din olgusuna yaklaşırken insan-üstü etkene veya onu temsil eden kitaplara değil doğrudan insana bakmaktadır. Bu bakımdan ilahiyatın öznesi metafizik¹¹¹ iken din antropolojisinin öznesi doğrudan insanın kendisidir. Din antropolojisi dinî gelenekler için önemli olan kutsal şahsiyetlerden ve metinlerden ya da dinî önderlerden ziyade toplumun bir üyesi ve birey olarak insanın din hakkında ne söylediği, gündelik yaşamında dini ölçü alarak, dine gönderme yaparak ve dini kullanarak neler yaptığı üzerinde durmaktadır.¹¹²

Din sosyal bir kurum ve sosyo-kültürel bir sistemdir. Bu nedenle sadece bir ideoloji ya da inançlar sistemi veya sembolik bir sistem, aşkınlığın farkındalığı ya da gizeme dair bir duygu olarak bakıldığında din anlaşılabilir. Bir batı kategorisi olarak dini tanımlamak için çok sayıda kitap ve makale mevcuttur ve bunlar ekonomi, kültür, gerçekçilik, akıl gibi

¹¹⁰ Belkıs Temren, "Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜDTCF Dergisi* 38/1-2 (1998): 302.

¹¹¹ İzutsu'ya göre ontolojik olarak Kur'an'ın tanrı-merkezli olması insan kavramının Tanrı'nın zıt kutbuna yerleştirilmesiyle yanlış bir şey yapılmamaktadır. Kur'an'da insan oldukça önemsenmektedir. "İnsanın doğası, davranışları, psikolojisi, yükümlülükleri ve kaderi Kur'ani düşüncede Tanrı problemi kadar merkezi öneme sahiptir. Bundan dolayı Tanrı'nın ne olduğu ne söylediği ve ne yaptığı hususu, insanın O'na ne cevap verdiği meselesiyle bağlantılı bir soruna dönüşür" Tochihiro İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 4. Baskı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), 123-124. Dolayısıyla din antropolojinin öznesinin insan olması bu bakımdan bir sorun teşkil etmemektedir.

¹¹² Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 72-73.

tarihsel yörüngelere ve farklı bağlamlar içeren çeşitli anlamlara gelir. Bu konuda kutsal, manevi varlıkları, doğaüstü güçleri, gizem veya gizli güçleri rahatlıkla ifade eden başka terimler söz konusu olsa da antropologlar dini, kültürel olarak belirlenmiş insanüstü varlıklarla kültürel olarak şekillendirilmiş etkileşimlerden oluşan bir kurum olarak tanımlamaktadırlar.¹¹³

Dini anlamak için çoğunlukla o dinin kutsal metinlerine bakılmaktadır. Dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda dinlerin anlaşılabilirliği kaynak olarak gösterilen kutsal metinlerin tam olarak anlaşılıp anlaşılabilmesine bağlıdır. Georges Dumézil, Eliade'nin "Dinler Tarihine Giriş" kitabı için yazdığı ön sözde, din üzerine düşünenlerin, dini tanımlamada uzun süredir dini görüngüleri tek bir ortak ögeye indirgemeye açıklanabileceğini düşünüp bu yöndeki çabalarının zamanla yanlışlandığını ifade etmektedir. Ona göre tanımlanamayan, söyleme aktarılamamasından dolayı belirsiz kalan ve yetersizlikle tanımlanan, her söz edildiğinde varlığına inanılan gizemli bir güç olarak din son derece karmaşık bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁴ Dolayısıyla dinin evrensel bir özellik göstermesi, çeşitli şekillerde tezahür etmesi ve heterojen bir yapıda olması kapsamlı, yeterli ve özenli bir tanım bulmayı hemen hemen imkânsız hale getirmektedir.¹¹⁵

Anlaşılmasındaki zorluklara rağmen dinin belli yönleri, onu anlama ve belirli yönlerden açıklamalar getirmek için birtakım olanaklar sağlamaktadır. Her şeyden önce din sosyal bir kurumdur ve ne statik ne de merkezî bir yapı arz eder. Ancak yaygın bir kurum olduğundan nitelik olarak tanımlandığı şey ile karakter kazanır. Dine nitelik kazandıran olgular ayinle ilgili uygulamalar, etik bir kod, doktrin, inanç, kutsal kitap veya sözlü gelenek, kalıplaşmış sosyal ilişkilere sahip bir cemaat, belli bir hiyerarşiye dayalı din görevlileri sınıfı, kutsal ve kutsal dışını ayıran görüşler ve en sonunda da duygusal veya mistik tecrübeye yer veren ahlaki bir yapıdır.¹¹⁶

Dinin anlam kazanması ve kendini kabul ettirmesi, insanların aktif alıcılar olmasıyla yakın ilişkilidir. Bu bakımdan insanlar hiçbir zaman dini söylemin dışında kalmazlar ya da kalamazlar. Dini söylemi hayatlarının bir parçası haline getiren insanlar, onları doğal ve

¹¹³ Morris, *Religion and Anthropology*, 1.

¹¹⁴ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009), 19.

¹¹⁵ Günter Kehler, "Din Sosyolojisi", trc. Mehmet Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, ed. Yasin Aktay - Mehmet Emin Köktaş (Ankara: Vadi Yayınları, 2007), 23.

¹¹⁶ Brain Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler* (Ankara: İmge Yayınevi, 2004), 2.

fiziksel alandan çevresel alana kadar tüm etkileşim çevrelerinde kullanmaktadırlar. Dolayısıyla bireyler için dini kavramlar ve örüntüler yaşamın bir parçası olarak anlamlı bir bütün halini almakta ve gelecekte bir kurumsal yapı olarak inşa edilmektedir. Din antropolojisi, kutsal/ilahi bir kaynaktan ziyade yaşam biçimi ve kültüre uyarlı olarak biçimlenen dinselğin, inanç motifleri ve pratiklerin üzerinde durmakta ve bunları kitabi, sistematik ve normatif büyük dinî geleneklerle olan ilişkisini temel sorunsallar olarak ele almaktadır.¹¹⁷

Belli bir düzene sahip toplumlar için dinin, denetlenemeyeni denetlemek, açıklanamaz olanı açıklamak, hayata ve insana dair bir anlam haritası sunmak gibi psiko-kültürel özelliklerinin yanı sıra, toplumsal süreçler ve ilişkilerde de bir dizi işleve sahip olduğu bilinmektedir. Din toplumsal olarak kabul edilebilir davranış ve tutumları teşvik ederek, uygun olmayanları ise hoş karşılamayarak toplumsal düzenin sürdürülmesine katkıda bulunur. Bu bakımdan her din aynı zamanda uygun ve doğru davranış reçeteleri sunan bir ahlak sistemidir.¹¹⁸ Genel anlamda, bütün dinlerin iki ortak özelliği bulunmaktadır. Doğaüstü ya da kutsal olanın tanınmasını sağlamak ve dünyaya düzen veren bir ideoloji olarak benimsenmek.¹¹⁹

Din hakkında antropolojik perspektiften bakıldığında, her şeyden önce göze çarpan şey dinin ‘kültürel evrensel’ bir yapı olarak karşımıza çıktığıdır. Kültürel evrensel ifadesi “dünya üzerinde dinî söylem ve pratiğe sahip olmayan hiçbir topluluk yoktur” anlamına gelmektedir. Yapılan çalışmalar dinî olarak nitelenebilecek inanç ve davranış kalıplarının tüm insan topluluklarında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Dünyadaki tüm topluluklarda doğaüstü güçlerle o ya da bu şekilde temas geçmeyi amaçlayan törenler ile ruh ya da benzeri varlıklara ve ölümden sonra yaşama ilişkin inançlara rastlanır. Tabii bununla birlikte unutulmaması gereken nokta, dinî inanca yönelik kuşku ve reddiyenin de her toplum ve kültürde karşımıza çıktığıdır.¹²⁰

Din, sadece belli ritüellerin ya da dinî argümanların belli uygulamalar üzerinden takip edilen ve varlığı tespit edilen bir olgu değildir. Tarihi birtakım kalıntılar aracılığıyla dinî uygulamalara şahit olunmaktadır. Din ve dine dair en eski kanıtlar günümüzden yaklaşık

¹¹⁷ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 31.

¹¹⁸ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 25.

¹¹⁹ Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 441.

¹²⁰ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 22; Krş. Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, 9.

100 bin yıl öncesine kadar geriye gitmektedir. Orta Yontma Taş Çağı'nda yaşadığına inanılan ve bilimsel çalışmalarla elde edilen Neandertal olarak isimlendirilen topluluklara ait mezarlarda ölümlerin ellerinin baş hizasına getirilerek ve dizleri karınlarına çekili olarak, âdeta ana karnındaki cenini yani doğumu andırır vaziyette yan yatmış olarak gömüldükleri anlaşılmıştır. Gömülen ölümlerin üzerinin, kanı yani yaşamı simgelercesine kırmızı toprak boya ile örtüldüğü, yanına hem çeşitli hediyelerin hem de ölenin bazı özel eşyalarının yerleştirildiği tespit edilmiştir. Bu bulgular ölümden sonra bir yaşam olduğu yolunda bir inancın ilk izleri olarak yorumlanmaktadır. İnsanın bilinç düzeyinde meydana gelen krizlerin bir sonucu olarak dinî izlerin varlığı, yaşam pratiğinin içine girmiş gözükmektedir.¹²¹

Dine dair etnografik nitelikli çalışmalar ilk dönemlerden beri bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Ancak, özellikle Fransız İhtilali'nden sonra yeni bir toplumsal aydınlanmanın yaşandığı dönem aynı zamanda geçmişte nelerin olduğuna dair meraklı soruların da sorulduğu zamanlar olmuştur. Bu bakımdan tarihi araştırmalar öylesine hızlanmıştır ki 19. yüzyıl; Eski Hint dinleri, Mısır, Mezopotamya, eski Yakın Doğu ve İran medeniyet ve dinleri gibi insanlığın dinî geleneğine dair çok fazla keşfin yapıldığı bir dönemdir. Bu uygarlıklara dair çoğu birikimler gün yüzüne çıkarılmıştır. Özellikle tarih öncesi (prehistoria), filoloji, antropoloji gibi bilim dallarında nitelikli çalışmalar görünür olmuştur. Aynı zamanda İran, Hindistan, eski Asur gibi medeniyetleri anlatan üniversitelerde yeni kürsüler kurulmuş, karşılaştırmalı filoloji ve gramer bu yüzyılın en fazla ilerleme gösteren ve ilgi çeken alanları olarak öne çıkmıştır.¹²²

Gelinen noktada dinin doğasının anlaşılmasına ilişkin bazı problemler bulunmasına rağmen, yüzyıllardır farklı kültürlerdeki bilim insanları bu konu üzerinde büyük çaba ve enerji harcamışlardır. Bu bakımdan 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarına denk gelen sürdürülebilir ve sistematik ilk çalışmalar özellikle Max Müller, Edward B. Tylor, William R. Smith, Andrew Lang, James G. Frazer ve R. R. Marret gibi bilim insanları tarafından yapılmıştır.¹²³ Kuşkusuz, bu bilim insanları dinin mukayeseli incelemesine ilgi gösteren ilk kişiler olmadıkları gibi yazısız toplumların ve kabile halklarının dinleri hakkında da ilk fikir

¹²¹ Metin Özbek, *Dünden Bugüne İnsan* (Ankara: İmge Yayınları, 2000), 151.

¹²² Ömer Faruk Harman, "Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı)", *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, ed. Ali İsmail Güngör v.dğr. (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Yayınları, 2010), 39.

¹²³ William Armand Lessa - Even Zartman Vogt, *Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach* (New York: Harper & Row, 1979), 1.

yürüten kimseler de değillerdi. Bu kişilerin farkı, kabile dinlerini bilimsel bir yaklaşımla ele alarak dinî inançların ve pratiklerin mukayeseli analizi için özel metodolojik işlemler öneren ilk kimseler olmalarıdır.¹²⁴

19. yüzyılda dinin kökenine dair çalışmalarla ilgili geliştirilen ve bir okul oluşturacak düzeyde etkin konuma yükselen görüşler genel anlamda beş gruba ayrılabilir. Bunlara bakıldığında Naturizm (Max Müller), Animizm (Edward Burnett Taylor), Atalar kültü (Herbert Spencer, 1820-1903), Totemizm (Emile Durkheim, 1881-1917) ve Monoteist Okul (Wilhelm Schmidt, 1868-1954) öne çıkan isimler olarak göze çarpılmaktadırlar.¹²⁵ Bu sıralamanın ve ekollerin arasına giremeyen ve bunlardan herhangi biri içinde yer bulabilecek çalışmalar olmakla birlikte, görüşlerin yaygınlığı ve etkinliği göz önünde bulundurulduğunda bu tür bir gruplandırma daha anlaşılır olması bakımından tercih edilebilir.

Karl Otfried Müller (1797-1840), çağdaşlarının romantik anlatımlarına eleştiriler getirerek mitoloji üzerine çalışmalara tarihsel ve eleştirel bir anlayışla yaklaşılmasını tavsiye etmiştir. Doğu'ya ilgi duyan oryantalistler Hint, Mezopotamya, İran, Yakın Doğu ve Mısır dinî metinlerini incelemiş ve bunları yayımlamaya başlamışlardır. Dinler tarihi açısından yeni bir anlayışla girilen bu çabalar, din olgusunun antropolojideki hâkim paradigmanın dışında ele alınmasına olanak tanımıştır. Dolayısıyla bu çabaların dinler tarihi çalışmalarına katkısı oldukça büyük olmuştur.¹²⁶

Max Müller batı dünyasında dinler tarihinin bağımsız bir bilim olarak anılmasında büyük bir paya sahiptir. Müller, 19 Şubat 1870 tarihinde Londra'da verdiği Din Bilimi konferansında “teolojiden ayrı bağımsız bir din bilimine duyulan ihtiyacı” dile getirmiştir. Müller dinler tarihini filoloji, mitoloji, din bilimi gibi alanlarla beslenmiş ve karşılaştırmalı din çalışmaları olarak ortaya çıkacak bir disiplin olarak düşünmüştür. Harman'a göre Müller'in anladığı şekliyle klasik dinler tarihi, dinleri tarihsel perspektiften karşılaştırmalı olarak anlatan, dinî metinlerin çeviri ve yorumunu gerçekleştiren ve dönemin geçerli din teorilerini sistematize etmeye çalışan bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır.¹²⁷

¹²⁴ Stephen D. Glazier, “Din Antropolojisi”, trc. Ali Coşkun, *Din Toplum ve Kültür*, ed. Ali Coşkun (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 121.

¹²⁵ Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 65.

¹²⁶ Harman, “Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı”, 39.

¹²⁷ Harman, “Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı”, 39.

Max Müller'in de temsilcisi olduğu doğal mitler okulu, özellikle Hindo-Avrupa dinleriyle ilgilenen Almanlarca temsil edilmiştir. Bu akım antik dönemin tanrısıyla her çağın her yerde bulunan tanrılarının insanlar tarafından kişileştirilmiş doğal olgulardan başka bir şey olmadığını iddia etmiştir. Güneş, ay, yıldızlar, şafak, baharın yenilenmesi, büyük ırmaklar gibi doğaya ait unsurlar kişileştirilerek bunlara tanrısallık atfedilmiştir. Müller, bu düşünceleri oldukça karmaşık bir şekilde anlatma yoluna gittiği için oldukça eleştirilmiştir. Oysaki Müller'e göre insanlar her zaman tanrısal bir sezgiye ve sonsuzluk kavramına sahip olmuşlardır, bu nedenle sonsuzluk tanrı ile aynı şeyi ifade etmektedir. İnsanlar duyumsal özellikleri sayesinde bu sezgilere ulaşabilirler. Buna göre kimilerinin yaptığı gibi, dini inancın kökenini geleneksel toplulukların yaşamlarında ya da dinî bir güdüde aramak boşunadır. Tüm insan bilgisi duyumlardan doğar ve dokunma kişiye en net gerçekliği verir. Tüm düşünme duyumsama üzerine kuruludur ve din için de aynı şey geçerlidir. Oysa güneş ve gökyüzü gibi dokunulamayan şeyler insanlara sonsuzluk kavramını verirler ve tanrısallık yaratacak maddeleri sağlarlar. Müller, büyük doğa olaylarının tanrısallaştırılmasıyla dinin başladığını önermemektedir, fakat bunların insanlara sonsuzluk duygusu verdiğini ve simge görevini yerine getirdiğini düşünmektedir.¹²⁸

Edward B. Tylor din antropolojisinde Frazer ile akla ilk gelen isimlerdendir. Dinin kökenin animizm olduğunu savunan Tylor, dini en basit tanımla ruhani varlıklara olan inanç olarak tanımlamıştır. Evrimci görüşlere sadık kalan Tylor, *İlkel Kültür* adlı çalışmasında insanlığın başlangıçta tabiattaki olağanüstü olaylardan etkilenerek kendini bulunduğu ortamdan yabancılaştırmasıyla zamanla kendisi ile nesnelere arasında bir ayrıma gittiğini ve bunun da tüm insanlarda meydana gelen bir eğilim olduğunu iddia etmiştir.¹²⁹

Tylor'a göre insan rüyalardan etkilenmektedir ve rüyalar ruh kavramının gelişmesinde önemli etkiye sahiptir. İlkel insanda gelişen bu animizm düşüncesi vizyonlar, uyanma, uyuma, trans halinde kendinden geçme, hastalık, ölüm gibi etkenler aracılığıyla da animizm inancını güçlendirmektedir. Tylor, din fenomeninin kaynağını geleneksel insanların bilgi eksikliğinde görmektedir. Tylor, dinleri anlamayı kolaylaştıran öte dünya inancı, ibadetler, belli standart uygulamalar göz önünde bulundurulduğunda çoğu kabile inancını din dışı olarak kabul etmek zorunda kalılabileceğine dikkat çekmektedir. Bu bakımdan inancın olgu olarak farkına varılması onu kabul etmek için yeterli görülmüş ve manevi bir varlığı inanç

¹²⁸ Edward Evan Evans-Pritchard, *İlkellerde Din* (Ankara: Öteki Yayınevi, 1999), 28.

¹²⁹ Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, 33.

olarak tanımlanan din, neredeyse her kabiledede mevcut olduğundan animizm olarak tarif edilen din evrensel nitelik göstermektedir.¹³⁰

Tylor'ın animistik din görüşüne göre insanlık ruh inancına rüya aracılığıyla varmıştır. İnsan rüyasında çeşitli olayları yaşamakta, değişik yerlere hatta uzak diyarlara gitmekte, avlanma, savaş gibi temel işlerle uğraşmakta, tanımadığı kimselerle çeşitli etkileşimlerde bulunmakta ve nihayetinde rüya bittiğinde kişi bulunduğu yerde bulunmaktadır. Bu esnada kişiden bağımsız hareket eden, istediği tüm eylemlerde bulunan şey kişinin ruhudur. Aynı şey ölüm için de geçerlidir ve hiçbir yaşama belirtisi göstermeyen kişiye canlılık veren şey aslında ruhudur.¹³¹ Hatta insan, hayaleti ikinci bir ben olarak algılamaya başlayarak bedenden ayrılabilen hayaletin tabiatta dolaştığına inanmaktadır. Sonuçta rüyalarda olduğu gibi hareketli bir karakterde olan ruh denen bu gücün, tabiat içinde canlılık ve hareketlilik belirtisi bulunan ırmak, Güneş, Ay, ağaç gibi varlıklarda da mevcut olduğuna inanılmış ve bunlar, üstün bir varlık veya varlıklar haline dönüştürülerek ilahlar haline sokulmuştur. Tylor'a göre politeizm buradan ortaya çıkmış ve birçok ilahın kuvvetinin tek bir tanrıya verilmesiyle de monoteizm meydana gelmiştir.¹³²

Tylor tarafından ortaya atılan animizm kuramı bir tür geleneksel monoteizm (tektanrıcılık) tezine dayandırılmış ve insanoğlunun en eski inancı olarak öne sürülmüştür. Bu düşünceye ilk ciddi itiraz, Tylor'ın öğrencisi Andrew Lang (1844-1912) tarafından getirilmiştir. Lang, bazı Güneydoğu Asya kabileleri üzerine yaptığı çalışmalarda animizm inancına rastlanıldığını fakat insanların ahlaki açıdan denetleyici bir Yüce Tanrı fikrine inandıklarını ileri sürmüştür.¹³³ Lang tarafından öne sürülen iptidai monoteizm fikri, bir antropolog ve Roma Katolik rahibi olan Wilhelm Schmidt üzerinde oldukça etkili olmuş ve ona göre dinler başlangıcında ilahi ve monoteist bir karaktere sahipti. Yine ona göre bu inanç zamanla bozularak çok tanrılığa dönüşmüştür.¹³⁴

Tylor'ın dinin kökenine ilişkin geliştirdiği teori kimi eleştirilere tabi tutulmasına karşın, yine de bilim çevrelerince oldukça dikkate alınmış ve alınmaya da devam etmektedir. Bu bakımdan antropolojik açıdan din araştırmasının temellerini Tylor atmıştır. Tylor, bu

¹³⁰ Tylor, *Primitive Culture*, 382.

¹³¹ Sedat Veyis Örnek, *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 2000), 24-25.

¹³² Tylor, *Primitive Culture*, 385-387.

¹³³ Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1986): 241.

¹³⁴ Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, 77.

kuramında geleneksel dinlerin özünün animizm, ruhlara inanç olduğunu ileri sürmesine ve birtakım yanlışlara rağmen tutarlı bir biçimde yorumlayarak açıklamıştır.¹³⁵

Tylor'ın dinin kökenine ilişkin görüşlerine benzer düşünceler Herbert Spencer tarafından da dillendirilmiştir. Spencer, *Atalar kültü* olarak sistemleştirdiği düşüncesinde, evrim düşüncesini Darwin'in *Türlerin Kökeni* çalışmasından yaklaşık dört yıl önce sosyal bilimler literatürüne kazandırmıştır. Ona göre toplumsal değişim basitten uygarlık üzere düz bir hat şeklinde ilerleyerek gerçekleşmiştir. Kendisi gibi evrimsel düşüncüyü savunanlar ise paralel olabileceğini iddia etmişlerdir.¹³⁶ Spencer da toplumları tıpkı bitkiler gibi doğum, yaşam ve ölüm şeklinde bir gelişmeye indirgemıştır. Buna göre toplum karmaşıklıklaştıkça aralarında iş bölümü de farklılaşmaktadır.¹³⁷ Spencer'ın *Atalar Kültü* ibadeti olarak sunduğu düşünce doğadaki birtakım anlam verilemeyen olayların iptidai insan tarafından doğaüstü ya da ilahi olarak düşünülmesi ve topluluk içinde önemli konumda yer alan bir kişinin bu güçlere sahip olduğuna olan inançtır. Bu kişi kabilenin ölmüş ve şahsiyet olarak kendisine saygı duyulan bir lideri ya da kabilenin şamanı olabilir. Saygı duyulan kişi ölümünden sonra o yüce ruha sahip olur ve bundan sonra da geride kalanları korumaya ve kollamaya devam eder. İnsanlar da yaşadıkları sürece kötü güçlerin etkisinde kalmamak için düzenli olarak bu koruyucu atalara saygıda bulunurlar.

Spencer, Tylor gibi rüyalar ya da gözlemlenen tabiat varlıklarının harici bir ruha sahip oldukları düşüncesinden, insanların da ikinci bir ruha sahip olduklarını ifade etmiştir. Topluluğun ölmüş atalarının da bu şekil ikinci bir ruha sahip olduğu düşüncesi bir tür hayalet (ghost) olarak tanımlanabilecek varlıkların olduğuna inanılır. Dolayısıyla din düşüncesi de bu hayalet gibi düşünülen ruhi varlıklara olan inanç olarak ortaya çıkmış olmaktadır. Böylece ölmüş ataların hayaletlerinin teskin edilmesi düşünce ve uygulamaları dinin zamanla kurumsallaşmasını sağlamıştır. Spencer alan araştırmalarından elde edilen etnografik bilgiler ışığında atalar kültürünün varlığını ifade etmeye çalışırken birçok mitolojik anlatımdan, geleneksel halkların doğa unsurlarına olan yaklaşımlarından Mısır ve İbrani halklarının inançlarına dek geniş bir alandaki dinî ve mitolojik anlatımlardan faydalanmıştır.¹³⁸

¹³⁵ Bronislaw Malinowski, *Büyük, Bilim ve Din* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000), 8.

¹³⁶ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 78.

¹³⁷ Özbudun v.dğr., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar*, 31.

¹³⁸ Herbert Spencer, *The Principles of Sociology* (New York: Appleton and Company, 1897), 408-418.

Açıkça belirtmelidir ki dinin kökenine dair teorilerde şekil değişikliğine uğramasına karşın bilinirliği hiçbir zaman değer kaybetmeyen tek görüş *totemizm*dir. Totemizm psikolojik alandaki etkisiyle de pek çok uzmanın ilgisini çekmiştir. Bu bakımdan Durkheim ile özdeşleşen bu kavram, oldukça fazla savunulmuştur.¹³⁹ Dine yaklaşımın farklılaşmasında öncekilerin aksine Durkheim'in, dini kendi dinî inançlarını merkeze alarak yorumlamamış olması önemlidir. Durkheim'e göre dinin kaynağını açıklamaya teşebbüs eden iki teori vardır. Biri tabii olaylar olan rüzgârlar, nehirler, yıldızlar gibi doğaya ait unsurları, bitkileri, hayvanlarla ilişkili olarak natürist/tabiatçılık; diğeri de periler, cinler, ruhlar, şeytanlar, asıl tanrılar, insandan farklı manevi varlıklar ve buna ilişkin oluşturulan varlıkların dinine de animizm/ruhçuluk denilmektedir. Buna göre animizm insanlığın ilk dinidir ve tabiatçılık ondan türemiştir ya da ilkin tabiat inancı dinin çıkış noktasıdır ve ruhlara ibadet ancak onun özel halidir.¹⁴⁰ Durkheim *Dinsel Hayatın İlk Biçimleri* isimli eserinde ibadetin inançlardan kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu inançların yeri geldiğinde anlamlarının açıklanması için de çeşitli mitlerin ayine uygun olarak oluşturulduğunu yazmaktadır. Totem inancının da bir kez ortaya atıldıktan sonra o toteme bağlı olan topluluk da kutsal hale gelmektedir. Dolayısıyla toteme saygı duyulması toplumun genel olarak saygı duymasıyla eş değer hale gelmektedir.¹⁴¹

Dinin kökenine dair arayışlardan biri de Charles de Brosses (1707-1777) tarafından ortaya atılan fetişizm kuramıdır.¹⁴² Bu kuram uzun süre tutarlı görülmuş ve kabul edilmiştir. Ardından Comte tarafından yeniden yorumlanan bu teze göre Portekizli denizciler, Batı Afrika kıyıları zencilerinin hayvanlara ve cansız nesnelere karşı tutumundan ötürü bu kültürü fetişizm olarak adlandırmışlardır. Bu kültürün gelişmesi çoktanrıçılıktan tektanrıçılığa giden bir evrimsel açıklamaya yol açmıştır.¹⁴³

Dine olan yaklaşımlardaki farklılığın sebebi 19. yüzyıl bilim anlayışının pozitivist bir mantıkla evrimci bir hat üzerinden açıklanma kolaylığı ve geleneğine başvurulmasıdır. Buna göre din, erken bir beşerî durum olarak düşünülmüş; modern hukuk, bilim ve siyaset gibi kurumların dinden doğup bağımsızlaştığı kabul edilmiştir. Bu tür hiyerarşik bir anlatım

¹³⁹ Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, 72.

¹⁴⁰ Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, 71-72.

¹⁴¹ Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, 141.

¹⁴² Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*, 2.

¹⁴³ Evans-Pritchard, *İlkelerde Din*, 27; Krş. Edward Evan Evans-Pritchard, *Theories of Primitive Religion* (London: Oxford University Press, 1965), 20. Dinle ilgili ortaya atılan kuramlar ve dinlerin başlangıcına dair görüşler için bk. Örnek, *İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, 27-30.

tarzı ve anlayışı 20. yüzyıl ile yerini daha tutarlı ve anlaşılabilir düşüncelere bırakmıştır. Buna göre din gerek bilimsel düşünüşün gerekse günümüzde değer atfedilen başkaca seküler bir çabanın geleneksel bir safhası değil, dahası başka bir alana indirgenemeyen, özgün bir beşerî eylem ve inanç alanı olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁴

Dini anlamaya çalışan antropoloji bu süreci belli sorular ışığında çözümlene çabasıdadır. Bunlar genel olarak; toplumun yaşamında dinin yüklendiği işlevler, dini etkinliklerin toplum bünyesinde nasıl organize edildiği ve insanları ortak davranışlar geliştirme yolunda nasıl harekete geçirdiği, dini öğelerin, sembollerin ve pratiklerin toplumsal uyumun sağlanmasındaki etkileri ve katkıları, toplumsal bölünme ve çatışmalarda karşıtlık meydana getirmedeki rolü ve gücünün ne düzeyde olduğudur. Toplumsal-kültürel bir sistemde dinin tanımı, kim tarafından tanımlandığı ve temsil edildiği, kimlerin bu tanıma ve temsiliyete uygun olduğu, iyi-kötü, yaşam-ölüm gibi düalist dünya görüşü çerçevesi dışında belli hedeflere ulaşmada dinin ne ölçüde kullanıldığı gibi konular ele alınmakta ve dinin toplumsal düzene olan etkisi anlaşılmaya çalışılmaktadır.¹⁴⁵

Bu çerçevede din antropolojisi çalışmalarında ele alınacak başlıca temalar dini düşünce ve davranışların kökenleri ve değişimi, dinin psikolojik, kültürel, toplumsal ve ideolojik işlevleri, dinin iktidar ile olan ilişkisi, toplumsal cinsiyet-din ve milliyet-din ilişkileri ile modern öncesi, modern ve modernizm sonrası dönemde dinin yeri olarak sıralanabilir.¹⁴⁶ Çerçevesi çizilmeye çalışılan bir alan olarak din antropolojisi, değişen koşullara bağlı olarak yeni yönelimler sergileyebilir. Buna göre yukarıda da genel başlıkları ve soruları ifade edilmeye çalışılan din antropolojisi daha açık bir şekilde daha çok şu soru ya da sorun kümeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır:¹⁴⁷

Din nasıl oluşmuştur, neye dayanmaktadır?
Din, hangi sosyal ve psikolojik fonksiyonları yerine getirmektedir?
Dinde değişim ve çoğulculuk, hangi tarihi süreçler sonucunda oluşmuştur?
Din, insanlık tarihinde hangi değişim sürecinden geçmiştir?
Din kültürü, kültür dini nasıl etkiler? Din ve kültür arasında nasıl, ne tür bir ilişki bulunmaktadır?

¹⁴⁴ Talal Asad, "Antropolojik Bir Kategori Olarak Dinin İnşası", *Milel ve Nihal* 4/2 (2007): 103-104.

¹⁴⁵ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 31.

¹⁴⁶ Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 32.

¹⁴⁷ Laubscher 1998'den akt., İsmail Engin, "Din Antropolojisi Üzerine Kısa Bilgiler", *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000): 187-188.

Din, bir toplumdaki diğer bir topluma nasıl aktarılır? Böyle bir aktarma için, hangi ön koşulların yerine getirilmesi gereklidir? Aktarma sürecinde ve sonrasında neler olur?

Din, nasıl yapılanmaktadır ve hangi yapılara sahiptir?

Dinin içyapısı dikkate alındığında, dinî davranışların altında hangi dinî nedenler yatmaktadır?

Din, evrensel midir ya da dinin hangi özellikleri evrenseldir?

Bireyin dinle nasıl bir ilişkisi vardır? Bu ilişki, dinde ne gibi bir rol oynar?

Bu ve benzeri sorular din antropolojisinin çalışma prensiplerini ve dine bakış açısını belirlemektedir. Dolayısıyla din, ilahi kaynaklı olguların incelenmesi dahi olsa kültürel etkinin belirleyici bir konumda olduğu, değişim ve dönüşüme uygun, yeni bakış açılarına göre evrilebilen bir özelliği bulunmaktadır. Dinin ve çevrenin değişen yapısına uygun araştırma yöntem ve teknikleri kullanılmaktadır. Wach, önemli bir araştırma metodu olarak tasvirin önemine vurgu yapmakta ve daha da önemlisi din bilimleri araştırmaları için her zaman tasvirin ötesinde fenomenlerin yorumuna odaklanmayı önemle vurgulamaktadır.¹⁴⁸

Antropologlar hiçbir zaman herhangi bir dini inancın ya da pratiğin diğerlerinden daha doğru veya iyi olduğu yönünde araştırma yapmadıkları gibi bu yönde görüş de belirtmezler. Onların amacı dünya üzerinde oldukça geniş bir alanda çeşitlilik gösteren dini inançları tespit etmek, işlevsel bakımdan neleri yerine getirdiklerini anlamak ve insan davranışlarını etkileme derecelerini ortaya çıkarmaktır. Bu anlamda dine antropolojik açıdan bir toplumsal-kültürel olgu olarak yaklaşmakta ve onun birey, toplum ve kültürel düzeyde sahip olduğu işlevler üzerinde durulmaktadır.¹⁴⁹ Dinlere yaklaşıırken hiçbir dinin yanlış ya da geçersiz olduğuna dair bir kanaat beslenmez. İstisnasız bütün dinler kendilerine göre doğrudurlar ve içinde büyüdükleri ortamın şartlarına göre şekil alırlar. Dinleri belli kriterlere göre sınıflandırmak mümkün olsa da bu hiyerarşik bir sınıflandırmadır. “Daha yüksek zihni yetenekleri harekete geçirme anlamında”, bazı dinlerin daha bilinir ya da üstün olduğu ya da his ve fikir anlamında daha zengin olması söz konusu olabilir. Buna rağmen içerdikleri farklı ve karmaşık anlam dünyalarına rağmen tüm dinler aynı derecede yaşayan varlıklar olarak kabul edilmektedirler.¹⁵⁰ Bu bağlamda din, sürekli değişmekle birlikte, gözlem ya da deneyime uyması gerekmeyen bir inanç temeline dayanır. İman yoluyla kabul edilen bir

¹⁴⁸ Joachim Wach, *Dinler Tarihi* (İstanbul: Ataç Yayınları, 2004), 165.

¹⁴⁹ Tayfun Atay, “Din”, *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 224.

¹⁵⁰ Durkheim, *Dini Hayatin İlk Biçimleri*, 13.

kozmolojidir ve aile ilişkilerinden siyasal hareketlere tüm davranışları yönlendirebilir, hatta yönlendirmektedir.¹⁵¹

Antropolojik çalışmaların evrimsel kimi yasalar çerçevesinde ortaya çıkmış olması, başlangıçta din çalışmalarında da evrimsel anlayışın basitten karmaşığa giden bir süreç olarak yürütülmesine neden olmuştur. Amerikan sosyal/kültürel antropoloji geleneği ile Almanya'da etnoloji çalışmalarındaki gelişmeler 20. yüzyıldan itibaren din antropolojisini bağımsız bir alan olarak ön plana çıkartmıştır. Dinin ilahiyat çevrelerinde tartışılması ve teolojik bir tartışmaya açılması kısmen antropolojik bakış açısının sorunlu görülmesinden kaynaklanmıştır. Müller tarafından dinin teolojik bir mesele olarak ele alınması dinler tarihinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Müller'in dil ve mitoloji üzerine çalışmasıyla dinler tarihi zamanla antropolojik düşüncenin dışında farklı bir anlayışla ele alınarak geliştirilme imkânı bulmuştur. Bu girişim aynı zamanda din antropolojisi ve dinler tarihi açısından ortak kimi yaklaşımların ortaya çıkmasına ve gelişmesine olanak tanımıştır.

1. 2. Din Antropolojisi Perspektifinden Dine ve Dinsel Olgulara Bakış

Din antropolojisi çalışmalarında en önemli konuların başında araştırmacının araştırma esnasındaki kişisel tutumu gelir. Araştırmacı gözlemlediği ya da anlamaya çalıştığı gruba ait birtakım özellikleri kendi dünya görüşü ya da dini tutumundan bağımsız olarak değerlendirme kabiliyetine sahip olmalıdır. Çalışmanın özgün olması ya da araştırılan konunun bilimsel nitelikte olması çoğunlukla araştırmacının takındığı tutuma bağlıdır. Bu kapsamda din antropolojisinde dine ya da dini olgulara bakış açısı önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı araştırmacının din çalışmaları esnasında farklı kültür ortamlarında bulunması durumunda ya da uygulanacak dini eğitimlerde farklı kültürleri göz önünde bulundurarak nelere dikkat etmesi gerektiği göz önüne alınmalıdır.

Din antropolojisi alanında yapılan çalışmalarda, dine yaklaşım tarzı öteden beri alanda çalışan bilim insanları arasında tartışma konusudur. Dine yaklaşımda kişinin içinde bulunduğu dini yapıyla olan ilişkisi ya da yoğunluğu dine bakış açısında birtakım farklılıkları meydana getirir. Bu alanda çalışmalar ilkin yoğun olarak psikoloji biliminin hâkimiyetinde ilerlemiştir. Bu bakımdan inanç ve dinî deneyim uzun süre psikologların yoğun ilgisiyle anlaşılmaya çalışılmış, antropologlar arasında aynı seviyede ilgi görmesi

¹⁵¹ Bates, 21. *Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 439-440.

nadir bir durum olmuştur. Çünkü inanç ve dinî tecrübe sorunu ile başa çıkmak din antropolojisi için oldukça zor bir eşik olmuştur. Bu konuda antropologlar ile din çalışmaları yapan başkaları arasındaki iletişimin önündeki temel sorunlardan biri, inancı ve dinî tecrübeyi anlama sorunudur.¹⁵² Her toplumun kültürel öğeleri ile bu öğelerin anlam ve yoğunluğunu belirleyen dini kaideler mevcuttur. Toplumsal açıdan din ve kültürel yapı arasındaki ilişki Glazier ve Flowerday tarafından dikkat çekilen yaklaşım farklılığına neden olabilir. Yaşanılan dini tecrübenin, dini alanda konumlandırılmayan araştırmacı tarafından anlamsız bir şekilde tasvir edilmesi, bu tür çalışmaların yapılmasını sürekli hale getirmemektedir. Bu durum kendini dini alana konumlandırılanlar tarafından gayri ciddi olarak değerlendirilmektedir.

Dini olgulara yaklaşımdaki farklılıklar konusunda Mary Douglas, *Saflık ve Tehlike* (Danger and Purity, UK, 1966) adlı kitabında, ötekilerin dinlerine dair ilginç analizler yapmaktadır. Ona göre geleneksel din mensupları, gerçekleştirdikleri ritüellerin kendilerine bazı faydalar sağlayacağına inanmaktadır. Bu ritüelleri bir iç duyumsamayla yaparlar. Buna göre topluluk dışında olan ya da bu tür ritüellerde bulunmayan yabancıların gerçek anlamda maneviyata ya da dine sahip olmadıklarına inanılmaktadır. Örneğin Frazer geleneksel toplumların büyülerine ilişkin abartılı tasvirler yaparak bu yönde tipik bir örnek oluşturmaktadır. Dini tecrübeyi yaşamamış bir insana göre dini bir ayin içinde olan insanlar sürekli sihirli sözcükler dile getirip hayatlarını sürdürmektedir. Bu yaklaşım farklılıkları geleneksel ile modern toplumların arasında kültürel uyumsuzluğun belirginleşmesine ve karşılaştırmalı din çalışmalarının yapılmasına engel teşkil etmektedir.¹⁵³

Farklı dinlerin bir arada bulunmak zorunda kaldığı durumlarda, kültürel kabuller nedeniyle mevcut siyasal sistemlerin dine yaklaşımlarında bazı sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda din antropolojisi önerdiği yol ve yöntemlerle sağlıklı bir toplumun inşasında önemli görevler alabilmektedir. Bu duruma bir örnek, Büyük Britanya'da 1988 Eğitim Reformu Yasası gereğince, tarihte ilk defa din eğitiminde hâkim ana kitlenin dinî eğilimlerinin yanında azınlıkların dinî eğilimlerine de gereken önemin verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Buna göre, din eğitiminde ülkenin dini çoğulculuğuna önem vermek yasanın çıkarılışında temel amaç olarak belirlenmiştir. Yasa, açıkça

¹⁵² Stephen D. Glazier - Charles A. Flowerday, "Introduction", *Selected Readings in the Anthropology of Religion: Theoretical and Methodological Essays*, ed. Stephen D. Glazier - Charles A. Flowerday (London: Praeger, 2003), 2.

¹⁵³ Douglas, *Saflık ve Tehlike*, 82.

Hristiyanlığın yanında diğer ana dinlere mensup olanların da hesaba katılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Buradaki temel amaç hem kırsalda hem de büyük şehirlerde, devlet tarafından desteklenen ve finanse edilen okullardaki çocuklar ve gençlerden “halen ülkenin manevi ve kültürel yaşamının parçası olan dünyanın başlıca dinî geleneklerini bir dereceye kadar anlamalarının beklenmesiydi.” Buna göre ortaya çıkan bir dizi sorunun cevaplanmasıyla yasanın amacına ulaşması mümkün olabilecekti. Bu sorular her şeyden önce dinin ne olduğu, dinin nasıl sunulması gerektiği, dinin resmedilmesi ve sunulmasında hangi dinî otoritelere başvurulacağı, bu dinler ile modern Britanya kültürel yaşamı arasındaki ilişkinin ne olduğu gibi bir dizi soruyu içermekteydi. Bu aşamada soruların sağlıklı cevaplanması için de gerekli olan şey, bu programı uygulamak için hangi yöntemlerin kullanılması gerektiğinin tespitiydi. Dinler tarihçisi Ninian Smart’ın yürüttüğü projede istenen, savunmacı din anlayışının yerine çoğulcu demokratik sistemlerde dini, anlatıcı konumda olanların kendi varsayımlarını “paranteze alma”nın teşvik edildiği dogmatik olmayan, fenomenolojik bir yaklaşımın desteklenmesiydi. İlk olarak hedeflenen, sosyal antropolojiden elde edilen teori ve yöntemi uyarlayarak öğrenciler ve onların hocaları için bir yöntembilimi geliştirmektir.¹⁵⁴ Din antropolojisi açısından farklı kültür ve dini değerlere sahip kimi toplulukların, hâkim bir toplum içinde anlaşılabilir ölçüde yaşam kendini ifade edebilir olanaklara kavuşması mümkündür. Bunun için dini olguların anlaşılabilir şekilde anlatılması gerekmektedir.

Din antropolojisi açısından başkalarının dinî anlayışlarını anlamak önemlidir. Sadece belli kavramlar üzerinden dini olaylara yaklaşmak her zaman istenilen sonuçlara ulaşmayı sağlamayabilir. Buna göre felsefi eğilimlerin fazlaca hissedildiği fenomenolojik yaklaşım belirgin bir şekilde tanımlanabilir bir yaklaşımdan ziyade, bir şekilde felsefi fenomenolojiden etkilenen ve dinî olgunun araştırmacının ön varsayımlarını bir araya koyması ve o dini olguyu yaşayanın argümanları ile sunmaya çalışan yöntembilimleri bünyesinde barındıran bir yaklaşımdır. Dolayısıyla Gerardus van der Leeuw’un fenomenolojik izahı, araştırma öznesi olarak dinî olguyu felsefi anlayıştan bir miktar kurtarmış ve öteki din mensuplarının dünya anlayışlarını öğrenmede etkili bir araç konumuna getirmiştir. Fenomenolojik yöntem bu bakımdan eleştirinin bir miktar uzağına çekilmiştir.¹⁵⁵ Söz

¹⁵⁴ Robert Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım* (İstanbul: Dem Yayınları, 2005), 11-16.

¹⁵⁵ Leeuw, din fenomenolojisi ile özdeşleşmiş dinler tarihçisidir. Kendisinden önce tarihsel süreçle anlatılan dini tasnifleri fenomenolojinin ana konuları haline getiren, fenomeni görülen şey olarak tanımlayan ve basit bir şey olmayan, tezahür edip ortaya çıkan şey olarak tarif eder. Fenomen belli bir özne ile ilişkisi olan bir nesne ve belli bir nesne ile ilişkisi olan bir özne olarak varlık âleminde aranması gereken bir şeydir. Âlemden ortaya

konusu projede fenomenolojik çalışmanın tüm ayrıntıları düşünüldüğünde bu yöntem; genel olarak dış edim ve gözlemlerle yetinilmesi ve güdülerin göz ardı edilmesi, inançlara aşırı ölçüde yaklaşılmasından kaynaklanan önemsiz gösterme ihtimali, fazla sayıda toplanan materyalin kafa karışıklığına yol açacak şekilde bir araya getirilmesi, fenomenolojik yöntemin gerçeklik konusuyla ilgilenmemesi gibi hususlarda bazı eleştiriler almıştır.¹⁵⁶

Dinler tarihi açısından önemli bir yaklaşım olan din fenomenolojisi, dinî olarak tanımladığımız birtakım olguların zaman ve mekân içinde zamansal ve mekânsal farklılıkları göz önünde bulundurarak incelemeyi gerektirir. Fenomenolojiyle yapılan şey görünenlerden anlam çıkarmak, mahiyetlerini açıklamak ve onları anlamaktır.¹⁵⁷ Buna göre dinî olarak görülen olguların insanlar tarafından sevilip sevilmemesi hesaba katılmadan dinler tarihi araştırma yöntemlerine göre değerlendirilirler. Ünal'a göre dinler tarihçilerinin yetiştiği ortamın koşullarına bağlı olarak herhangi bir olgunun dinî, hakiki, yanlış vb. nitelemesinin olup olmadığı yönünde tavır takınması kural koyucu tavrın ortaya çıkmasına neden olabilir.¹⁵⁸ Jackson'a göre din fenomenologları anlama ve yorumlama konularında derin bilgiye sahip olmalarına karşın, kullandıkları yöntemleri farklı kültürel bağlamlara sahip olguların hâkim kültürün terminolojisini kullanarak değerlendirmede başarılı olamamaktalar. Jackson, dini verileri anlamada yeterli görmediği fenomenolojiye katkı olarak etnografya olarak isimlendirilen sosyal/kültürel antropolojinin yöntemlerinin kullanılabilirliğini tavsiye etmektedir.¹⁵⁹ Çünkü din fenomenolojisi dinler tarihi olmayıp, dinler tarihinin sistematik olarak ele alınmasıdır. Dolayısıyla din fenomenolojisi dinin tarihsel boyutu ile ilgilenmemekte, evrensel bir anlayış ortaya koyarak olgunun temel anlamını vermeye çalışmaktadır. Din fenomenolojisi geniş anlamda dini düşüncelerin, eylemlerin ve sosyal normların tümüne uygulanmaktadır.¹⁶⁰ Dolayısıyla Jackson tarafından fenomenolojiye katkı olarak önerilen sosyal/kültürel antropolojinin yöntemleri var olan dini alana ilişkin olguların daha iyi anlaşılmasında faydalı olabilir. Bu durum fenomenolojinin

çıkın şey üç aşamada görünür olur: a) Bir şey mevcuttur, b) Bu şey görünmektedir, c) Ortaya çıktığından dolayı o şey artık fenomendir. Leeuw hakkında daha fazla bilgi için bk. Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 239-302.

¹⁵⁶ Jackson, *Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, 24.

¹⁵⁷ Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*, 75.

¹⁵⁸ Mustafa Ünal, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Normatizm Sorununa Fenomenolojik Bir Çözüm Denemesi -Kapsayıcı Fenomenoloji-", *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, ed. Ali İsmail Güngör v.dğr. (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 129.

¹⁵⁹ Jackson, *Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, 49-50.

¹⁶⁰ Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*, 79-80.

normatif olduğu anlamına gelmemekte, olguların daha iyi anlaşılması için bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

Dini olay ve olguların yorumlanmasında etnografik verilerin kullanılma düşüncesi din antropolojisi açısından daha önce başarılmış bir durumdur. Özellikle Tylor, Frazer gibi antropologların çalışmalarında, geleneksel halkların dini inanç ve uygulamalarındaki çeşitlilikten etkilenip antropoloji çalışmaları yapmaya başlayan Evans-Pritchard, güçlü yabancı baskısı karşısında kendi inanç ve geleneklerine bağlı kalan insanların bu özelliğinden fazlasıyla etkilenmiştir. Dindar bir kişilik olarak gözlem yaptığı toplumların dini yaşantılarını oldukça başarılı şekilde aktarmayı başarmış ve etnografik yöntemi başarılı şekilde kullanarak iyi bir nesnellik örneği sergilemiştir.¹⁶¹ Din antropolojisi alanında ilk dönem antropologların yaptıkları çalışmalar kayda değer bulunsa da Evans-Pritchard tarafından 1937 yılında etnografik bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkan Azande toplumunda büyü, sihir ve kehanetin etnografik bir çalışma olarak yayımlanması din antropolojisi açısından önemlidir. Evans-Pritchard'ın hem Azande hem de araştırmanın yapıldığı diğer topluluklarda tabiat ve tabiatüstü güçlerin arkasındaki sebep-sonuç ilişkisinin nasıl anlaşıldığının yorumlamadaki başarısı bu alana olan ilgiyi artırmıştır. Evans-Pritchard tarafından yapılan çalışmanın önemi, kendisini dindar bir kişi olarak tanımlaması ve aktardığı bilgilerin kendisine ait olmadığını ama Tanrı'nın kendisini aracı kıldığını söylemesi ve ortaya çıkan nesnellik başarısıdır. Bu durum kendiliğinden iki temel sorunun ortaya çıkmasını da sağlamaktadır. Birincisi antropologların karşılaştıkları başka inanç ve uygulamalarla nasıl başa çıkmaları gerektiği, ikincisi ise antropologların başkalarının inançlarını ve uygulamalarını anlamalarını etkileyebileceği için kendi dini geçmişleri ve inançlarıyla nasıl başa çıkmaları gerektiği sorusudur.¹⁶² Antropologlar ve din araştırmacıları bakış açılarını etkileyebilecek bu durumlarla başa çıkabilmeyi sağladıkları ölçüde nesnellik başarısı gösterebilirler. Genel olarak din antropolojisinde eleştiri alınan temel konuların başında araştırmacı ve araştırılan arasındaki bu farklı bakış açıları arasındaki kopukluk gelmektedir.

Dinin antropolojik boyutu göz önüne alındığında, din sadece fenomen olarak kabul edilmez. Dini olanı anlamaya çalışmak, esasen toplumsal düzeni anlamayı da beraberinde getirmektedir. Din üzerine yapılan araştırmalar göstermektedir ki kutsal güç ya da inanç

¹⁶¹ Yel, "Edward Evan Evans-Pritchard", 515.

¹⁶² Glazier - Flowerday, "Introduction", 1-2.

olarak tabir edilen dini olgular hem sosyo-kültürel sistemi ve yapıyı hem de topluluğu-toplumunu derinden etkilemektedir. Dinin toplumsal yaşamdaki etkileri birtakım özel davranış biçimleri ortaya çıkarmakta ve toplumca benimsenen temel ahlaki kuralları da beraberinde meydana getirmektedir. Doğaya ya da insanüstü bir varlığa inanma, atalar kültü gibi olgular buldukları yerlerde kurumlaşmış değer yargıları oluştururlar. Aynı zamanda töre ve törenler, gelenekler, âdetler gibi sosyal normlar da gerek hukuk için gerekse diğer toplumsal düzeni sağlayıcı mekanizmalara kaynaklık etmeleri bakımından toplumun anlaşılmasında özel bir ilgi görürler. Bu anlamda, genel hatlarıyla doğum, evlenme ve ölümü içeren geçiş törenleri, dinî davranış kalıplarının yaşatıldığı, korunduğu, geliştirildiği, kurumlaştırıldığı törenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kurban kesme, yas ve anma, ad koyma, sünnet, askere uğurlama, evlenme, cenaze törenleri gibi dini tüm uygulamalar toplumsal yapının kodlarını anlamayı sağlayan temel göstergelerdir.¹⁶³ Örnek'in de önemle altını çizdiği gibi her türlü dini inanmaların bir toplumdaki maddi ve manevi alandaki olumlu ya da olumsuz görülen yansılarını küçümsemek ya da görmezden gelmek oldukça yanlış bir tutumdur. Bu bakımdan gelişme kavramından söz edebilmek için mevcut durumun anlaşılması ve daha iyi bir çözüm için mevcut eğilimlerin, davranış ve tutumların altında yatan bu dini fenomenleri en iyi şekilde anlamak ve analiz etmek gerekir.¹⁶⁴

Dinî konular söz konusu olduğunda, din antropolojisi için geçerli olan durum toplumsal olanı ampirik olarak gözlemleyerek betimlemeye çalışmaktır. Gözlemler bağlamsal ve praksyolojik¹⁶⁵ nitelikten yoksun olmamalıdır. Fiilî olarak ortaya çıkan toplumsal pratiklerin daha yakından incelenmesi ve araştırma konusuna daha ampirik ve analitik bir anlayışla yaklaşma gerekliliği önemlidir. Özellikle dinî konular söz konusu olduğunda antropolojik bir araştırmada amaçlanan husus şöyle ifade edilebilir:

Etnografik yaklaşım sayesinde araştırmacı, insanların normatif kodlarla, maddi, bedensel ve toplumsal kısıtlamalarla hangi karmaşık biçimlerde ilişki kurduklarını ve toplumsal pratikleri hangi bilinçli stratejilerin yönlendirdiğini betimleyebilir. İnsanların dinî bir topluluğa nasıl bağlandıkları, bu topluluklarla nasıl aidiyet kurdukları ve dinî öznelleşme süreçlerinin kültürel ve bireysel pratikleri nasıl etkilediğini daha karmaşık ve çoğulcu bir biçimde kavramamıza imkân sağlar.¹⁶⁶

¹⁶³ Engin, "Din Antropolojisi Üzerine Kısa Bilgiler", 186-187.

¹⁶⁴ Sedat Veyis Örnek, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966), VII.

¹⁶⁵ Genel insan eylemlerini ifade eden bir kavram.

¹⁶⁶ Dupret v.dğr., "Giriş", 10-11.

Antropolojik açıdan dinden söz edilmesi onun daima teolojik bir kavramı çağrıştırdığı anlamına gelmemelidir. Antropoloğun din kavramıyla kastettiği, insanın yaşadığı dünyanın dışında, kutsal olarak kabul ettiği öte dünya ile o öte dünyanın kişinin ya da toplumun içinde bulunduğu yaşam alanına yani bu dünyaya etkisinin yansımasıdır. Antropologlar hiç kimsenin ya da toplumun böyle bir dinî hayattan kopuk olmadığını düşünmektedirler. Dolayısıyla yukarıda da kısmen değinildiği gibi ölümler kültü, büyüye inanma, canlandırma, kötü ruhlar, ruha tapma, güneş-ay-yıldız kültleri bir şekilde hayatta aktif şekilde insanlar arasında çeşitli dini ritüellere konu olmaktadır. Bu tür oluşumlar, sosyal hayatın vazgeçilmez bir parçası olarak toplumda yer edinmişlerdir.¹⁶⁷ Din antropolojisinin ilgi alanı, bu uygulamaların toplumsal hayatı düzenlemesindeki başarısını, toplum ya da toplumlar arasında belli bir koordinasyonu sağlamasındaki başarısının altında yatan nedenleri, birbirlerinden uzakta olmalarına rağmen aynı dini duygularla birliktelik hissi duyan insanları bir arada tutan dinin bu başarısındaki gizemleri anlamak ve anlamlandırmaktır.

Din antropolojisi bakımından toplumsal olarak zihnen algılanan dini olgunun ne anlama geldiği önemlidir. Zira sonsuz tanıma uyarlanabilecek kültürün bu açıdan yaşanan ve zihnen kurgulanan bir karşılığı vardır. Buna göre antropolojik yol olarak imgelem üzerinden toplumu meydana getiren bireyin düşünme, inanma, yaşam biçimi gibi farklı kategorileri temel alarak toplumu sınıflama yoluna gidilerek anlaşılmasına çalışılmaktadır. Antropolojik yol belleksel imgeleri iki kutba ayırır. Birincisi biyolojik bir kutup iken diğeri ise yine belli kültürde dinde, dilde, uygarlıkta temsil edilen kutuptur. Dolayısıyla bu iki kutup arasında antropolojik yol olarak tanımlanan şey, imgelem aracılığıyla nesneye yüklenen anlamdır. Buradaki temel amaç farklı kültürler arasında meydana getirilen imgelem biçimleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaktır. Din antropolojisi açısından dini olguya yüklenen imgelemin anlaşılabilmesi, o alana ilişkin kültürel kodların iyi çözümlenmesiyle mümkün hale gelir. Bu bakımdan imgelem çözümlenme modelinde antropolojik yolun kullanımı tercih edilmektedir. Burada farklı kültür ya da toplum içinde benzer olguların çözümlenmesi ve anlaşılması hedeflenmektedir. Din, bu farklılıklar içinde imgelem aracılığıyla anlaşılma düşüncesiyle ele alınır ve karşılaştırılır.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Engin, "Din Antropolojisi Üzerine Kısa Bilgiler", 187.

¹⁶⁸ Kubilay Aktulum, "'İmgelemin Antropolojik Yapıları" ve Folklor: Gilbert Durand'ın Arketipsel Sınıflandırma Modeline Giriş", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 19/19 (2018): 1.

İnsana dair tüm kültürel süreçleri araştırma konusu yapan antropolojinin, özel olarak din ve dini tüm olgulara kültürel açıdan yaklaşan din antropolojisi, günümüz din algısını sadece kitabi ya da teosentrik bir perspektiften ele almaz, aynı zamanda kısmen dinin dışında yaşam belirtisi gösteren olgulara da ilgi gösterir. Dolayısıyla sadece basit birer kültürel form olarak görülen ayrıntılar din antropolojisi açısından ilgi çekicidir. Belli bir kültür çevresi içinde gelişen ve devamlılığı sağlanan dini olgular araştırmaya değer görülür ve antropoloji bunların mevcut kültür içinde ne anlam taşıdıklarına kendinden cevaplar bulmaya çalışır.

Dini nitelikli bir araştırmada, araştırmacının belli malzemeleri önem derecesine göre sıralaması mümkündür. Bu malzemeler saha araştırmacılarının, misyonerlerin, gezginlerin, çeşitli görevlerde bulunmak için halk içinde yaşamış olanların notları, monografileri, yazıları, anıları, ses kayıtları ve çeşitli cihazlara okunmuş dini metinler, ibadet ve törenlerle ilgili ilahiler, ibadet ve her türlü dinî nitelikli kültler için kullanılan yapılar, tapınaklar, gizli dernek evleri, mağaralar, mezarlıklar, dini ve toplumsal törenler, geçiş ritleri, bayramlar, kült dramlarına ait filmler, fotoğraflar, resimler, eskizler, ibadet ve ayinlerde kullanılan her türlü kutsal araç-gereç olarak sıralanabilir.¹⁶⁹ Dolayısıyla bu veri araçları etnografik açıdan ritüellere dair sembolik dilin, anlam ve sosyal normların o toplumdaki kişilerle ilişkilendirilmesinde nasıl kurulup kullanıldığını daha açık şekilde görme imkânı verir. Bu bakımdan katılımcı gözlemde elde edilen ampirik veriler, yazı ya da söylemle inşa edilmekte ve ortak kültürel bir dil ile kavramsallaştırılarak normatif din anlayışlarının ortaya çıkmasının nedenleri analiz edilmektedir.¹⁷⁰

Görüldüğü gibi din antropolojisi açısından dine yaklaşım çok yönlü bir çalışma ve çok alanlı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan en iyi sonuçlar, araştırmada tek bir yöntem ve görüş açısına bağlanmaktan ziyade, çeşitli yöntemlerin eleştirisi yapıldıktan ve ortak bir görüş sergilendikten sonra alınır. Özellikle dinin kültürle olan doğrudan ilişkisi, dini sadece belli yönlerden ele almanın ve bu şekilde onu anlamının pek de mümkün olmadığını göstermektedir. Antropolojik yöntem ve yaklaşımlar dinin mevcut kültürel sistem içinde edindiği rolü daha iyi anlamaya imkân sağlar. Bu bakımdan din antropolojisi soyut dini anlatımlar sergilemek yerine özellikle etnografik bilgiyle alanda yoğun betimlemeyle elde edilen verileri yorumlayarak anlamı yakalama çabası içindedir.

¹⁶⁹ Örnek, *İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, 14-15.

¹⁷⁰ Dupret v.dğr., “Giriş”, 16.

Demirci'nin de ifade ettiği gibi dinler tarihi açısından öncelikli prensip araştırma objesi olarak belirlenen fenomenin modern bilimin belirlediği anlayışta objektif bir değerlendirmeye tabi tutulmasıdır. Bu bakımdan dinler tarihinin genel bakıştı tarihsel bir yaklaşımı temsil eder. Geriye doğru incelemenin yoğun olarak kullanıldığı dinler tarihi açısından önemli olan duyguların paranteze alınmasıdır. Bu bakımdan dinî olguların söz konusu olduğu herhangi bir alandaki çalışmada dinler tarihinin tarihsel yöntemine başvurmamak mümkün değildir. Bu anlayışla gelişen dinler tarihçiliği özellikle pozitivist anlayışın hâkim olduğu 19. yüzyılda katı bir tarihsellik anlayıştı geliştirmiş ve dinler tarihini salt tarihçiliğe mahkûm etme eğilimine gitmiştir. Ancak 20. yüzyılla birlikte okkültürcülüğün dünya ölçeğinde bir anlayış olarak kabul görmesiyle dinler tarihinde karşılaştirmalı çalışmalara yönelimler artmış ve bu alandaki çalışmaları önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁷¹ çokkültürcü toplum modelinin ve kültürün anlaşılmasında kullanılan fenomenolojik yöntemin antropoloji ile olan yakınlığı, özellikle dini olguların yorumlanmasında hâkim kültürün kendi dinamiklerinin bilinmesi olguyu daha anlaşılır kılmakta ve özgün yanlarının ortaya çıkması için daha iyi koşullar sunmaktadır. Eric J. Sharpe, dini olguların araştırılmasında antropolojinin tarih öncesi arkeoloji, etnoloji, sosyal antropoloji, folklor, lengüistik ve buna yakın bilim dallarıyla birlikte çalıştığına dikkat çekmektedir.¹⁷² Daha önce de vurgulandığı gibi antropoloji üst başlığı altında bulunmakla birlikte araştırma yöntem ve teknikleri bakımından birbirinden farklılaşan ya da farklı nitelikteki araştırma alanlarına yönelen bu alt bilimlerin verileri çoğunlukla antropolojik çalışma olarak kabul edilir.

Din antropolojisinde araştırma yapmak için belli bakış açıları geliştirmek gerekir. Her şeyden önce dine sadece teolojik düzeyde yaklaşılmamalıdır. Bu bakımdan din antropolojisi çalışmalarında araştırmacının dini tutumu araştırmanın nesneliliği ile yakın ilişkilidir. Kendini dini alana konumlandıran bir araştırmacının araştırma alanında kendi duygularından bağımsız olarak hareket edip olanı tasvir etmesi gerekir. Aynı zamanda araştırma topluluğunun dini duygularından da etkilenmeden araştırma yapmalıdır. Din antropolojisi araştırma yöntem ve tekniklerinde zamansal ve mekânsal farklılıkların göz önüne alınarak incelenmesi önemlidir. Bu bakış açısı kültürel etkinin göz önüne alınmasını elzem görmektedir. Araştırıcı için araştırma topluluğunun kendi değerlerini faydacı bulması ve

¹⁷¹ Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, 12-13.

¹⁷² Eric J. Sharpe, *Dinler Tarihi: Tarihsel Bir Anlatı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2013), 12-13.

bunu çeşitli dini kazanımlarla ifade etmesi doğaldır. Şayet dini alana konumlanmayan bir araştırmacının, araştırma alanındaki topluluğun bu dini dünya görüşlerini anlama yetisi zayıfsa bu çalışma nesnel bir çalışma olma özelliğini yitirir. Dolayısıyla din antropolojisi dinler tarihine, dini olguların anlaşılmasında daha geniş perspektifler sunma imkanına sahiptir.

1. 3. Din-Kültür İlişkisi

İnsanbilim olarak antropolojinin insana dair tüm ayrıntıları ele alırken başvurduğu kavram olan kültürün, din gibi tüm insan yaşamını etkisi altına alan ve hayata bakış açısında belirleyici olan bir kurumla olan ilişkisi oldukça önemlidir. Zira insan canlılar dünyasında belli bir seviyenin üzerinde kültürel birikime sahip olan eşsiz bir varlık olarak tanımlanır. Bundandır ki din gibi özel bir alanın kültürle ilişkisi antropolojik araştırmalarda oldukça ilgi görmektedir.

Erol Güngör, din-kültür ilişkisi bakımından kültürün maddi ve manevi boyutuna dikkat çekerek, kültürel değişme sırasında maddi olan kültürel unsurların manevi (inançlar) kültür öğelerinden daha hızlı şekilde bir kültürden öbürüne geçebildiğini ifade etmektedir.¹⁷³ Bu bağlamda din ve kültür arasındaki ilişkide dinin kültürün manevi kısmıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Din insan için önemlidir ve kültürün dinle olan yakınlığı söz konusu olduğunda bu ilişkinin değişme yönünde dış müdahalelere karşı oldukça direnç gösterdiği anlaşılmaktadır.

Din ve kültür ilişkisi insanın içinde bulunduğu toplumun değer yargılarına göre tamamen birbirini etkileyen ve insanın bütün deneyimlerine yansıyan iki olgu olarak kabul edilebilir. Din insanın hayatına etkisi bakımından kültürel alanın tamamına hâkim bir durumdadır. Dinî inanç kişide belli bir zihniyetin oluşmasına olanak sağlar ve bu zihniyet kişinin tüm yaşam biçimini etkiler. Kişinin yaşam tarzı, siyasal tercihleri, giyimi başta olmak üzere hayatının düzene koyulmasına olanak sağlayan temel etmenler doğrudan dinin etkisinde belirir. Bu bakımdan din kültürün üstünde bir konumda bulunurken aynı zamanda onun içinde de yer alır. Mevcut kültürel yaşam aynı zamanda geçmişin ruhsal, zihinsel, estetik unsurlar aracılığıyla kolektif olarak aktarılır. Dolayısıyla dinin içinde yaşam formu bulunduğu toplumların tarihine, davranış ve değer kalıplarına, hukuki teamüllerine aykırı

¹⁷³ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 14. Baskı (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006), 14.

düşmesi mümkün değildir. Din zamanla değişen ve dönüşen toplumsal yapıya karşı birtakım uyumsuzluk örnekleri gösterebilir. Fakat dinin de bir değiştirme ve dönüştürme gücü her zaman mevcuttur. Bu bakımdan din ve kültür arasında doğrudan bir ilişki vardır.¹⁷⁴

İnsanlar, yaşayabilecekleri bir dünya düzeni oluşturma girişiminde bulunurken ruhsal alanda özel birtakım alanlar oluştururlar. Bu tezahürlere göre kurulan toplum sağlıklı bir şekilde geleceğe aktarılma gayesiyle bazı gereksinimlerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. İşte bu durumlarda insanın ruhen gösterdiği tezahürler arasında en yaygın olanı daima din olmuştur.¹⁷⁵ Nurettin Topçu bir milletin kültürünün bütün tarih içinde meydana getirildiğini ve dinin bu kültürü ilim, sanat ve felsefe aracılığıyla yaşatıldığını ifade etmektedir.¹⁷⁶ Çünkü insan, sadece biyolojik ihtiyaçlarla sınırlı bir varlık olmasının ötesinde daima varlığını anlamlandırma gereği duymuştur. Örneğin sahip olduğu birçok kaygının yanında nereden geldiği ve nereye gideceği gibi kader konusuyla alakalı soruların cevabını aramaya başlar. Dolayısıyla bu noktada öncelikli olarak, bir toplumun dünya görüşünü kapsayan kültürel sistemin bir kısmını oluşturan din devreye girer.¹⁷⁷

Din ve dinden neşet eden her türlü topluluğun herhangi bir kültür çevresi olmadan soyut bir formun içinde devamlılık göstermesi beklenemez. Aksine kültürel yaşamın hukuk, iktisat, devlet yapısı, çeşitli tabakalaşma çeşitleri gibi unsurlarla yoğun bir ilişki içinde bulunduğu bir gerçektir. Dolayısıyla dünya inşa etme sürecindeki insan bir çaba sarf ederek ihtiyacı olan enerjiyi temin eder ve buna süreklilik vererek beşerî bir dünya inşa eder. İnsanın biyolojik dünyadan sıyrılıp beşerî bir dünya kurma çabası kültür sayesinde mümkün olabilmektedir. Burada kültürün çoğunlukla dini öğelerden oluşması kaçınılmaz olur. Bu oluşturulan dünya asla hayvani bir özellik taşımaz ve özel bir alan olarak inşa edilir. Kültür bu bakımdan insan için yeniden üretilen ve anlamlar dünyası içinde özel bir alana konumlanır.¹⁷⁸

Din ve kültür arasındaki kadim dönemlerden beri süren bu karşılıklı ilişki tarihin derinliklerine inebildiğimiz ölçüde rastlanılan bir ilişkidir. Bu bakımdan insanlık tarihinin tüm kültür evrelerinde mutlak derecede kültürel olgulara rastlanıldığı açıktır. İnsan

¹⁷⁴ Fatih Özkan, “Dinin Anlaşılmasında Kültürel Etki”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2016).

¹⁷⁵ Jean Chevalier, “Din Fenomeni”, ed. ve trc. Mehmet Aydın, *Din Fenomeni* (Konya: Tekin Kitabevi, 1993), 3.

¹⁷⁶ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 5. Baskı (Dergah Yayınları: İstanbul, 2010), 16.

¹⁷⁷ Fatih Aman, *Antropoloji ve Din* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015), 83.

¹⁷⁸ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 32.

topluluklarının kültürel ve coğrafi olarak çeşitlenmesi doğal olarak dinin de yeryüzünde çeşitlenmesi, inançların içeriği, kutsallık hakkındaki tasavvurları ve özellikle ayin ve ibadet tarzları bakımından birbirinden farklı birçok dinin doğmasına yol açmıştır.¹⁷⁹ Tüm bunlar insanlık için ortak kültürün ve dinin çeşitlenmesi anlamına gelir. Eliade, bu konuda her belge türünün yani mitler, ayinler, tanrılar, batıl inançlar vb. dini görüngüyü anlamak istediğimiz sürece bizim için değerli olduğuna dikkat çeker. Tarihsel bağlamda kültürel bir miras olarak aktarılan dinî olgular değerlendirilir ve anlaşılması için bir çaba gerektiren kıymetli bir unsura dönüşür.¹⁸⁰ Çünkü geçmişin ve geleceğin tüm bağları bu kültürel aktarım sayesinde olmaktadır. İnsan sadece belli bir zaman dilimi ya da belli bir görüşün hâkimiyeti altında varlığını sürdüremez. Doğal olarak insan toplumsal bir varlıktır. Tek başına soyutlanmış olarak yaşamaz, diğer insanlarla iletişim içinde sosyal bir düzen kurarak yaşar. Bu bakımdan insanların oluşturduğu bu sosyal düzen ve düzenin yürütülmesi için gerekli her türlü soyut ya da somut nesne ve sistemler, kısaca insanın oluşturduğu her şey kültürü meydana getirir.¹⁸¹

Lindholm, yeni bir dinî kültür edinilmesine karşın eski kültür öğelerinin canlı bir şekilde devam ettirildiğine dair verdiği örnekte, İslam öncesi Arap yaşamı ve kültürünün Müslümanların meydana getirdiği büyük değişime rağmen bariz şekilde varlığını devam ettirdiğini ifade etmektedir. Buna göre Araplar cahiliye döneminde kendileri hakkında övücü şiirler yazılan savaşçıların şiirlerini hâlâ dinlemekten büyük zevk duyarlar. İranlılar da İslamiyet'ten önceki büyük kralları ve kahramanları hakkında yazılan destanlarını hâlâ okumaya devam ederler.¹⁸²

Kişi içinde yetiştiği toplumun değer yargılarıyla büyür ve din de toplum içinde öğrenilerek hayata tatbik edilen önemli bir deneyimdir. Bu bakımdan din yapısı gereği her zaman bir inanç sistemi olarak doğal bir kurum niteliği taşır. Bu inanç sistemi insanın evrendeki yerini ve amacını belirlemekte, ona ona birtakım görevler yüklemekte ve her kültürün temel ahlaki değerlerinin kaynağı bu şekilde oluşmaktadır. Nurettin Topçu bu ahlaki çabayla ilgili olarak, insanların ilk medeniyeti oluştururken dini gelenekleri kuranların ahlak inşa etmeyi gerekli gördüklerini, aynı zamanda ilahi birer ahlak sistemi

¹⁷⁹ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 53-54.

¹⁸⁰ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 28.

¹⁸¹ Temren, "Din Antropolojisi Açısından İnanç", 301.

¹⁸² Charles Lindholm, *İslami Ortadoğu: Tarihsel Antropoloji* (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), 69.

getiren peygamberlerin de aynı çaba içinde olduklarına dikkat çeker.¹⁸³ Dolayısıyla dinin temel argümanlarının sürdürülebilmesi dine uygun meydana getirilen kültürel bir geçmişe bağlıdır. Bu şekilde din ve kültür yoğun ve sürekli bir etkileşim içinde bulunurlar.

Din ve kültür arasındaki yoğun ilişki, dinin açıklanmasında kültürün önemini ortaya çıkarmaktadır. Bir toplumun, topluluğun, bölgenin ya da geniş bir coğrafyanın dinî açıdan iyi anlaşılması için öncelikle kültürel yapısının anlaşılmasında fayda vardır. Dinî pratiklerin altında yatan etmenlerin sadece inanç bağlamında değerlendirilmesi yerine bağlamın anlaşılması için birtakım yardımcı unsurlara da başvurmakta fayda vardır. Bu bakımdan etnografik bilgiler aracılığıyla dinin toplumsal görünürlüğünün ne anlama geldiğinin anlaşılması, dinler tarihi için yeni bakış açıları sunabilmektedir.

Toplumların dine dair tüm tasarımları mevcut kültürel yapılarının izlerini taşır. İster geleneksel isterse modern toplumlar olsun, basit politik örgütlenmelerden karmaşık devlet yönetimlerine kadar çeşitli kuralların hâkim olduğu bir yapılanma söz konusudur. Bundan dolayı dini olguların tespiti ve araştırılmasında kültürel faktörler her zaman göz önüne alınmalıdır. Dinî alana yönelik çalışmalarda toplumun kültürel yapısı göz önüne alınarak çalışma yapılmalıdır. Sadece belli yönlerden elde edilecek veriler tarihsel ve kültürel bağlamdan kopuk olacağı için istenilen sonuçlara ulaşmak her zaman mümkün olmayabilir.

1. 4. Etnoloji / Etnografya

Din antropolojisine dair bilgilerimizin önemli bir kısmı etnografik bilginin sonucunda elde edilen verilerden sağlanmaktadır. Etnolojinin salt bir bilim olarak da kabulü söz konusudur. Bu bakımdan etnolojinin araştırma yöntem ve teknikleri pek çok bilim dalına bilgi akışına olanak vermektedir. Etnoloji içerik ve kapsam olarak antropoloji ile oldukça uyumlu bir yapı göstermektedir. Bu bakımdan din antropolojisinin özelleşmesinde etnografyanın önemli katkısı vardır. Dolayısıyla çalışmamızda yer verilen teorinin ve konunun daha iyi anlaşılabilmesi için etnoloji ve etnografya kavramlarına yer vermek isabetli olacaktır.

Etnografya, *ethnos* (halk) sözcüğünden türetilmiş olup, halkın ya da belli bir topluluğun günlük yaşamıyla ilgili her türlü belge niteliğindeki veriyi bir araya getirir, onları

¹⁸³ Nurettin Topçu, *Ahlak*, 2. Baskı (İstanbul: Dergah Yayınları, 2010), 13.

tasnif eder ve başkalarının haberdar olmasını sağlar. Etnoloji ise etnografyanın topladığı bilgileri inceleme, değerlendirme ve yorumlama çabasıdır. İngiliz W. J. Thomas tarafından alternatif olarak önerilen *folklore* sözcüğü ise yazılı olmayan her türlü geleneksel kültüre ait fenomenleri bir araya getirip yaşatmayı amaçlayan, kaybolmamasını sağlayan bir bilgi ve ilgi alanıdır. Folk sözcüğü halk ve topluluk, ‘lore’ ise bilgi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla etnografya, etnoloji ve folklor gibi sözcükler halkbilim veya halk bilgisi anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle bütün bu bilgiler, belli bir topluluğa ait bilgiler toplamı olarak antropoloji biliminin alt birimleri olarak kabul edilmektedirler.¹⁸⁴

Genel olarak antropologların her türlü saha araştırması etnografi olarak nitelenmektedir. Din antropoloji açısından etnografi “toplumsal pratikleri üretildikleri toplumsal bağlam açısından betimlemek ve analiz etmek” olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Etnografyanın kapsamı ve etkinliği düşünüldüğünde antropolojiyi aşan bir konuma yükseldiği rahatlıkla söylenebilir. Zira antropoloji dışında sosyoloji ve siyaset bilimi gibi diğer akademik disiplinlerden pek çok araştırmacı etnografiden yararlanmaktadır.¹⁸⁵

Etnograflar, betimleme yöntemiyle kültürlerini anlamaya çalıştıkları insanlarla belli zaman dilimlerinde ya da bazen uzun süre onlarla yaşayarak gözlem ve mülakat yaparlar.¹⁸⁶ Araştırmacı bu şekilde bir grubun, örgütün veya cemaatin doğal üyesi gibi katılım sağlayarak toplulukla belli bir duygu ortaklığı yaşar ve onların günlük faaliyetlerine doğrudan katılma olanağı bulur. Etnografya, başarılı olması halinde araştırmacıya, belli gruplara ya da topluluklara mensup insanların davranışları ve bu davranışların nasıl anlaşılabilceğine dair bilgiler verir. Eğer, belli bir grubun içinde işlerin nasıl görüldüğü anlaşılabilirse bu sayede sadece söz konusu grup hakkında değil aynı zamanda benzer durumlardaki aşamalar takip edildiğinde genele dair kapsayıcı bilgilere ulaşma imkânı da elde edilmiş olur.¹⁸⁷ Böylece etnografik alan çalışmasının ilk ve temel amacı toplumsal yapının net ve tam bir taslağını sunmak ve birbiriyle ilgisiz şeylerden bütün kültürel görüngülerin yasalarını ve düzenliliklerini çıkarmaktır.¹⁸⁸ Graeber, bu konuda daha açık bir şekilde etnografik

¹⁸⁴ Bozkurt Güvenç, *Kültürün ABC'si* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 40.

¹⁸⁵ Dupret v.dğr., “Giriş”, 10.

¹⁸⁶ Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 10.

¹⁸⁷ Anthony Giddens, *Sosyoloji* (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012), 121.

¹⁸⁸ Bronislaw Malinowski, “Argonautlar Araştırmasının Konusu, Yöntemi ve Kapsamı”, trc. Erdoğan Boz, *Yöntembilim Üzerine Antropolojik Okumalar*, ed. N. Serpil Altuntek (Ankara: Dipnot Yayınları, 2015), 39.

çalışmada elde edilmek istenenin, insanların ne yaptığına bakarak eylemlerin altında yatan sembolik, ahlaki veya pragmatik mantığı ortaya çıkarmak olduğunu ifade eder. Böylece insanların farkında olmadıkları alışkanlık ve eylemlerinin anlamlarını keşfetmek de mümkün olabilmektedir. Araştırmacı bu sayede din dâhil, alışkanlık olarak sergilenen birçok davranış kalıbının anlamını çözümleme imkânı elde edebilir.¹⁸⁹

Etnografya, antropolojide uygulamacılar tarafından gerçekleştirilen¹⁹⁰ ve yoğun betimleme içermektedir. Karşılaşılan şeyin anlamının ne olduğu, neyi ifade ettiği en ayrıntılı biçimde kaydedilir. Sosyal/kültürel antropoloji ile etnoloji arasındaki bağı en yalın şekilde açıklamak gerekirse; sosyal/kültürel antropologlar etnograf olarak çağdaş halkları incelemekte ve betimlemektedir. Etnologlar ise betimlemenin ötesine geçerek alandan ya da başka yerden toplanan verileri yorumlamaya ya da açıklamaya çalışırlar. Etnoloji toplumsal davranışı yöneten genel örüntü ve kuralların ortaya çıkarılmasıdır. Bu kuralları formüle etmek ya da kültürel örüntüleri tanımlayabilmek için etnologlar alan araştırmacılarının birkaç kuşak boyunca bütün dünyadan topladıkları etnografik verileri kullanabilir.¹⁹¹

Etnoloji kavramı günümüzde, bazı ülkelerde çoğunlukla sosyal antropolojiye denk gelecek şekilde ya da farklı kültürleri karşılaştırmak için de kullanılmaktadır. Bunun yanında kültürün temel niteliklerine dair birtakım genellemeler elde etme çabası da etnoloji olarak tanımlanmaktadır.¹⁹² Etnoloji özellikle kültür sözcüğünün alandaki yansımalarının tasvir edilmesinde antropolojiye büyük oranda katkı sağlamaktadır. Etnolojinin antropolojinin sosyal/kültürel alanına karşılık gelmesi de bu katkının tüm araştırma sürecinde antropoloji olarak bilinen şeyin yapılmasından dolayıdır. Alıcı, karmaşık din olgusunun insanın yaşamındaki etkisini, dinin biri etnolojik (insani), diğeri teolojik (ilahi) olmak üzere iki boyutu olduğu şeklinde ifade etmektedir. Bunlardan etnolojik boyut, dinin somut görüngüleri olan fenomenler dünyasını, teolojik boyut ise metafizik konum olan numen âlemini yansıtır. Etnoloji, sahip olduğu kültür tarihi metoduyla dinin objektif yönlerini ele alırken onun tam zıt ucundaki normatif teolojiler ise dinin sübjektif boyutlarını anlamlandırmaya çabalar. Modern bir bilim olan Dinler Tarihi, elindeki zengin verilerle bu iki alanın arasında *orta yol* izleyerek her iki boyutla meşgul olur. Dolayısıyla din, dinî olan ve dindarı konu edinen Dinler Tarihi, etnoloji ile aynı paralelde hareket ederek dini anlamaya

¹⁸⁹ David Graeber, *Fragments of An Anarchist Anthropology* (Chicago: Prickly Paradigm Press, 2004), 11-12.

¹⁹⁰ Clifford Geertz, *Kültürün Yorumlanması* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999), 19.

¹⁹¹ Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 11.

¹⁹² Kottak, *Antropoloji - İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, 10.

çalışır.¹⁹³ Etnolojik bilginin verdiği imkân dinler tarihinin kültürel dinî sistemleri anlamasına olanak tanır. Bu sayede dinin insan hayatındaki gözlemlenebilir boyutu daha anlaşılır hale gelir.

Etnolojide kullanılan gözlem, saha araştırması ve bir teknik olarak etnografya, antropoloji için en temel araştırma yöntemlerinin başında gelir. Bu gereklilik daha önce de vurgulandığı gibi Batı hâkimiyetindeki halkların hem idaresi hem de anlaşılabilmesi için meydana getirilen çalışmaların bir sonucu olarak sistematize edilmiştir. Bu bakımdan inceleme konusu olan toplumla birlikte yaşama, doğrudan gözlem ve bu kayda geçirme imkânı gibi sistematik bilgi elde etme yöntemi bu sürecin bir kazanımıdır. Daha iyi yönetme kaygısıyla kullanılan antropoloji bilimi zamanla bilgiyi toplama ve onu çözümlemede oldukça farklı yöntem ve tekniklerin geliştirilmesine olanak sağlamıştır.¹⁹⁴

Etnoloji sadece betimleme yönüyle ön plana çıkmaz, dahası teorik yönüyle de çok geniş ölçüde insan kültürlerinde bulunan benzerliklerin ve farklılıkların açıklanması için büyük kolaylıklar sağlar. Araştırmacı, tarihsel yaklaşımla bir halkın tarihinde özellikle o halkın diğer halklarla temasının olup olmadığını, farklılık ve benzerliklerin nedenlerini bulmaya çalışır. O, aynı zamanda kültürlerin nasıl yapılandıklarını ve nasıl işlediklerini saptamak için onları birbirleriyle sistematik bir biçimde karşılaştırabilir. Böyle araştırmalar geniş bir alana yayılmış kültürel benzerliklerin ve belirgin farklılıkların nedenlerini de ortaya koyabilir. Hem günümüzün hem de geçmişin insan kültürlerinin geniş kapsamlı karşılaştırmalı incelemeleri, insan uygarlıklarının biçim olarak değişmesi ve bugün izlediğimiz karmaşık farklılaşma süreçlerini açıklamada yardımcı olabilir. Dolayısıyla tüm sosyo-kültürel araştırmalarda temel olan bu yaklaşım antropolojinin varlık nedeni olarak karşımıza çıkar ve etnoloji bu konuda sosyal/kültürel antropoloji ile aynı yönde ilerler. Özellikle sosyal/kültürel antropolojiye farklı insan gruplarının kültürel özelliklerinin betimlemesini yapmasına olanak vermesiyle etnoloji, bu alandaki en büyük katkıyı yapmaktadır.¹⁹⁵

Etnografik çalışmalar din antropoloji, dinler tarihi, halkbilim ve ilgili alanlarda çalışma yapacaklar için oldukça yararlı bir yöntemdir. Antropoloji ve dinler tarihi açısından

¹⁹³ Mustafa Alıcı, *Evrimsel Politeizm - Devrimci Monoteizm: Erken Kültürlerde Yüce Varlık Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 13.

¹⁹⁴ İsmail Coşkun, "Sosyoloji, Antropoloji, Şarkiyatçılık ve Öteki", *Sosyoloji Dergisi* 3/16 (2008): 17.

¹⁹⁵ Beals - Hoijer, "Antropolojinin Konusu ve Alanı", 22-23.

halk inançları başta olmak üzere, sosyal normlar ve sözlü kültürün aktarımıyla devam ettirilen kültürel olguların tespiti ancak iyi bir etnografik çalışmaya sağlıklı biçimde derlenebilir. Dini alana ilişkin kitabi bilgilerin yanında halkın gündelik yaşamında sürdürdüğü ve uymakla kendini sorumlu tuttuğu davranış kalıplarının çoğu dini alandan beslenmektedir. Halk inançları dinî inançlar ile iç içedir ve sıkı bağlarla örülüdür. Bu bakımdan dinî inançlar kavramı çoğu zaman tüm inanç formlarını bünyesinde barındıracak şekilde kullanılmaktadır. Hikmet Tanyu halk inançlarının

“...bir toplumun, halkın bütün gelenek, görenek ve törelerini, sözlü ve yazılı olarak bir toplumda nesilden nesile geçen kültür kalıtlarını, kültür ürünlerini, her türlü inanışlarını, müziğini, oyunlarını, masallarını, efsanelerini, türkülerini, yöresel tiyatrosunu, halk hekimliğini, halk resmini, sanatını, bilmecelelerini, rüya yorumlarını, inançla kültürle ilgili bütün araç ve gereçlerini, davranış ve alışkanlıkları”

kapsadığını ifade etmektedir.¹⁹⁶ Bu bakımdan dinî fenomenlerin ortaya çıkarılması Tanyu'nun işaret ettiği gibi toplumu meydana getiren birçok kültürel olgunun anlaşılmasını zorunlu kılmaktadır.

Gerek antropoloji gerekse de dinler tarihi için etnografya, güncel olandan haberdar olmaktadır. Burada güncel ifadesi, Sedat Veyis Örnek'in dikkat çektiği halkbilimin bir ayağının geçmişte, bir ayağının zamanımızda olması anlamına gelir.¹⁹⁷ Dolayısıyla etnografik çalışmalar sadece olanı gözlemlemek ve kayda geçirmenin ötesinde yaşayan toplumun din algısını anlama imkanı elde etmemize olanak sağlar. Tüm dini gelenekler bu bakımdan etnografya aracılığıyla anlaşılabilir. Örneğin Eroğlu'nun dikkat çektiği gibi Hristiyanlık yerli kültürle kaynaşarak günümüzde yaşamaktadır. Aynı zamanda Müslümanlığın yayıldığı toplumlarda Müslüman olan topluluklar eski yaşam tarzlarını ve geleneklerini kısmen muhafaza etmişlerdir.¹⁹⁸ Bu bağlamda sürekli olarak kültürel etkileşim ve aktarım söz konusu olduğu için etnografik olarak araştırmacı için veri toplama olanağı ortaya çıkmaktadır.

¹⁹⁶ Hikmet Tanyu, “Dini Folklor Veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma-1.”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (1978): 123.

¹⁹⁷ Sedat Veyis Örnek, *Türk Halkbilimi*, 2. Baskı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 16.

¹⁹⁸ Ahmet Hikmet Eroğlu, “Halk İnançlarına Giriş”, *Halk İnançları*, ed. Durmuş Arık - Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 27-28.

Etnografik bilgi toplumun dini dünya görüşünü anlamak ve anlamlandırmak için bir uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır. Etnografik bir metni anlamlı kılan şey hem etnografin hem de araştırma konusu yaptığı mekan ve insanlar arasında zamansallığın kurulmuş olmasını sağlamasıdır.¹⁹⁹ Bu bakımdan mevcut zaman içinde olanı görmek ve geçen zamanda değişimi tespit etmek için etnografya önemli bir araçtır. Özellikle dinî olguların araştırılmasında toplumsal yapının anlaşılması ve dini olguların toplumdaki görünülerinin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi için etnografyadan mümkün oldukça faydalanılmalıdır. Bunun için de etnografik yöntem ve tekniklerin bilinmesi önem arz etmektedir.

¹⁹⁹ Aslı Yazıcı Yakın, “Alelâde Şeyleri Anlamak”, *Etnografi: Olağan-ıçî Tecrübe*, ed. Aslı Yazıcı Yakın - Meriç Kükrer (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), 13.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ANTROPOLOJİK ÇALIŞMALARIN BAŞLANGICI

Batı'da çok geniş alanlarda yapılan antropolojik çalışmalar genel anlamda bilimsel bir olgunluğa erişmiş ve rasyonel düşünceye dayanan fikirler yayılarak etkisini başka coğrafyalarda hissettirmiştir. Bu çalışmaların etkileri, bazı toplumların kendilerinin neden gelişmedikleri gibi soruların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan antropoloji alanındaki gelişmeler Türkiye'de ilgiyle karşılanmıştır. Öncelikle geçmişin tarihsel ve kültürel mirasının ortaya çıkarılması için kimi arayışlara girişilmiştir. Her şeyden önce Türklerin kimlik, tarih, kültür, dil ve dini geçmişine dair merak edilen sorulara cevaplar aranmış, diğer alanlardan olduğu gibi antropoloji biliminden de bu konuda faydalı olmuştur.

Türkiye'de, Osmanlı'dan kalan düşünsel bir miras mevcuttur. Bu miras daha çok devletin siyasal, ekonomik ve teknolojik açılardan arzulanan seviyede olmamasından kaynaklı çözüm yolları üzerine odaklanılarak geliştirilmiştir. Tanzimat'la birlikte Avrupa'dan neden geri kaldığı üzerine düşünceler üretilmiş, çözüm önerileri sunulmuş ve birtakım çözüm yollarına başvurulmuştur. Osmanlı'nın mevcut yönetim biçimi dışarıdan düşünsel müdahalelere uygun bir politik yapıda örgütlenmediğinden önerilen çözüm yolları yetersiz kalmıştır. Yönetim şekline dair bu düşünceler zamanla keskinleşmiş, eleştiriye hatta karşıt ideolojik yapılanmaların odak noktası olmaya varan siyasi teşebbüslere dönüşmüştür. Bu bakımdan özellikle Avrupa'ya sürgüne gönderilen iyi eğitilmiş Osmanlı aydınları, Avrupa'nın sanayileştiği bir dönemde geri kalmışlığın nedeni olarak Osmanlı'nın teokratik düzene dayanan idare şeklini sorun olarak görmüş ve bunun ya esnetilmesini ya da değişmesini talep etmişlerdir. Bu bakımdan Avrupa'da antropoloji biliminin, dinî görüş ve eylemlerin dışında bir düşünce biçimi olarak ortaya çıkması, Osmanlı aydınınının da dikkatini çekmiştir. Sosyal Darwinist düşüncede, biyolojik evrim odaklı tartışmaların başladığı dönemden II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen sürede açıkça toplumda tartışılmamasına karşın aydın sınıfı arasında tartışıldığı ve bu tartışmanın Batı ile eş zamanlı olarak Osmanlı toplumunda bilindiği görülmektedir.²⁰⁰

²⁰⁰ Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 3.

Osmanlı aydın sınıfı içinde Şemseddin Sami insanın geçmişiyle ilgili bazı çalışmalar yapmıştır. Sami'nin doğrudan antropolojiden bahsettiği ve insanın kökenine dair düşüncelerini kimi eserlerinde dile getirdiği görülmektedir.²⁰¹ Cumhuriyet döneminde eski Anadolu toprakları üzerinde yaşamış geçmiş medeniyetlerin araştırılması için antropoloji biliminden oldukça faydalanılmıştır. Bu bakımdan *Güneş Dil Teorisi, Türk Tarih Tezi* ²⁰² gibi çalışmalar yürütülmüştür.

Antropolojinin Türkiye’de ilkin fizik antropoloji dalında varlık gösterdiği, Cumhuriyet kadrolarınca birinci öncelik olarak Avrupa’da antropolojik çalışmaların sonucu olarak Türk ırkının aşağı ırk olarak tanımlanmasına bir itiraz olarak devlet eliyle bir dizi çalışma yapılmıştır. Bu çalışmanın kapsamı itibarıyla, dinin, sosyal bir olgu olarak sosyal antropoloji üzerinden değerlendirilmesi gerekeceğinden, öncelikle antropolojik bakış açısının alan gözetilmeden anlaşılmasında ve bu anlayışın resmi devlet söylemine nasıl dönüştüğünün anlaşılması önem arz etmektedir. Dolayısıyla genel bir antropoloji perspektifi çizmenin, antropolojinin kurumsallaşmasından sonra mevcut perspektif üzerinden dine yaklaşımı da belirleyeceği anlaşılacaktır. Dine ve dinin kökenine dair yaklaşımların da yarı fiziksel-biyolojik yarı sosyal antropoloji olmak üzere, inşa edilen bir zihinsel etnisitenin inşası için kullanıldığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

2. 1. Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Yapılan Antropoloji Çalışmaları

Türkiye’de antropolojik çalışmaların başlangıcını cumhuriyetin ilanı ile birlikte başlatmak çok isabetli değildir. Zira düşünsel hiçbir hareket, önceki bir zaman diliminden beslenmeden olgunlaşmaz. Dolayısıyla Türkiye’deki antropolojik çalışmaları tarihsel bağlamı içerisinde Osmanlı’nın son döneminden itibaren ele almak daha doğru olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin, mirası üzerinde kurulduğu Osmanlı Devleti, İslam coğrafyasının önemli ve geniş coğrafi alanlarına sahipti. Dolayısıyla İslam coğrafyasında başka uluslara ve topluluklara dair bilgiler gerek savaşlar gerek ticaret gerekse de seyahatler

²⁰¹ Şemseddin Sami, *İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1296); Şemseddin Sami, *Yine İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1303); Galip Akın, “Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Antropolojik Çalışmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 42/1-2 (2002).

²⁰² Güneş Dil Teorisi fikri, aslen Polonyalı olan ve Osmanlı’ya sığınarak Mustafa Celaleddin adını alan Constantin Borzecki’nin Türklerin ırksal üstünlüklerine vurgu yaptığı çalışmasında, Latin dilinin ve uygarlığının Türk kökenli olduğu savını dillendirmesine dayanmaktadır. Bk. Su, *Hurafeler ve Mitler: Halk İslâmında Senkretizm*, 71.

vasıtasıyla bir şekilde bilinmekteydi. Bu bakımdan Osmanlı'da ya da genel bir ifadeyle İslam coğrafyasında antropolojik nitelikli bilgiye erişme imkânı bulunmaktadır.²⁰³

Avrupa'daki antropolojik bilgilerin elde edilme süreci göz önünde alındığında İslam dünyası hiç de Avrupa'nın gerisinde değildir. Hatta bu süreç Müslümanlar için bir yaşam tarzıdır. Orta çağda İslam âlimleri birer seyahat düşkününü olarak bilinmektedirler. Bu, bir tutku ve yaşam sanatı olarak kabul edilmekteydi. Bu uğraş entelektüel başarının olmazsa olmazıydı. Çünkü Müslüman biri, âlim olmak için bilginin peşinde koşar ve bu süreç bir zorunluluk olarak kabul edilirdi.²⁰⁴ Bu bakımdan İslam, ortaya çıktığı dönemde görme eylemini bilgi kaynağı olarak kabul etmiş ve nakledilen bilgiyi görülen bir olayla aynı değerde kabul etmemiştir.²⁰⁵ Görülen olay her zaman nakledilen olaydan daha fazla itibar görmüş ve bu tarz bir bilgi edinme kültürü yaygınlık kazanmıştır.

Bilgi peşinde seyahat için yollara düşen Orta çağ âlimlerinin gözünde anlatı, seyahatin ilk koşulu değildir. Touati'ye göre dinleme olgusu seyahatin yazıya geçirilmesi eylemine dönüşmemiştir. Ona göre dinleme paradigması hâkim anlayış olarak yazıyı gereksiz görmüş ve seyahat edebiyatının ortaya çıkmasına ve gelişmesine engel olmuştur.²⁰⁶ Antropolojik ya da etnografik bilginin zamanla bilimsel bir çabaya dönüşme süreci İslam dünyasındaki başka faktörlerin de etkisiyle gerçekleşmemiştir. Oysa İslam dünyasında antropolojik nitelikli çok sayıda çalışma mevcuttur. Dolayısıyla antropolojik veriler yüzyıllar boyunca var olmasına karşın bunların antropoloji olarak isimlendirilmesi oldukça yakın bir zaman diliminde olmuştur. İslam dünyasında seyahat ve gezilerini yazıya aktaran ve önemli bilimsel eserler olarak kabul gören çalışmalar vardır. Fakat seyahatlerin yoğunluğu göz önüne alındığında bu çabanın bilimsel bir süreç olarak antropolojik bilgiye dönüşmediği de görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde okuryazar ya da aydın sınıfını oluşturan kesimin bilim dalları olarak etnografya, etnoloji ve antropolojiye olan ilgisi Batı'ya oranla daha geç oluşmuştur.

²⁰³ Daha önce de ifade edildiği gibi antropolojik çalışmaların insanlık tarihi ile başladığı görüşü çoğunlukla seyyahların gözlem ve kayıtlarından elde edilen bilgilere dayandırıldığından, özellikle seyahatnameler kültür tarihi açısından sonra derece önemli kaynaklar olarak kabul edilirler. Bu kaynakların verimli bir şekilde kullanılması araştırmacıya zengin malzeme sağlamasının yanında, ona yeni bir bakış açısı da kazandırır. Burada önemli olan araştırmacının yanılma ihtimalinin de unutulmamasıdır. Çünkü metinlerdeki yorum farklılıkları, seyahatname yazarının içinde bulunduğu kültür ortamı gibi etkenler araştırmacının dönemi iyi bilmesini gerekli kılar. İlber Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 47/3-4 (1992): 271.

²⁰⁴ Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat - Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* (İstanbul: YKY Yayınları, 2016), 9-10.

²⁰⁵ Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat - Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* 95.

²⁰⁶ Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat - Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* 97.

Osmanlı aydını Avrupa'ya daha çok bilimsel ya da politik nedenlerle seyahat etmekte ve burada savunulan ekollerden ve politik tartışmalardan sınırlı ölçüde haberdar olmaktadır. Avrupa'da bu bilimlerin ortaya çıkmasına olanak veren şartlar gerek coğrafi gerekse de etnik yapılarıdaki çeşitlilik açısından son derece uygundu. Kaldı ki Osmanlı aydınları bu uğraşlara karşı mesafeli de değillerdi. Özellikle Ahmed Mithat Efendi, Hayrullah Efendi, Rıfaa Tahtavi ve Ahmed İhsan'ın seyahatnamelerinde Osmanlı aydınının bu uğraşların farkında olduklarına dair izler bulmak mümkündür. Osmanlı aydınının tarih ve coğrafyaya olan ilgisi bu disiplinlere düşünsel ve bilimsel bir perspektiften yaklaştıkları anlamına gelmemektedir. Daha doğrusu bu ilgi bilimsel bir sürecin sonucunda ortaya çıkan makaleler, matbu eserler, etnoloji/etnografya ya da antropolojik çalışma olarak yorumlanma ve geliştirmeyle sonuçlanmamıştır. Bu anlayışın Osmanlı aydını için erken fark edilmesi daha sonraki zaman dilimlerinde olmuştur. Bu disiplinlerin ilk dönemlerdeki ilgileri daha çok insanın tanınması ve ona ilişkin gözlemler, incelemeler ve yorumlardan oluşmaktaydı. Batı toplumunda bu tür konular doğrudan sansüre uğramadığı için gelişim alanı bulurken, Osmanlı toplumu için bu uygun ortamın olmayışı bu alandaki çalışmaların fark edilmesi ve yayılması da sonraki zaman dilimlerinde olanaklı hale gelmiştir.²⁰⁷

Bilimsel disiplinleri ortaya çıkaran temel faktör meseleye dair düşünme eyleminin ortaya çıkmasıdır ve bilim olarak kabul edilen sürecin adı konmadan önce konusu bu söz bilimin düşünsel bir eylem olarak var olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan etnografya/etnoloji, antropoloji bilimlerinin içerik, tanım, yöntem bilgisi bakımından henüz başlatılmış bir sürecin olmadığı görülmektedir.²⁰⁸ Etnolojik/etnografik ve antropolojik çalışmalar için uygun coğrafi alan ve kültürel malzeme var olmasına karşın bunu bilimsel bir anlayışla ele almadaki yoksunluk Osmanlı toplumunda ötekilere ilişkin bilimsel bilginin sistematik olarak gelişmesini engellemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte hız verdiği Batılılaşma süreci ve Batı'daki bilimsel çalışmalara ayak uydurma gayretleri çerçevesinde Fransa'da 18. yüzyılda Ansiklopedistlerin yaptığı çalışmanın benzeri olarak Münif Paşa öncülüğünde *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* adıyla bir oluşum meydana getirilmiştir. 1863'ten itibaren başta evrim düşüncesi olmak üzere çeşitli konuların dile getirildiği ve makalelerin yer aldığı *Mecmua-i Fünûn* bu oluşumun ilk parçasıdır. Osmanlı aydınlarınca oluşturulan bu

²⁰⁷ Yeliz Okay, *Etnografya'nın Türkiye'ye Girişi ve İlmi-i Ahval-i Akvam* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012), 85.

²⁰⁸ Okay, *Etnografya'nın Türkiye'ye Girişi*, 63-64.

hareket tarafından, yeni kurulan Darulfünun'da kimya, fizik, botanik ve astronomi gibi dersler okutulmuştur. Buna ek olarak Hayrullah Efendi'nin "İnsanın Görünüşü ve Difüzyonu"²⁰⁹ adlı makalesindeki insanlık tarihinin başlangıcıyla ilgili anlatıları, kutsal kitaplardaki anlatıların aksine bilimsel anlatının ilk örneği olarak kabul edilebilir.²¹⁰

Osmanlı Devleti'nde antropoloji alanında ilk çalışma Şemsettin Sami (1850-1904) tarafından yazılmış ve Avrupa'da henüz antropoloji ile ilgili çalışmalar yeni yapılmaktadır. Sami *İnsan* adlı eserinde, insanın yeryüzündeki konumuna dair sorular sorarak birtakım cevaplar aramaya çalışmıştır. Sami eserinde evrenin ve dünyanın oluşumuna dair geleneksel anlatıları sorgulamaktadır. Ona göre insanlar, insan ve kainatın yaratılışı arasında birkaç bin yıllık bir zaman dilimi olduğunu düşünmektedirler. Sami'ye göre insana anlatılan bu geçmiş bir tür masaldır. İnsanlar bu anlatılarla oyalanmaktadırlar. Kitabında jeolojik dönemlere dair bilgiler veren Sami, insanın yaratılışı ve tarih boyunca geçirmiş olduğu fiziksel ve kültürel değişimi yorumlamıştır. Şemsettin Sami'ye göre İslam dininin insana bakış açısı, varlıkların en yücesi, en akıllısı, en şerefli ve en kutsal olduğu için insanı biyolojik bir varlık olarak değerlendirme gereği duymamış ve bu yöndeki düşünceleri eleştirmiştir. Ona göre her toplum kendine göre birtakım inançlar meydana getirmiştir. İnanca dair çeşitlilik de bundan kaynaklanmaktadır.²¹¹ Sami, bir diğer antropolojik nitelikteki çalışması olan *Yine İnsan* adlı eserinde ise önceki çalışmasında benzer konulara değindiği için *Yine İnsan* başlığını seçmekte ve insana dair yeni bilgiler vermektedir. Ona göre antropoloji bilimine ait o döneme kadar insanı inceleyen bir çalışma henüz mevcut değildir ve bu büyük bir eksiklik. Sami, milletlere ait bildiklerimizin Tevrat ile sınırlı olduğunu, Nuh'un üç oğluna dayandırılan insan topluluklarının dair bilgilerin bilimin verdiği bilgilerle uyuşmadığına dikkat çekmektedir. Bu bakımdan antropoloji biliminin insanın geçmişinin anlaşılmasında önemli olduğunu ifade etmektedir.²¹²

Şemseddin Sami'nin konu hakkındaki itiraz ve değerlendirmeleri göz önüne alındığında o döneme kadar antropoloji alanında bir çalışmanın henüz Osmanlı'da yapılmadığı anlaşılmaktadır. Sami de bu duruma itiraz etmekte ve yazdığı eser genel

²⁰⁹ Münif Paşa tarafından 1863 yılından itibaren çıkarılan gazetede bu makalenin derginin 6. Sayısında yayımlandığı anlaşılmaktadır. Gazete ilkin değişik basımevlerinde basılırken 9. sayıdan itibaren Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye cemiyetinin basımevinde çıkarılmaya başlanmıştır.

²¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. Baskı (İstanbul: Ülken Yayınevi, 1992), 69.

²¹¹ Sami, *İnsan*, 8-9.

²¹² Sami, *Yine İnsan*, 6-7.

anlamda bir antropoloji kitabı olmayıp, antropolojinin içeriğine uygun olan birtakım gelişmelerin yorumunu içermektedir. Sami, geleneksel anlatıların dışında başka anlatıların olduğuna dikkat çekmekte ve özellikle dini otoritelerin sorgulanamazlığına kimi zaman eleştiriler getirmektedir.

Osmanlı toplumunda etnografya/etnoloji/antropolojiye ilişkin literatür oluşturma çabasına bakıldığında, ilgili makalelerde bu alanlardaki yabancı terimleri Türkçeleştirmeye gidildiği görülmektedir. Bu konuda yapılan isimlendirme çabaları doğrultusunda antropoloji için İlm-i Beşer, İlmü'l Beşer, Mebhasü'l-Beşer, Tarih-i Tabii-i Beşer gibi isimlendirmeler yapılmışken; etnografya için İlm-i Akvam, İlm-i Ahval-i Akvam, İlm-i Ahval-i Milel, İlm-i Ensab, Tasvir-i Akvam terimleri kullanılmış; etnolojiye uygun olarak da İlm-i Ensaf, İlmü'l-Ünem, Mebhasü'l-Akvam gibi adlandırmaların yapıldığı görülmektedir.²¹³ Bu bakımdan Osmanlı toplumunda Avrupa'dakine paralel bilimsel çalışmaların yapılması söz konusu olmasa da Osmanlı basınının Batı'daki etnografya, etnoloji ve antropoloji gibi çalışmaları takip ettiği ve bu konudaki tartışmaları çeşitli dergi ve gazetelerde topluma aktardığı görülmektedir.

1840'lara gelindiğinde Osmanlı toplumu Batı'da belirmeye başlayan aydınlanma hareketlerine dâhil olmaya başlamıştır. Osmanlı'nın Batı karşısında aldığı yenilgilerin sebepleri içinde, Batı'yı üstün kılan etmenlerin başında matbaanın görülüyor olmasından dolayı matbaa 1727 yılında Osmanlı toplumunun kullanımına sunulmuş ve 1840'lardan sonra özellikle Fransız düşüncesi Osmanlı toplumu üzerinde etkili olmuştur. 1850'den itibaren ise Osmanlı toplumu üzerinde Alman bilim düşüncesinin etkinliği başlamıştır. Dolayısıyla 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Ahmet Mithat Efendi'nin öncüsü olduğu yoğun bir fikir hareketi yaşanmış ve Osmanlı aydını arasında fikri anlamda bir canlanma başlamıştır.²¹⁴ Mustafa Satı Bey²¹⁵ (1880-1968) *Etnografya* kitabı bu bakımdan Avrupa'da yaygınlıkları artan bilim dallarından olan antropoloji, etnoloji ve etnografya hakkında bilgiler vermektedir. Satı Bey kitabında üç bilim dalının ortaya çıkışını 19. yüzyıldaki bilimsel çabaların temel gayesi olan insana ve insan topluluklarına ait biyolojik ve kültürel farklılıkları anlama çabasının bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Çalışmasında yer yüzündeki insanların farklı kültürlere sahip olduklarına dikkat çeken Satı Bey, farklı insan

²¹³ Okay, *Etnografya'nın Türkiye'ye Girişi*, 64.

²¹⁴ Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, 152.

²¹⁵ Mustafa Satı [El Hüsrî], *Mekteb-i Mülkiye Etnografya muallimi*.

gruplarının biyolojik, dil, yazı biçimleri, haberleşme biçimleri gibi konularda farklı olduklarına dikkat çekmektedir. Ona göre bu farklılıklar dini inançların çeşitlenmesine sebep olmuştur. Kavimleri karşılaştıran Satı Bey, çeşitli sınıflandırmalar da yapmıştır. Din konusundaki görüşleri dönemin antropolojik bakış açısını yansıtan Satı Bey, yeryüzünde dinsiz kavimlerin olup olmadığı konusunda farklı görüşlerin mevcut olduğunu ifade etmektedir. Tylor'ın din konusundaki görüşlerine ve din tanımını eserinde yer veren Satı Bey, tüm insanların ortak bir ruha sahip olduklarını düşünmektedir. Ona göre ölüm ve rüyanın zihinde doğurduğu şey inançtır. Ona göre geleneksel kabilelerin ortak inancı antropomorfizmdir. Aynı zamanda animizm ve politeizm de yaygın olan inançlardandır.²¹⁶

İnsana ve geçmişe yönelik yoğun ilgi doğal olarak Osmanlı aydını tarafından da dikkate alınmış ve bu ilginin sonucunda Osmanlı aydınları arasında renkli ve zengin bir fikir ortamı meydana gelmiştir. Ziya Gökalp'in bu dönemde saygın bir sosyal bilimci olarak bilinen Emile Durkheim'dan esinlenmesi bu sürecin doğal bir parçasıdır. Gökalp, bunalımlı olarak gördüğü Fransız toplumu üzerine araştırma yapan Durkheim gibi, Osmanlı toplumunu bunalımlı olarak nitelendirmiş ve Durkheim'ın *İntihar* adlı eserini göz önünde bulundurarak bir çalışma yapmıştır. Gökalp, Durkheim'ın geliştirdiği bazı yöntem ve teknikleri kullanarak araştırmalar yapmış ve onun aracılığı ile Türk sosyolojisi Durkheim'ın yöntemlerinin kullanıldığı bir araştırma alanı kazanmıştır. Bu çalışmaların başında Doğu bölgelerinde Kürt aşiretlerine ilişkin yapılan etnografik araştırmaları, El-Cezire aşiretlerine dair yapılan incelemeleri ve “Diyarbakir Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler”²¹⁷ adlı eserler gelmektedir. Bunların tamamı da Durkheim'ın izinden gidilerek yapılan çalışmalardır.²¹⁸

Antropolojinin geçmişe dair olan ilgisi Osmanlı aydınları tarafından takip edilirken, bu ilgi geçmişin izlerini sürmek için yeni imkânlar doğurmuştur. Ziya Gökalp devam eden çalışmalarında “Türk Medeniyet Tarihi” üzerine yoğunlaşarak bir anlamda Türklerin kültür kodlarına ulaşmaya gayret etmiştir. Gökalp, Durkheim'ın çalışmalarından hareketle eski Türk topluluklarının göçebelik hayatı ve töresi, dinin günlük yaşamdaki rolü, mana,

²¹⁶ Mustafa Satı, *Etnografya: İlm-i Akvam* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1330), 124-125.

²¹⁷ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, 2. Baskı (İstanbul: Toker Yayınları, 2003). Ziya Gökalp bu çalışmasında etnografya, antropoloji, sosyoloji bilimleri hakkında bilgiler vermekte ve etnografyanın veri toplamadaki öneminden bahsetmektedir. Araştırma alanında her yönüyle bölge insanını tam bir tahlilini yapmaya çalışmaktadır.

²¹⁸ Orhan Türkdoğan, “Türkiye'de Sosyal Antropolojinin Gelişimi”, *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, ed. İsmail Coşkun (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1991), 127.

totemizm, sosyal tabakalaşma, şamanizm, büyü, efsane, toy ve yağma, potlaç gelenekleri, aile yapısı ve çeşitleri gibi toplumu mevcut dini öğretiler dışındaki etnografik açıdan ele alan ve araştırma sonucu ortaya çıkacak fenomenlerin tespitine yönelik çalışmaları sosyal bilimler alanımıza kazandırmıştır. Bu bakımdan Gökalp'in etnoloji, folklor ve etnografya alanındaki bu çalışmaları bugün bile konu hakkında çalışmalar yapan araştırmacılara yol gösterici niteliktedir.²¹⁹

Osmanlı toplumunda az olmakla birlikte adı anılan bu disiplinler ile ilgili olarak yazılı kitaplara ve bunların yazarlarına bakıldığında, Şemsettin Sami tarafından yazılan *İnsan* (1878), *Yine İnsan* (1886), Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Akvam-ı Cihan* (1913), Mordtmann'ın öğrencisi Osman Bey²²⁰ (1856-1920) tarafından yazılan Mordtmann'ın Mekteb-i Mülkiye Etnografya ders notlarından bir araya getirdiğini ifade ettiği *İlm-i Ahval-i Akvam* (1885), Satı Beye ait *Etnografya* (Mekteb-i Mülkiye Ders Notları Taş baskı (1908), *İlm-i Akvam/Etnografya* (1911) ve bu eserlerin haricinde Ebüzziya Tefik'in söz konusu bu disiplinlere ilişkin çalışmaları ele aldığı seri kitaplar ve bunlardan etnografya, etnoloji, antropolojik bilgileri içeren *Buffon* adlı eser 1884 tarihinde basılmıştır.²²¹ Avanzâde Mehmed Süleyman tarafından 1916 yılında Osmanlıca olarak kaleme alınan "Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?" adlı çalışma Cumhuriyet öncesi ilk fizik antropoloji çalışmalarından biri olma özelliğini taşımaktadır. Bu eserde genel olarak yazar, daha sağlıklı nesillerin yetiştirilebilmesi için boy, kilo ve büyüme-gelişmeyi etkileyen unsurlara değinmektedir. Eser beslenme, geçim tarzı, toplumun fiziki ve kültürel çevreye adaptasyonu gibi konulara dair bilgiler içermektedir.²²²

Osmanlı eğitim sisteminde Mülkiye Mektebi'nin dışında Darülfünun Edebiyat Şubesinde de etnografya ders olarak okutulmuştur. 1901-1902 ders yılında Coğrafya-yı Umumi ve Osmani ve Umrani ve Etnografya olarak okutulurken, 1915-1916 ders yılında ise Faik Sabri [Duran] tarafından verilen coğrafya ve etnografya dersi Celal Bey tarafından verilmeye başlanmıştır.²²³ Böylece etnografya dersinde belli dönemlerde müfredattan

²¹⁹ Türkdoğan, "Türkiye'de Sosyal Antropolojin Gelişimi", 127.

²²⁰ Osman Bey hakkında geniş bilgi için bk. Okay, *Etnografya'nın Türkiye'ye Girişi*, 117-122.

²²¹ Okay, *Etnografya'nın Türkiye'ye Girişi*, 85-94.

²²² Avanzâde Mehmed Süleyman tarafından yazılan "Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?" isimli makale Osmanlıcadan Latin harflerine aktarılarak ve değerlendirilmesi yapılarak yayımlanmıştır. Avanzâde Mehmed Süleyman ve eseri hakkındaki ayrıntılar için bk. İsmail Dinçarslan - Erksin Güleç, "Avan-zâde Mehmet Süleyman ve Osmanlılarda İlk Fizik Antropoloji Çalışmaları", *Journal of Human Sciences* 13/3 (2016).

²²³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun* (IRCICA: İstanbul, 2010).

çıkarılma durumu görülse de dönem dönem etnografya dersi başka alanlarla birlikte verilme ihtiyacı duyulmuştur.²²⁴ 1924'te İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nin açılmasıyla ders programında Akvam-ı İslamiyye Etnografyası dersi yer almıştır. Dönemin koşulları içinde mevcut ders programı içinde Türk Tarih-i Diniyesi dersi de bulunmaktadır.²²⁵ Sınırlı sayıda örnekler görünürlük bakımından etnografyanın öneminin kavranmasına yetmemekle birlikte, bu konuda muhtemelen felsefe ve coğrafya gibi derslerle birlikte etnografya da Batı kaynaklı ders programı hazırlığının yapıldığını göstermektedir.

Batı'da ortaya çıkmış ve bilimsel bir hüviyet kazanmış antropoloji alanında Osmanlı'nın son dönemlerinde bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Özellikle Osmanlı aydın sınıfı Batı'daki ilmi çalışmaları takip etmiş ve bunlara ilgi göstermiştir. Kimi çalışmalar doğrudan insanın biyolojik ve fizyolojik özelliklerini tanıtılmasıyla ilgiliyken kimi çalışmalar da etnografya adı altında insanın kültürel ve dini çeşitliliğini anlamaya yönelik olanlardır. Bu çalışmaların bir kısmı bazı dini içerikli anlatılara çeşitli itirazlar getirmişken, bir kısmı da eğitim konusunda ya da toplumsal bilinç düzeyinde bir ilerlemenin sağlanması amacıyla yapılmıştır. Antropolojinin Batı'daki gelişim süreci göz önüne alındığında, Türkiye'de bu sürecin erken başladığı söylenebilir. Fakat bu çalışmalar sınırlı bir düzeyde kalmış, çoğu da bireysel çabalar olarak daha sonra ilerletilememiştir. Özellikle Satı Bey, Şemseddin Sami tarafından insan çeşitliliğini, insanın kökenini ve fizyolojik yönünü ele alan etnografik ve ayrıntılı görsel ve çizimlerle desteklenmiş fizik antropoloji kitapları önemlidir. Bu dönemde yapılan bazı çalışmalar Türklerin dini tarihi ile ilgilidir. Ziya Gökalp Türklerin eski inançları hakkında ayrıntılı çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar o dönem olduğu gibi hala bu alanda çalışma yapanların en temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde etnograf adı altında ciddi uğraşlar verilmiş, İslam coğrafyasının etnografik açıdan tanıtılmasına yönelik dersler zaman zaman eğitim müfredatına dahil edilmiştir.

²²⁴ Programda bulunan Akvam-ı İslâmiye Etnografyası dersi İslâm Mezhepleri dersiyle birleştirilerek verilmiştir. Bu uygulama diğer derslerin birlikte verilmesiyle de devam etmiştir. Ayrıntılar için bk. Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: DEM Yayınları, 2004), 68.

²²⁵ M. Şevki Aydın, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı* (İstanbul: DEM Yayınları, 2005), 72.

2. 2. Cumhuriyet Döneminde Antropoloji ve Türk Antropoloji Enstitüsü

Osmanlı toplumunda fikri düzeyde varlığı bilinen antropoloji, Cumhuriyetin kuruluşu ile Türk antropolojisi olarak daha sistemli bir şekilde görünür hale gelmiştir. Cumhuriyetin kuruluşuyla ümmet fikrinden millete geçişin hedeflendiği ulus devlet düşüncesiyle hedeflenen milletleşme teorisi, tarih, sosyoloji, etnoloji, antropoloji gibi bilimlerin ışığında tamamlanmaya çalışılmıştır.²²⁶

Türkiye Cumhuriyeti'nde antropoloji ilkin 1920'li yıllarda fizik antropoloji olarak İstanbul'daki tıp çevrelerinde ilgi gören bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Fizik antropoloji, sanılanın aksine, Ankara'dan bağımsız olarak İstanbul'da tıp camiasının kendi çabalarıyla daha önce oluşturulmuştu. Antropolojinin *devlet bilimi* olarak takdim edilmesi ve desteklenmesi daha sonraki yıllara (1930) denk gelmektedir. Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi, Cumhuriyet'in ilanından iki yıl sonra, 1925 yılında İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nde kurulmuştur.²²⁷

1925 yılında *Türk Antropoloji Mecmuası* adıyla ilk sayısını çıkarmaya başlayan *Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi* aynı yıl içinde İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nde faaliyete başlamıştır. Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi'ni kuranlar merkezin amacını şu şekilde açıklamışlardır:

Eğer bir millet sureti mahsusada tetkike şayan olmuş ise o da zafer ve inkişaf günlerinde bulunan bizim milletimizdir. O halde Türklerde birçok evsaf olmak lazım gelmez mi? Siyaset itibari ile milletler arasındaki mevkiimizi tamamiyle istemek nasıl hakkımız ise, akvam ve cemiyeti beşeriye arasında ırkımıza raci olan mevkiî tesis etmek de öylece vazifemizdir. İşte Antropolojiye ilk safhada düşen iş budur.²²⁸

Bu açıklamayla Türklerin diğer milletler arasındaki yerinin belirlenmesi ve var olan değerinin anlaşılabilmesi antropolojinin öncelikli vazifesi olarak belirlenmiştir.

1930 yılından itibaren Antropoloji, İstanbul Üniversitesi'nin eğitim ve öğretim programlarında resmen yer almıştır. Zamanla *Türk Antropoloji Enstitüsü* adını alan kurumun 1930'lu yılların ilk yarısıyla birlikte yoğun olarak araştırma ve yayın etkinlikleri de sürmüştür. Başlangıçta yalnız Müslüman mezarlıklarından kafatası koleksiyonu

²²⁶ Türkoğan, "Türkiye'de Sosyal Antropolojin Gelişimi", 128-129.

²²⁷ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 96.

²²⁸ Şevket Aziz Kansu, *Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 1.

oluşturulmuş, kazılar sonucu elde edilen Anadolu'nun eski dönemlerine ait insan iskeletleri de Enstitü bünyesinde toplanmaya başlanmıştır.²²⁹

Türkiye'de antropoloji biliminin kurucuları arasında en dikkat çeken isim Şevket Aziz Kansu'dur. Kansu, 1923'te İstanbul Dârü'l-Fünûnu Tıp Fakültesi'nden mezun olmuş ve çeşitli görevlerden sonra 1925'te İstanbul Tıp Fakültesi bünyesinde, Türkiye Antropoloji Tetkikât Merkezi'nin kurulmasıyla beraber Türk Antropoloji Mecmuası adındaki derginin yayımlanmasını sağlamıştır.²³⁰ Merkezin amacı, Atatürk'ün ifadesiyle "Türk'ü ve Türk hey'et-i ictimâiyyesini tetkik"tir. Bu merkezde görevlendirilecek araştırmacılar Avrupa'nın çeşitli kentlerine gönderilmiş ve yetkinlik kazanmaları amaçlanmıştır.²³¹ Buldukları yerlerde deneyim kazanan bu bilim insanları yeniden yurda dönmüş ve buldukları ülkelerdeki antropoloji ekollerini çeşitli kürsüler kurarak devam ettirmişlerdir. Mustafa Kemal'in isteğiyle 1946 yılında Ankara Üniversitesi kurulmuş ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesinde yer alan Antropoloji Enstitüsü'nün adı da Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü olarak değiştirilmiştir. Enstitünün amacı Türklerin biyo-kültürel kökenlerini araştırarak bilim insanları yetiştirmek olarak belirlenmiştir.²³²

Avrupa'da ırk merkezli düşüncelerin ve üretilen politikaların etkisi antropolojinin Türkiye'deki seyrini şekillendirmiştir. Bu bakımdan Şevket Aziz Kansu'nun çalışmaları çoğunlukla fizik antropoloji alanında yoğunlaşmıştır. Anglo-sakson dünyasında gelişen sosyal/kültürel antropoloji, Avrupa'da ilk başlarda pek rağbet görmemiş, bunun yerine fizik antropoloji daha baskın bir gelenek oluşturmuştur. Dönemin Türk antropolojisi üzerindeki Avrupa'nın etkisini göz önüne aldığımızda, ilk yapılan çalışmaların fizik antropoloji alanında olması bu bakımdan doğal karşılanmaktadır. Ancak DTCF bünyesinde sosyal/kültürel antropoloji alanındaki çalışmalar için etnoloji kürsüsü kurulmuş olmasına rağmen bu yönde kayda değer bir ilerlemenin olmadığı görülmektedir.²³³ Şevket Aziz

²²⁹ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 81.

²³⁰ Türk Antropoloji Mecmuasının 1925-1928 yılları arasında yayımlanan makalelerin transkripsiyonu için bk. Hakan Kurt, *Türk Antropoloji Mecmuası Transkripsiyonu 1925-1928* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017).

²³¹ Şevket Aziz Kansu, 1927'de Paris'e, Seniha Tunakan 1934'te Berlin'e, Muzaffer Şenyürek 1935'te Boston'a ve Afet İnan ise 1936'da Cenevre'ye gönderilmiştir.

²³² Remzi Demir - Doğan Atılğan, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Türkiye'de Beşeri Bilimlerin Yeniden İnşası* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2008), 37.

²³³ Bu konuda birçok sebep sayılmakla birlikte, Ziya Gökalp'ten itibaren Türkiye'de Sosyal/Kültürel Antropoloji ya da Etnoloji alanında hatırı sayılır bir birikim mevcuttur. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kurulmuş olması, bu alanda az sayıda yetişmiş elemanın olması, dönemin siyasal alandaki belirsizliği ve iç çekişmeler ve özellikle Avrupa'dan kaynaklanan ırk konusundaki dayatmaların fizik antropolojinin devletçe desteklenmesinin sağlanması bu alanın çok fazla gelişmemesinin sebepleri arasındadır. Dönemin tanklarının gözünden ve durumun daha iyi anlaşılabilmesi için daha fazla ayrıntı için bk. Suavi Aydın,

Kansu'nun Fransa'da eğitim görmesi çalışmalarının fizik-biyolojik antropoloji üzerinde yoğunlaşmasının temel sebeplerindendir.²³⁴

1925-1939 arası Türkiye'de bilim dalları arasında fizik antropoloji ön planda yer almıştır. Birçok yabancı bilim insanının katkıda bulunduğu Türk Antropoloji Mecmuası, dönemin en bilimsel yayın organı olarak göze çarpmaktadır. Türkiye'de toplumsal ve beşerî bilimler Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde büyük ölçüde fizik antropolojiye göre şekillenmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında genetik bilimi fizik antropolojinin yapısını büyük ölçüde değiştirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası antropoloji ve arkeoloji yol ayrımına gelmiş, antropoloji tıbbın gözetiminden ayrılıp toplumsal ve kültürel içeriğiyle sosyoloji çatısı altına girerken bir yandan da genetik bilimi sayesinde biyolojik antropolojiye dönüşmüştür. Tek Parti döneminin sona ermesiyle birlikte 'devlet bilimi' nitelenmesinin yapıldığı fizik antropolojiye ilgi azalmıştır.²³⁵

Türk Antropoloji Enstitüsü'nün çalışmalarına bakıldığında, genellikle fizik antropoloji alanında bir gayretin olduğu görülmektedir. Merkezin İstanbul'da bulunduğu ilk dönemde Türk antropoloji mecmuası Türkçe ve Fransızca olmak üzere yedi sayı olarak basılmıştır. İstanbul'daki Türk İslam mezarlıklarından elde edilen kafataslarının incelenmesiyle veriler elde edilmiştir. Daha sonraki dönemde Ankara'da devam eden çalışmalarda arkeolojik kazıların ön plana çıktığı, alan çalışmalarının çeşitli bölgelerde devam ettirildiği görülmektedir.²³⁶ Enstitüde iki alan ders olarak okutulmuştur. Birincisi Fizik Antropoloji diğeri de Kültürel Antropolojidir. Kültürel antropoloji arkeoloji, etnoloji ve sosyoloji alt dallar olarak belirlenmiştir.²³⁷

Fizik antropoloji yoğunluklu başlayan antropoloji enstitüsü çalışmaları, daha sonra Türk Tarih Kurumu'nun da aktif katılımıyla çeşitli bilimsel çalışmaların yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Özellikle arkeolojik kazılar aracılığıyla Türklerin eski inançlarına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu merkez Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslaşma çabalarını bilimsel açıdan destekleme misyonu edinmiştir. Yerli

"Arkeoloji ve Sosyolojinin Kısacasında Türkiye'de Antropolojinin "Geri Kalmışlığı"', *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000). Nermin Erdentuğ, "Ülkemizde Antropoloji ve Etnoloji Bilimlerine Ne Oldu?", *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000).

²³⁴ Hasan Münüsoğlu, *İrk Lekesi: Türkiye'de Antropolojinin Kurulma ve Kurumsallaşma Sorunlarına Tarihsel Bir Yaklaşım: DTCF Örneği* (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 64.

²³⁵ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 120-121.

²³⁶ Kansu, *Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi*.

²³⁷ Kansu, *Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi*, 15-18.

ve yabancı bilim kuruluşlarıyla ortak çalışmalar yapılmış, enstitünün birinci ve öncelikli hedefi Türklerin fiziki özelliklerinin Batı tarafından belirlenen toplumların gelişmişlik seviyesine göre oluşturulan sınıflamaya dahil olmasını sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu bakımdan ilk dönemlerde fizik antropoloji konuları dışında sosyal ve kültürel alana dair konularda çalışılmamıştır.

2. 3. Türkiye’de Ulus Devlet İnşasında Antropolojinin Rolü

Avrupa’da Aydınlanma felsefesi olarak adlandırılan süreç kabaca 1670 ve 1800 yılları arasındaki fikirsel gelişmeleri ifade etmektedir. Sürece tüm Avrupa’nın katılımıyla bir dizi entelektüel, bilimsel, teknik, politik ve ekonomik başarının sonucu olarak Fransız Devrimi ortaya çıkmış, böylece kapitalist anlayışın ve maddeci görüşün yaygınlık kazandığı, sonrasında tüm dünyaya ve kültürlerle hâkim olan bir dünya sistemi ortaya çıkmıştır.²³⁸

Söz konusu süreçle birlikte antropoloji değişik coğrafyalarda geniş uluslara hükmeden ülkelerin ve sonrasında uluslaşma imkânı bulan toplulukların kendi ulusal bilinçlerini inşa etmede oldukça önemli görevler üstlenmiştir.²³⁹ Hayal edilen ve desteklenen araçlar sayesinde ortak bir kültürel yazım sayesinde bir araya getirilen ulusun inşası için birtakım araçların varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Antropoloji uluslar için bu araçları sağlamış ve olay örgüsünün ortak oluşturulan bu kültürel değerler üzerinden kurgulanmasına ve yaygınlaşmasına olanak tanımıştır. Burada önemli olan husus milliyetçilik kadar milletin de bir tür kültürel yapıyı olduğudur. Bu şekilde inşa edilen ve ulusal bir kimlik edinen toplulukların zaman içinde nasıl değiştikleri ve bugün derin bir duygusal bağlılık ile kendilerini bu değerlerle nasıl diğer uluslara kabul ettirdiklerinin anlaşılması önemlidir. Bu inşa sürecinde ortak bir tarih ve din ya da kozmolojik miras, insanların köken olarak inşa ettikleri düzlemin en önemli dayanağı durumundadırlar.²⁴⁰ Çünkü bir toprak parçası üzerindeki insanların din ile daha sıkı ilişkilerle vatandaşlık bağını sağlamlaştıracığı düşüncesi dinin dönüştürücü gücünün anlaşılması açısından önemlidir. Bundan dolayı millet tanımı yapıldığında ortak bir mit ve dahası din kültürüne sahip olmak önemli bir gösterge

²³⁸ Mohammed Arkoun, “İslâmi Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek, Kemalizm Olayı”, *Cogito* 1 (1994): 52. Uluslaşma, laiklik sürecinin yakın tarihli geçmişi için bk. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016). Tarihsel süreç için bk. Mehmet Ali Ağaoğulları v.dğr., *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, 2. Baskı (Ankara: İmge Kitabevi, 2009).

²³⁹ Özbudun - Uysal, *50 Soruda Antropoloji*, 11.

²⁴⁰ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 10-15,51.

olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısaca, bir millet, tarihi olarak toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleğı, ortak bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan insan gruplarının bir arada bulunmasıdır.²⁴¹ Din bu bakımdan ortak bir değerdir ve milli kimliğin oluşmasında ortak değerlerin önemi büyüktür. Aydın'ın "dil birliğı, tarih birliğı, kültür birliğı" olarak formüle ettiğı değerler şemasına din birliğini de eklemek yerinde olacaktır.²⁴² Smith'in dikkat çektiğı gibi gelenek ve onu besleyen ortak mitlerin varlığı, devletin siyasal ve bürokratik nitelikli bağlarından oldukça farklıdır. Burada millete dair kişilik ve değerlerin tanımlanması ve halkın kadim gelenek ve âdetlerini yansıtan meşrulaştırıcı bir tarafının olması milli kimliğı siyaseten önemli bir araç haline getirmektedir.²⁴³ Din, gerek var olan İslami gelenek içinde gerekse de bir dönem ciddi olarak İslam'ın yerine düşünölen ve varlığı tespit edilmeye çalışılan başka bir dini gelenek içinde, bu yeni toplum anlayışına oldukça uygun düşmektedir. Dolayısıyla antropoloji, malzeme temininde ve bu malzemenin bir araya getirilmesinde sağladığı olanaklarla ulus devletin sağlam dayanakları için imkân sağlamıştır. Klasik antropolojik yaklaşımlar kültürel etkileşim ve değışimin sürekli olmadığını ve benzer bir kültürel çevrede yaşayanların kendilerini farklı gördükleri insanlardan kalın çizgilerle ayırdıklarını öne sürmektedir. Bu bakımdan indirgemeci bir yaklaşımla yapılan bu değerlendirmeler nedeniyle etnik grupların ne şekilde oluştuğına dair teorik ve pratik değerlendirmeler yapılamamıştır.²⁴⁴

Sanayi devrimi sonrası meydana gelen bir dizi gelişme imparatorlukların çoklu etnik yapısına zarar vermiş ve ırk temelli etnik unsurların bir araya gelerek bağımsızlıklarını ilan ettikleri ulus devletlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti de coğrafya olarak Avrupa'ya yakın olmasına karşın bu süreçteki düşüncel hareketlenmeden oldukça uzak durmuştur. Ancak 1800'lerden sonraki dönemde kapitalizmin baskısına maruz kalan Osmanlı, komşuları ile aralarındaki ekonomik uçurumu kapatmak için bir dizi çalışmanın içine girmiştir.²⁴⁵

²⁴¹ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 32. Milliyetçilik ve etnisite kavramları üzerinden ulusun algılanması sürecine ek olarak, dil ve dinsel sembolizmin nasıl içselleştirdiğini anlamak için bk. Thomas Hylland Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik: Antropolojik Bir Bakış* (İstanbul: Avesta Yayınları, 2004).

²⁴² Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik* (İstanbul: Gündoğan Yayıncılık, 2000).

²⁴³ Smith, *Milli Kimlik*, 33.

²⁴⁴ Fredrik Barth, ed. *Etnik Gruplar ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001), 11.

²⁴⁵ Arkoun, "İslâmi Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek, Kemalizm Olayı", 52.

Osmanlı İmparatorluğu farklı etnik grupların bir araya gelmesiyle oluşan bir devlettir. Osmanlı'nın son dönemlerinde, ileriye dair kurtuluş reçetesi olarak öne sürülen temel fikirlerden biri Türkçülük üzerinden inşa edilecek bir ulus devletin varlığıydı. Güngör'e göre Türkiye'nin kendine özgü koşulları milliyet prensibini doğal olarak ön plana çıkartmıştır. Osmanlı'nın sadece içten değil dıştan da yabancı ulusal hareketlerin etkisiyle yıkılması Türk milletini ister istemez kendi kaderiyle baş başa kalması, modern bir devlet olabilmek için sağlam bir kültürel inşaya dayanmayı zaruri hale getirmiştir.²⁴⁶

Türkiye'de istikametın Batı'ya çevrilmesi, bundan sonraki toplumsal düzenin istenen şekli laik bir toplum oluşturma çabaları olarak ortaya çıkmıştır. Laiklik kavramının farklı alan ve anlamlara çekilmesine karşın temelde anlaşılması gereken, en açık ifadeyle, “manevi küre ile maddi kürenin, ya da daha doğru bir ifadeyle bu dünya ile öte dünyanın” farklılaşması anlamına gelmektedir.²⁴⁷ Bu durum, bireyin denetleme imkânı olmadığı bir dizi etkenin sonucu olarak ortaya çıkan ve dini kurum ya da uygulamaların zamanla etkinliklerinin farklılaşarak görünürlükten düştüğü sosyolojik bir olgu olarak yorumlanmaktadır. Bu süreçte din, aile hayatından, eğitimden, ekonomik ve politik hayattan ayrı tutulur ve bireyin vicdanında yer bulabilen bir kurum haline gelir.²⁴⁸ Böylece Türkiye'de laiklik düşüncesi Osmanlı'nın son dönemlerinde yeni arayışlara yönelen İttihat ve Terakki kadrolarınca bir çözüm olarak bulunmuştur.²⁴⁹ Esasen burada varılmak istenen modern bir toplum için üç evrede meydana gelecek toplumsal dönüşümün başarıya ulaşması gerekmektedir. Bu bakımdan modernleşme ile sürecin sonucunda ortaya çıkan sekülerleşme arasında bir bağ kurulmuştur. İttihat ve Terakki mensuplarının bu pozitivist fikirleri bir kurtuluş olarak benimseyip kurmayı düşündükleri yeni sistem için önerdikleri çözüm laik rejimdir. Ahmed Rıza, Comte'un pozitivist felsefesini rehber edinmiş ve bunun bir çözüm olduğunu dillendirmeye başlamıştır. Prens Sabahattin önderliğindeki liberaller ise serbest piyasa ekonomisine dönük şahsi teşebbüsün artmasını ve Adem-i merkeziyetin güçlenmesini önerdikleri için, bu sistemde daha da güçleneceklerini düşünen cemaatlerin de desteğini almışlardır. İttihatçılara göre ilerleme, teolojik düşünceden uzaklaşma, toplumun bilimsel ilerlemesinin olanaklarının sağlanması esasına dayanmaktadır. Onlar toplumsal

²⁴⁶ Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*, 10. Baskı (Ankara: Ötüken Neşriyat, 2005), 90.

²⁴⁷ Mehmet Ali Kılıçbay, “Laiklik Ya Da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, *Cogito* 1 (1994): 20.

²⁴⁸ Elisabeth Özdalga, *Modern Türkiye'de Örtünme Sorunu Resmi Laiklik ve Popüler İslam* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1998), 21.

²⁴⁹ Arkoun, “İslâmi Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek, Kemalizm Olayı”, 57.

mühendislerin önderliğinde toplumun yukarıdan aşağıya olacak şekilde yeniden şekillenmesiyle kalkınmanın ve aydınlanmanın gerçekleşebileceğini düşünmüşlerdir.²⁵⁰ Bu bakımdan ittihatçı düşüncenin devlet kademelerindeki görev ve yetkileri liberallerin sınırını daraltmış, etkinliklerini azaltmıştır. Çünkü liberal kanat Osmanlı'yı öne çıkarmakta ve yeniden yapılanmanın mevcut düzen üzerinden sağlanabileceğini iddia etmişlerdir. Bu bakımdan Türkçülük, Osmanlılık karşısında pozitivist düşüncenin öne çıkmasıyla daha görünür ve kabul edilebilir bir seviyeye yükseltilmiştir.²⁵¹

Dönemin pozitivist bilim anlayışı ulus devletin sağlam temeller üzerinde yükselmesi için bilimsel dayanakları gerekli görmüştür. Savaş sonrası ortamda özellikle uluslararası ilişkilerde iletişimde bulunulan Avrupa ulusları ile aynı gelişmişlikte olduğunun iddiası devlet eliyle bir dizi çalışmayı zorunlu hale getirmiştir.²⁵² Türkiye'de tek parti sürecinde 1920-1950 yılları arasında vatan kavramı inşa edilirken üç temel aşama görülmektedir. Bunlar fiziki bir veri olarak *coğrafya*, tarihsel bellek çerçevesi olarak *mekân* ve ulusun mekânı olarak *vatandır*. Kemalizm olarak bu ideoloji çerçevesinde coğrafyanın vatana dönüşmesi ve belli bir kimliğin işlenmesi sonucu, imparatorluktan yeni bir kimlik ve meşruiyet anlayışına geçiş hedeflenmiştir.²⁵³

Türkçülük düşüncesinin kültürel boyuttan politik boyuta aktarılması milliyetçi tezler öne süren Akçura ve Gökaltın gibi düşünce insanlarının görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir. İleride oluşturulması düşünülen ideal toplum tipi olarak milliyetçi ve aynı zamanda pozitivist anlayışın hâkim olduğu, dinin daha çok insan için içsel bir ihtiyaç olarak algılandığı, ibadetin anlaşılabilirliği için Türkçe yapılması gibi çözüm önerileri dile getirilmiştir.²⁵⁴

²⁵⁰ İttihat ve Terakki'nin kurucularından Abdullah Cevdet'in ideal yönetici ve yaşam tarzı olarak padişahın tek eşli olma isteği ile başlayan ütopya denemesi dönemin hayal edilen toplumu için çarpıcı bir örnektir (s.235). İttihat ve Terakki'nin kuruluş evresi hakkında daha fazla ayrıntı için bk. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 4. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 209-238.

²⁵¹ Ayşe Kadioğlu, "Laiklik ve Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri", *Defter* 33 (1998).

²⁵² Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek* (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), 9-10; Eric J. Hobsbawn, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 157. Türkiye'deki bu zorunluluk elbette doğrudan biyolojik ıslah olarak algılanmamıştır. Özellikle Almanya'da antropolojik verilerin ırk ıslahında kullanılmasından kaynaklanan kötü deneyimler Türkiye'de sakımlan önemli hususlardır. Örneğin Fransa'da ırkçılık üzerine kurgulanan politikalar mutlak derece antropoloji aracılığıyla sürdürülmüştür. Bu konuda grupların birbirinden ayrılmasında antropolojinin temel kuramları ve Fransa'da uluslaşmada antropolojik kurumların bilimsel dayanak olarak kullanılmasın kuramsal temelleri için bk. Etienne Balibar - Immanuel Wallerstein, *İrk Ulus Sınıf* (İstanbul: Metis Yayınları, 2000).

²⁵³ Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 15.

²⁵⁴ Konu hakkında o dönemin Türkçe ibadet ve uygulamalardaki örnekler için bk. Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, 2. Baskı (İstanbul: Kitabevi, 1998); Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972).

Devletin yönetim biçimi ve din ile olan ilişkisi Kemalizm felsefesinin dayandığı 19. yüzyıl pozitivismidir. Bu anlayış güçlü ve merkezi bir devleti yüceltmekte, tarihsel ilerleme fikrini savunmaktadır.²⁵⁵ Bu bakımdan Türkiye’deki laikleşme süreci genel olarak Comte’un pozitivist felsefesine dayanmaktadır.²⁵⁶ Daha sonra *sekülerleşme tezi* olarak modelleştirilen bu teze göre toplumsal farklılaşma, toplumsallaşma ve rasyonelleşme aşamalarıyla din zamanla toplumda görünür olmaktan çıkacaktır. Toplumsal farklılaşma ile temel ihtiyaçlar olan eğitim, sağlık, sosyal kontrol alanlarında özelleşmiş davranış kalıpları ve kurumlar ortaya çıkmaktadır. Bunlar zamanla dini rollerin ve kurumların varlığını zayıflatmaktadır. Toplumsallaşma, bireyi toplumun bir üyesi olarak bireysel konuma getirmeyi amaçlamaktadır. Bu süreç, yerelde bireyin üzerindeki dini cemaatlerin etkisinin azalması sürecidir. Son olarak rasyonelleşme sürecinde ise bireylerin düşünme ve eylem tarzlarında belli değişiklikler ortaya çıkacağından, “verimlilik temelinde düşünülmüş teknik yöntemler ile kader, inanç gibi ölçütleri dışlayarak” bu dünyaya yönelik düşünce ve amaçlar bireyin yaşamına yön vermektedir.²⁵⁷ Toplumsal gelişme ve özgürleşme için öngörülen bu düşünceler dönemin aydınlarınca Osmanlı’nın yıkılmasının bir imkân olarak algılanmasına yol açmıştır. Bundan böyle Türkler kendilerini yeni baştan tanıma, keşfetme imkânı buldukları için ortada çöküş olarak gözüken durumu geride bırakarak yeni bir başlangıç için bir fırsat olarak değerlendirmeliydiler. Dolayısıyla burada Fransız devrim geleneğinin ve pozitivist düşüncenin Osmanlı aydınının radikal düşüncesi üzerinde oldukça etkili olduğu görülmektedir.²⁵⁸

Dönemin düşünce ortamında Türkçülük, yeni bir çıkış kaynağı olarak görülmektedir. Özellikle Avrupalılar Anadolu halkı için Türk ifadesini sıklıkla kullanmışlardır. Yine Osmanlı’nın güçlü dönemlerinde elde ettiği fetih başarıları Avrupalıların Türkler hakkındaki hoş olmayan ifadelerine karşı Osmanlı aydınının yaptığı araştırmalar, Türklerin geçmişine daha fazla ilgi duyulmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı topraklarında gezen ve şahit oldukları iyi yöndeki izlenimleri yazan gezginler de Osmanlı aydınları tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Bunun yanında İslam öncesi dönemde Türklerin oldukça köklü bir medeniyete sahip olduklarına dair yazılanlar da aydın kesiminin geçmişe olan ilgisini

²⁵⁵ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 13. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 245.

²⁵⁶ İttihat ve Terakki kadrolarının Fransız siyasal kültüründen oldukça etkilenmişlerdir. Bu kadrolar daha önce Fransa’daki laiklik sürecinin etkisiyle oluşan Avrupa tarihini önemsiyorlardı. Türk aydınları üzerindeki Fransız etkisinin ayrıntıları için bk. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994), 115-116.

²⁵⁷ Kadioğlu, “Laiklik ve Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri”, 49.

²⁵⁸ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, 113.

arttırmıştır. Dahası bu yönde birçok önemli çalışma Osmanlı Türklerinin haricinde etnik olarak Türk olan diğer Asya halklarından da övgüyle bahsetmiştir. Bu durum Türkçülük vurgusu yapan aydınlarca Türklerin geçmişine daha fazla ilgi duymalarında teşvik edici olmuştur.²⁵⁹ Ziya Gökalp, Türkçülüğün Anadolu’da ortaya çıkmadan önce Avrupa’da iki şekilde kendini gösterdiğine vurgu yapmaktadır. Bunlardan birincisi Türk ürünlerine Avrupa’da duyulan büyük hayranlık, ikincisi ise Türkoloji çalışmalarının sonucunda Orta Asya’da görülen Türk kültürünün geçmişe uzanan izleridir. Ona göre yüksek medeniyet inşa etmiş Türklerin geçmişleri aydınların ruhlarını etkisi altına almıştır.²⁶⁰ Böylece Avrupa’da olduğu gibi çok uluslu imparatorlukların yerine kurulan devletler gibi Türkiye Cumhuriyeti de belli bir etnisiteye dayandırılarak kurulmuştur.

Türkçülük ilkin Kırım ve Tatar Türklerince geliştirilmiş, Turancılık da Türkleri de içine alan fakat Macarları hâkim unsur olarak ön plana çıkaran ve Çin’e, hatta Çin’i de içine alacak bir ülke ya da ulus hayal eden bir girişimdir. Buradaki çabaların gecikmesinin ya da çoğunlukla başarısız olmasının temel sebepleri arasında, uluslaşma aşamasının Anadolu topraklarında çok sonradan fark edilmesi ve Avrupa uluslarının bu süreci çoktan tamamlamış olmaları gösterilebilir.²⁶¹

Osmanlı Devleti’nin idari biçiminin dönemin aydınları tarafından düşünülen devlet biçimine uygun olmadığı düşünülmüştür. Bu konuda şeriatın temsil ettiği düzene eleştirileri getirenlerin başında Ziya Gökalp gelmektedir. Ziya Gökalp’in, Hüseyin Zade Ali’den ödünç aldığı *Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak* düşüncesi etnisiteye dayalı İslami değerleri önemseyen ve aynı zamanda modern bir anlayışı savunmaktadır.²⁶² İslam dininin diğer dinler gibi değişebileceği düşünmüş ve İslamı toplumsal bir değer olarak önemsemiştir. O tüm dinleri yaşamın simgesel bir görünümü olarak kabul etmiştir. Böylece Durkheim’in etkisiyle İslami dini merasimlere mantıki çözümler getirmeyi amaçlamıştır.²⁶³ Dönemin devlet düşüncesinde dine karşı bir katılık söz konusu olsa da Gökalp, toplumsal düzenin devamı ve içinde yetiştiği geleneklerin etkisiyle İslami öğeleri önemsemektedir.

²⁵⁹ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)* (İstanbul: Kervan Yayınları, 1979), 12-13.

²⁶⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 8. Baskı (İstanbul: Varlık Yayınları, 1969), 7-8.

²⁶¹ Tarık Demirkan, *Macar Turancıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 4. Tarık Demirkan’a ait *Macar Turancıları* adlı çalışma, Turan ülküsünün sebepsiz bir şekilde ortaya atılmadığını, Macarlar ile Türkler arasında dil, toplumsal yaşam, mitolojik açıdan birçok tarihsel ortaklığın olduğunu göstermektedir. Bu çalışma Türkçülük üzerine yapılan çalışmaların ulusun inşasındaki fikrîsel katkılarına ışık tutmaktadır.

²⁶² Jaschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, 15.

²⁶³ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 97-99.

Mevcut siyasi kargaşa ve dışarıda devam eden işgal hareketlerine karşı durmak için kimlik inşasının milli mücadele döneminde yapılmadığı ve bu yönde bir tartışmanın çok da gündeme getirilmediği açıktır. Savaş sonrası ortamda milli kimliğin inşasına dönük adımlar atılmaya başlanmış ve sabit bir milli kimlik ortaya çıkarma çabası iki yönde belirgin olarak kendini göstermiştir. Bunlardan birincisi, vatandaşlık ve vatan bağıyla belirlenen siyasi-hukuki bir kimlik tanımı, ikincisi ise etnisist bir temele dayanan, özel ve biricik oluşuyla özel bir kimlik tanımını ifade eden milliyetçiliktir. Bu iki uçlu kimlik inşası süreci belli problemler içerirse de Atatürk'ün bir nevi himayesinde sürdürülmeye çalışılmıştır.²⁶⁴

Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği* adlı çalışmasında Türk sözcüğünün tarihsel seyrini anlatmaya çalışmakta ve aslında tarihsel olarak bunun çok da mümkün olmadığına işaret etmektedir. Güvenç, bu konuda bazı sorular sorarak konuya dikkat çektiği şiiri şu şekildedir:²⁶⁵

*Biz Türkler
Asyalı mıyız, Avrupalı mı?
Şaman mı, Müslüman mı, Laik mi?
Yerleşik köylü müyüz, göçebe Türkmen mi?
Fatih'in torunları mı, Ata'nın çocukları mı?
İslam'ın kılıcı mı, Hıristiyanlığın cezası mı?
Osmanlı yetimi mi, T.C. vatandaşı mı?
Savaşçı asker miyiz, barışçı siviller mi?
Ordu muyuz, millet miyiz, ulus mu?
Batılı mıyız, Batının koruyucusu mu?
Çağdaş toplum mu, tarihi bir köprü mü?
Doğulu mu, Anadolulu mu, Batılı mı?
Kimiz Biz*

Türklük üzerine inşa edilmeye çalışılan yeni siyasi düşünceler elbette çoğunlukla Osmanlı toprakları dışında kalan aydınlar tarafından dillendirilmiştir. Bu aydınların başında gelen Yusuf Akçura. *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli makalesinde, Türklük dışında Osmanlı topraklarının bir arada tutulmasının imkânsız olduğuna dikkatleri çekmiştir. Irk üzerinden birleşmeyi din üzerinden birleşmekten daha olanaklı gören Akçura, gerekirse İslamiyet'in de Türk ırkının hizmetine girmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁶⁶ Akçura, Türklerin kültürel, tarihsel ve dil bakımından bir olmasının önemine dikkat çekmiş, yaptığı ırk tanımı ortak fiziksel ve fizyolojik özelliklere sahip insan topluluklarından ziyade, modern antropolojinin

²⁶⁴ Tanıl Bora, "İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği", *Toplum ve Bilim* 71 (1996): 172-173.

²⁶⁵ Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, 4. Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 21.

²⁶⁶ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), 33-35.

yaptığı, büyük ölçüde ortak kültürel mirası paylaşmakla birlikte aynı siyasal tercihleri paylaşmaları gerekmeyen *budun* kavramına işaret etmiştir.²⁶⁷ Azerbaycan doğumlu, iyi eğitilmiş, dönemin Çarlık Rusya'sında siyasal faaliyetlerde bulunan ve sonrasında İstanbul'a göç edip İttihat ve Terakki saflarında siyasal mücadele veren ve önemli görevlerde bulunan Ahmet Ağaoğlu da Türklük ve Müslümanlık arasında önemli derece uyuma görmektedir. Ağaoğlu'nun düşüncesi İslam'a ilişkin pratikleri milli bir unsurla yeniden uygulamaya sokmaktı, kısaca İslami olanı Türkleştirmekti. Bu bakımdan Ağaoğlu milli kimlik vurgusunda Akçura ve Gökalp kadar etkin bir kişiliktir.²⁶⁸

Karpat'a göre Osmanlı toplumunun hâkim etnik yapısını oluşturan Türklerin kültürel özelliklerine uygun millet-devlet düşüncesi ilk zamanlar mevcut değildi. Osmanlı ailesine ait olan devlette yönetsel ve siyasal krizler baş gösterince aile devleti kimliğinin zayıflamasıyla yani vatandaşa ait olması söz konusu olunca, devletin doğasına ve milletin köklerine ilgi duyanların sayısında büyük bir artış olmuştur. Etnisiteye dayalı devletin varlığına ilişkin ilk tartışmalar okur-yazar üst düzey idareciler tarafından ortaya atılmıştır.²⁶⁹ Bu bakımdan ulus oluşturma projesi sadece Cumhuriyetle başlamamış, bu fikirler dönemin etnisiteye vurgu yapan antropolojiden haberdar olan geç Osmanlı döneminin entelektüel yaşamına kadar uzanmıştır. Çevre bölgelerin çoğuna oldukça benzer bir şekilde, Türk Cumhuriyet tarihinin ilk yıllarında yani 1923-1940 arası dönemde antropolojinin varlığı çok güçlü bir şekilde hissedilmesine rağmen, antropoloji bilimsel bir süreç olmaktan ziyade ulus inşa etme aracı olarak kurgulanmıştır.²⁷⁰

Avrupa toplumlarıyla her alanda yarışma halinde olacak bir toplum için Cumhuriyeti kuranların bulduğu en iyi yöntem antropolojik çalışmalar olmuştur. Antropoloji, Türkiye'de

²⁶⁷ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 43-44. Alman aydınlanma felsefecisi Johann Gottfried Herder'in toplum ve toprak arasındaki bağın organik olduğu savı etnik kültürel ulusçuluğa, toplumdaki farklı kültürel katmanların da topluma kendine özgü bir değer kattığı savı da siyasal ulusçuluğa ilham kaynağı olmuştur. Türkiye'deki uluslaşmaya kaynaklık eden fikirlerin tarihsel kökleri için bk. Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*; Herder, kişinin kendi diliyle yaratıcılığı meydana getirebileceğini ifade etmektedir. Alman yorumuna göre "ulus Tanrı tarafından özel vasıflarla donatılmış insan türünün doğal bir bölünmesidir. Her insan, ait olduğu ulusun ayırt edici karakterini saf ve dokunulmaz şekilde muhafaza etmek zorundadır. Bu Tanrısal bir zorunluluk olduğundan uluslar birbirleriyle asla birleşemezler." Almanya'da doğan kültür milliyetçiliği hakkında daha fazla ayrıntı için bk. Kedourie 1971'den akt. Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, 63.

²⁶⁸ Özdalga, *Modern Türkiye'de Örtünme Sorunu Resmî Laiklik ve Popüler İslam*, 53-54.

²⁶⁹ Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması. Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 540.

²⁷⁰ Sibel Özbudun, "Anthropology as a Nation-Building Rhetoric: The Shaping of Turkish Anthropology (from 1850s to 1940s)", *Dialectical Anthropology* 35/1 (2011): 111.

akademik bağlamda gündeme gelen bilim dallarının ilki olarak göze çarpmaktadır. Bu bakımdan Türkiye’de antropoloji Cumhuriyet ile yaşıt sayılmaktadır. Ancak o dönem Anglo-sakson coğrafyalarda giderek güçlü bir içerik kazanan kültürel antropolojiden farklı olarak, 2. Dünya Savaşı sonuna kadar fizik antropoloji özellikle Kıta Avrupası’nda hâkim konumdadır.²⁷¹

Türkiye’deki antropoloji eğiliminin fizik antropoloji üzerinden yayılmasının nedeni Darwin’le birlikte yeni bir dilin ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Darwin, *Türlerin Kökeni ve İnsanın Türeyişi* adlı kitaplarında farklı bir gelişim çizgisi örneği sergilemiştir. Avrupa’da kilise, insanı ve insana dair her ayrıntıyı evrenin merkezine yerleştirerek ilkin insanın yaratılmış olduğunu öne sürmüştür. Buna karşın bilimsel çalışmalar insanın yaşadığı dünyanın milyonlarca yıl önce meydana geldiğini ve insanın çok yakın bir zaman dilimi sayılabilecek bir geçmişe sahip olduğunu ileri sürmüştür.²⁷² Darwin türler arasında genetik olarak bir akışkanlığın olduğunu ve hiçbir türün genetik özelliklerini koruyarak günümüze kadar bu özelliklerini devam ettiremediğini dile getirmiştir.²⁷³ Canlıların ayrı ayrı değil de uzun zaman içinde genetik farklılaşmayla ve doğaya olan reaksiyonlarının sonucunda bugünkü görünümelerini elde ettikleri düşüncesi, insana ait geçmiş kalıntıları ve yaşayan insan gruplarını antropolojinin doğrudan odak noktası yapmıştır. Bu şekilde insanın geçmiş ataları ile günün insanı arasındaki genetik bağın kurulma imkânının ortaya çıkması sayesinde kültürel anatominin önemi ortaya çıkmıştır. Buna göre milletler doğuştan eşitsiz oldukları için daha fazla çaba göstermekte ve daha fazla üstün olmak için uğraşmaktaydılar.²⁷⁴ Böylece geçmişe duyulan özlem ve ataların keşfi düşüncesi evrimci bakış açısının kiliseye karşı seküler bir tavır takınmasına da olanak sağlamıştır. Artık ilahi kaynaklı açıklamalar yerine kendi kültürel soy hatları aracılığıyla üstünlük vurgusu yapmak etnisiteye dayalı ulus devletlerin oluşması çabalarına da katkı sağlamıştır.

Türkiye’nin coğrafi konumu ve içinde bulunduğu siyasi durum, dışarıdan gelen fikri hareketlerin hızlı bir şekilde hissedilmesine neden olmuştur. Almanya’nın etkisiyle ırka dayalı milliyetçilik politikası Orta Avrupa’da ve Balkanlar’da etkisini hissettirmiş,

²⁷¹ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 57; Metin Özbek, “Cumhuriyetle Başlayan Antropoloji”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/ (1998): 105.

²⁷² Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 21-22.

²⁷³ Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, 5. Baskı (Ankara: Onur Yayınları, 1996); Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi* (Ankara: Onur Yayınları, 1989).

²⁷⁴ Maksudyayn, *Türklüğü Ölçmek*, 20.

Türkiye'yi de etkisi hissedilmiştir. Ülkenin gelişimi için yurt dışına öğrenci gönderilirken geçmiş hatalara düşmemek adına farklı ülkelerin bilim anlayışlarının da öğrenilmesine özen gösterilmiştir. Bu nedenle Fransa'ya giden Kansu'nun ardından, 1934 yılında Seniha Tunakan Almanya'da Nazi antropolojisinin en önde gelen isimlerinden Profesör Euge Fischer'in yanına, 1935'te Muzaffer Süleyman Şenyürek Amerika Birleşik Devletleri'ne, 1936'da Afet İnan İsviçre'deki Cenevre Üniversitesi'ne, Eugène Pittard'ın yanına gönderilmiştir. 1930'lu yıllarda sağlıklı bir gelişimin sağlanması için Türkiye'ye faydalı olacak bilim anlayışı İsveçli antropolog ve etnolog Eugène Pittard öncülüğünde uygulanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bilimsel anlayışta Almanya'dan uzak durulmasının en önemli sebebi Almanların antropolojiyi saf ırk meydana getirme çabalarının bir parçası olarak ve uzun süre kafatası ölçmek, ölçüm tekniklerini geliştirmek ve insanoğlunun incelenmesinde taksonomik gelişmelerin alanını genişletmek amacıyla kullanmalarından dolayıdır.²⁷⁵

Öyle görülüyor ki Atatürk'ün antropolojiye olan ilgisi devletçe antropolojinin muhatap alınmasının temel sebebidir. O dönem dünyanın en saygın antropologları İstanbul'da ağırlanmış ve büyük ilgi görmüşlerdir. Özellikle antropoloji kongrelerinden birinin Türkiye'de yapılması dönemin bilim çevrelerinde büyük ses getirmiştir. Mustafa Kemal özellikle bizzat kongreyi takip etmiş, gelen bilim insanları ile uzun uzun sohbet etmiş, onlara büyük ilgi göstermiş ve yapmak istedikleri çalışmalar hakkında onlardan görüş almıştır.²⁷⁶

Ulus inşa sürecinde en fazla adından söz ettirenlerin başında Afet İnan gelir. İnan, kendi anlatımlarında 1928 yılında İstanbul'da Fransız Notre Dame de Sion okulunda okuduğu dönemde karşılaştığı bir coğrafya kitabında yer alan anlatım ve görsellerin, Türk ırkının sarı ırka mensup ve sınıflamada ikinci derece olarak tasvir edildiğini, bu bilgilerin doğru olamayacağını düşünerek söz konusu kitabı Mustafa Kemal'e gösterdiğini anlatmaktadır. İnan daha sonra eğitim için yanına gönderileceği Prof. E. Pittard'ın *Irklar ve Tarih* (1924) adlı antropolojik çalışmaların yer aldığı eseri okumuş ve buradaki bilgilerin o

²⁷⁵ Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek*, 60; Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 46-62.

²⁷⁶ Özbek, bu konuda bilim insanlarının Mustafa Kemal'e büyük hayranlık duyduklarını ve dünyada bu denli bilim insanlarına ilgi gösteren başka bir lider tanımadıklarını ve sohbet ettiği İsviçreli Marc Sauter'in çalışma odasında Atatürk resmini bulundurduğunu aktarmaktadır. Özbek'e göre o dönem kendi ülkelerinin cumhurbaşkanlarıyla görüşme imkânı bulamayan bu insanlar Mustafa Kemal ile sıkı dostluklar kurmuşlardır. Bk. Özbek, "Cumhuriyetle Başlayan Antropoloji", 105.

coğrafya kitabındaki bilgilerle uyuşmadığını görmüştür.²⁷⁷ Afet İnan, Mustafa Kemal'in telkinleri sonucu antropoloji eğitimi alması için yurt dışına gönderilmiş ve daha sonra yurda döndüğünde dünyanın en kapsamlı devlet destekli antropoloji çalışmalarını yapmıştır. Çünkü Türklere atfedilen ve bir alt ırkı simgeleyen sarı ırk iddialarının ancak fizik antropolojiden elde edilecek bulgularla çürütülebileceğine inanılmıştır. Dolayısıyla arî ırk söyleminden uzak durularak, Avrupa halklarının oluşumuna işaret eden Orta Asya kökenli halkların günümüz Avrupa toplumunu oluşturduğu tezleri üzerinde durulmuştur. İnan'ın hocası ve danışmanı Eugene Pittard, bu çalışmaya yazdığı ön sözde tezi övmüş ve dünya ölçeğinde bu kapsamda bir çalışmanın yapılmadığını ifade etmiştir.²⁷⁸

Avrupalılara göre Türkler uygarlık alanında pek de varlık gösterememişlerdir ve barbar, istilacı olarak tanımlanmışlardır. Bundan sonrası için ilk olarak Türklerin meydana getirmiş oldukları eserleri incelemek ve onları tanıtmak amaçlanmıştır.²⁷⁹ Bu amaçla Batı'daki antropoloji dergilerinde makaleler yayımlanmıştır. Düşünülen laik bilim anlayışı antropoloji sayesinde başarılmaya çalışılmıştır. Her şeyden önce bilimsel anlamda dinin hâkimiyetinin olmadığı bir toplum düzeni kurgulanmış ve antropoloji bu süreçte en iyi seçenek olarak görülmüştür. Bu çabalar elbette dünya bilim çevrelerinde Türkiye'ye hatırı sayılır bir saygınlık kazandırmıştır. Bilimsel bir anlayışla gelecekte öngörülen toplumun hedeflenen seviyeye bu şekilde ulaşacağı düşünülmüştür.²⁸⁰

Atay'a göre dönemin koşulları göz önüne alındığında Türkiye antropolojisinde görülen ırkçılık izlenimleri çok da anlaşılmas ve olağandışı bir durum değildir. Çünkü ulus devletin ortaya çıkması doğrudan ırk paradigması üzerinden şekillenmiş ve bu süreç 20'nci yüzyılın başında kurumsal temellere oturtulmuş bir anlayıştır. O zaman kesitinde modern dünyanın entelektüel, akademik, ideolojik ve politik akışına hâkim olan yaklaşımında kültürel, tarihsel, bilimsel, sanatsal ve ruhsal dinamiklerin ırk unsuru söz konusu olmadan ele alınamamaktadır. Başka bir deyişle tarihsel başarı, kültürel yetkinlik, bilimsel yetenek, sanatsal yaratıcılık ve ruhsal kuvvet, bir insan topluluğunun biyolojik alt yapısıyla doğrudan ve organik ilişki içinde düşünülmüştür. Buna göre bir halkın, etnisitenin, grup ya da

²⁷⁷ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 8. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 256.

²⁷⁸ Afet İnan, *Türkiye Halkının Antropolojik Karakteri ve Türkiye Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947), 5.

²⁷⁹ İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 256.

²⁸⁰ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 203.

toplumun doğal-biyolojik malzemesi onun kültür ve tarihinin ayrılmaz parçasıdır. Dolayısıyla ırk, kültür ve tarih bir zincirin parçaları gibi birbirinden ayrılmaz bileşenlerdir.²⁸¹

Cumhuriyetin kuruluşu esnasında verilen mücadele devamında eski yapının yerine sürdürülebilir bir sistemin ve yeni bir toplum tipinin meydana getirilmesini zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla önemli olan bundan sonrasıdır ve gelecekte bu durumun devam edebilmesi için geçmişle sağlam bağları olan bir millet meydana getirmek hedeflenmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu farkındalık ırkın biyolojik olarak ayırt edilerek bir etnisite üzerinden inşa edilmesi değil, Anadolu coğrafyasında yaşayan herkesin bir millet potasında ifade edilmesine imkân sağlayan bir çabanın sonucudur. Irk ve millet sözcükleri birlikte ele alınmış ve Antropoloji bilimi de bu politikalara uygun şekilde ilerlemiştir.²⁸²

Fizik antropolojinin sağladığı veriler 1930'lu yıllar boyunca uluslaşmada kullanılmıştır. Bu yöndeki çabalar *Türk Tarih Tezi* ve *Güneş Dil Teorisi* gibi yeni çalışma ve uğraşlara yol açmış, devlet destekli 64.000 kişinin fizik antropoloji yöntemleriyle ölçüm yapılarak bilimsel bir çalışmaya tabi tutulmaları dünyada büyük yankı uyandırmıştır. Buna göre hiç şüphesiz Anadolu insanı Avrupa insanından aşağı bir ırk değil, hatta o halklara kaynaklık ettiği için daha üstün konumda olarak düşünülmüştür.²⁸³

Oluşturulan fiziki ve fikri ortam, artık devlet, hilafet ve saltanatın olmadığı ve elde edilen başarıların geçmişle bağlantılı olarak sağlam dayanakları olan milli tarih anlayışına göre yönetilmiştir. Bu durumda İslam öncesi bir geçmiş daha muteber kabul edilmiştir. Bundan dolayı arkeolojik kazılara öncelik verilmiş, tarih gittikçe uzak geçmişte aranmış ve tarih kitaplarındaki Nuh Peygamber'in mitolojik anlatımına dayanan söylenceler yerine antropoloji ve arkeolojinin bulguları daha uygun kabul edilmiştir. Bilimin mutlak kanıtlar üzerine kurulması ve gerektiğinde yanlışlanabilir olması düşüncesi hâkim bir anlayış olarak

²⁸¹ Münüsoğlu, *İrk Lekesi*, 12.

²⁸² Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 76-77. Türkler üzerine yapılan millet, medeniyet, kültür konusundaki daha fazla tartışma ve değerlendirme için bk. Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008); Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1991). Karpat'ın Osmanlı Devlet'inin son döneminde yeniden yapılanmayı anlattığı kitabının, devlet eliyle farklı ulusların bir potada eritilerek tek ulus haline getirilmelerinin Avrupa'dan örnekleri ve Osmanlı toplumunda millet kavramı üzerinden kimliğin yeniden yapılanması için bk. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması. Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, xii; 487-528. Ulusa dayalı devlet inşasının ve ulusun hayal edilmesinin farklı coğrafyalardaki etkilerinin ayrıntılı bir analizi için bk. Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*.

²⁸³ Maksudyay, *Türklüğü Ölçmek*, 55-56; Suavi Aydın, "Türkiye Antropolojisi", *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 821.

sürdürülmüştür.²⁸⁴ Böyle bir bilim anlayışı yeni kurulan cumhuriyetin yurttaşlarının kimlik tanımlarında fayda sağlayacağı düşünülmüştür. Kısmen başarılı olan bu uygulamalar çoğunlukla zorlama bilimsel doktrinler üzerinden yürütülmeye çalışılınca zamanla etkinliğini yitirmiş ve antropoloji Türkiye’de ırk bilimi olarak tanımlanmaktan kurtulamamıştır. Bu tanımlamayla birlikte fizik antropoloji alanında araştırmaların yapılması diğer antropolojik araştırmaların ya yapılamamasına ya da yapılanların konuya eksik ya da bilimsel olmayan yöntemlerle yaklaşmalarına sebebiyet vermiştir. Türkdoğan’a göre o dönem Türkiye’de kimi etnik grupların varlığının bilinmesine rağmen bunlara ilişkin çalışmalar yapılmamıştır.²⁸⁵ Doğal olarak Anadolu coğrafyasının konumu düşünüldüğünde başta dini çeşitlilik olmak üzere birçok antropolojik çalışmanın yapılmaya uygun koşullar olmasına rağmen yapılmaması bilimsel alandaki ilerlememizin sekteye uğramasına da neden olmuştur. Çünkü Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin de kurulmasına büyük ölçüde antropolojik bulgular ön ayak olmuş, fakat sosyal/kültürel ya da etnografik çalışmalar sınırlı sayıda yapılmıştır.²⁸⁶

Anadolu, Osmanlı’dan çok etnisiteli bir yapı devralmıştır. Osmanlı, coğrafyası gereği farklı unsurlar kimi zaman temas kurmaksızın barış içinde yüzyıllarca yaşamıştır. Bir yandan ulaşım ve haberleşme olanaklarının olmayışı ve Anadolu’nun bir bütünlük gösterememesi, öte yandan imparatorluk yönetiminin bu tür bir bütünleşme kaygısı duymaması Anadolu’daki çok kültürlü yapının sorun olmadan devam etmesine olanak tanımıştır. Cumhuriyet’in kurulmasıyla ulus, milliyet, etnisite gibi kavramlar da henüz tartışma konusu olmuştur. Dolayısıyla farklı uluslara dair bilgi edinme ve veri toplama hassasiyeti henüz ortaya çıkmamıştır. Bu bakımdan sosyal antropolojik açıda çalışmalar henüz öncelikli çalışmalar olarak düşünülmemiştir. Yine de Milli Mücadele yıllarında Sıhhiye Vekili Rıza Nur’un girişimiyle Anadolu’nun kültürel antropoloji bilgilerini içeren “Sıhî ve İçtimâî

²⁸⁴ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 70-71.

²⁸⁵ Türkdoğan tarafından dile getirilen düşünceler günümüz için söz konusu olmasa da o dönemlerde henüz İstanbul’da Polonez köydeki farklı etnik unsurların sistematik bir tarzda ele alınmamasının yanında mezhep grupları kadar din farklılaşmaları da incelenmemiştir. Yine Mardin’de belirli yörelerde yaşayan Süryaniler ve ülkemizde varlıkları bilinen Nusayriler hakkında yeterli çalışmalar yapılmamıştır. Kars’ta uzun süre yaşayan Estonlar, Rus asıllı Malakanlar ve Beyşehir, Manyas gölü civarındaki Kazaklar birkaç ziyaret dışında alan araştırmasına tabi tutulmamışlardır. Bk. Türkdoğan, “Türkiye’de Sosyal Antropolojinin Gelişimi”, 134-135.

²⁸⁶ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 203-204.

Coğrafya” kitapları basılmıştır. Bu kitaplar Anadolu aşiretleriyle ilgili çok değerli antropolojik ve etnolojik bilgileri içermektedir.²⁸⁷

19. yüzyılın ırk temelli düşüncesinin sonucu olarak birtakım tartışmalı uygulamalara gidilmiştir. Mustafa Kemal’in hayatını kaybetmesi ve çok partili hayata geçilmesi sonrasında başta *Güneş Dil Teorisi* gibi bazı devlet politikalarından vazgeçilmiştir. Fakat dönemin bilim anlayışı sonraki bilimsel çalışmaları da etkilemiştir. Örneğin İbrahim Kafesoğlu 1970 tarihli *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri* adlı eserinde, tarih biliminin sayısız halklara ait bilgiler verdiğini, şüphesiz Türklere ait müstesna bilgiler aktardığını yazmaktadır. Yine Türkler hakkında kötü ifadeler kullanılmasına rağmen, Türk milletinin insanlık tarihi içinde şerefli bir yerinin olduğundan şüphe duyulmadığı dile getirmektedir. Kafesoğlu’na göre Türkler dünyanın en eski ve en büyük milletlerinden biridir ve son yollarda Orta Asya’da yapılan arkeolojik kazılar da tarihimizi milattan önceye kadar götürmektedir. Yaklaşık beş bin yıl kesintisiz bir medeniyet inşası içinde olmak her ulusa nasip olmamıştır. Bu da devletin gücünün bir göstergesidir ve geçmişin bu dönemlerinde Avrupa’daki milletler tarih sahnesinde değillerdir. Hatta Çin, Hint, eski Yunanlar, Romalılar, İranlılar ve daha başkaları da tarih sahnesine çıktıklarında Türklerle temas kurmuşlar ve Türklerden medeniyet unsurlarını almışlardır.²⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu dönemin uluslaşma çabalarının sonucu olarak belli bir düşünce içinde ulus devlet tarifi yapmaktadır. Aynı şekilde Cumhuriyet döneminin ilk dinler tarihçisi Georges Dumézil’in öğrencisi olan Hilmi Ömer Budda ilk modern Türk Dinler Tarihi çalışması sayılabilecek kitabını, dönemin hâkim anlayışı olan ulus devlet ve millet düşüncesinin inşa sürecine uygun şekilde hazırlamıştır. Budda, çalışmasında Hint, Çin ve Japon dinlerine Türk Tarih Tezi anlayışından hareketle, bu dinler ile Türkler arasında bir bağlantı kurma çabalarına girmiştir. Ona göre Türkler ile bu din ve mensupları arasında sağlam bağlantılar mevcuttur.²⁸⁹

Hilmi Ömer Budda dinler tarihi kitabının ön sözünde, temel amacının Türk medeniyet ve kültürünün dünyaya saçtığı nurları göstermek olduğunu ifade etmektedir.²⁹⁰ Kitaba, Hint medeniyetini arkeolojik veriler ışığında değerlendirmeye başlayan Budda, Aryanlar’dan önce bölgeye gelmiş bir medeniyetin varlığına rastlandığına ve bu medeniyetin Türklerin ataları olan Sind ve Sümer medeniyetlerine oldukça benzer olduklarına işaret etmektedir.

²⁸⁷ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 178-179.

²⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 2.

²⁸⁹ Ali İsmail Gönç, “The Turkish Contribution to the History of Religions”, *Numen* 54/1 (2007): 73.

²⁹⁰ Hilmi Ömer Budda, *Dinler Tarihi* (İstanbul: Vakıf, 1935), 4.

Böylece Türkler Hint medeniyetine kaynaklık etmekle kalmamış, aynı zamanda Hint medeniyetine evirilen bu medeniyetlerin İran medeniyeti üzerinde de derin etkisi olduğu vurgulanmıştır. Kitabın tüm anlatımlarında mutlaka bir Türk etkisinden söz eden Hilmi Ömer Budda, Budizmin kurucusu Budda'yı da öz Türk olarak tanımlamaktadır.²⁹¹

Türkiye’de din üzerine yapılan tartışmaları çoğunlukla pozitivist anlayıştaki aydınların etkilerine karşın, daha sonraki yıllarda İslami etkinin ağırlığını hissettireceği ve Türk-İslam olarak söylemde ağırlık kazanacak, dinler tarihçiliğimize de büyük oranda yön verecek bir anlayış gelişmiştir. Bu anlayış Karpat’ın da işaret ettiği gibi, çoğunluğu modernist, Osmanlıcı, İslamcı ve kısmen de pozitivist olan Jön Türkler tarafından henüz üzerindeki tartışmaların başladığı din, iman, etnik kimlik gibi kavramları nedeniyle oluşturulan bu düşünce ortamından ilk olarak kendini dışarıda bulan kişi Ziya Gökalp olmuştur. Gökalp’in bu düşünce karmaşasında bulunduğu çözüm hem Türkçülüğü hem de medeniyeti imanın dayanağı yaparak Türklüğü Türkçülüğe dönüştürmesidir. Gökalp, medeniyeti tıpkı bir din gibi görmüş ve ona gönülden güvenmek ve inanmak gerektiğini savunmuştur. Gökalp medeniyet ve milli kimliği bölünmez bir tam olarak düşünmüştür. Dolayısıyla Avrupa ile birleşmek ve milli kimliği muhafaza etmek için “dini inanç” yerine “milli ve modernist inanç” modelinin benimsemesinin gerektiği öne sürülmüştür.²⁹² Gökalp’in halkçılık, milliyetçilik, laiklik, garpçılık, milli eğitim, milli tarih ve kültür, dilde sadeleşme, Türkçe ezan, kadın hakları ve benzeri konulardaki görüşleri Mustafa Kemal’i etkilemiştir. Bu bakımdan Cumhuriyetin temel politikalarında Gökalp’in etkisi oldukça büyüktür.²⁹³ Gökalp, Batı medeniyetine girmekle ne Türklükten ne de Müslümanlıktan bir şey kaybedebileceğini ifade ederek, medeniyet değiştirmenin din değiştirmek anlamına gelmediğini ifade etmiştir.²⁹⁴

Cumhuriyet kurulmadan öne sürülen bu düşünceler kısmi olarak yeni düzende kendine yer bulmuş, dini söylemin ötesinde bilimin ön ayak olduğu ve kültürün dini boyutunun da

²⁹¹ Budda, *Dinler Tarihi*, 222. Georges Dumézil’in öğrencisi olan Hilmi Ömer Budda’nın, hocasının karşılaştırmalı mitoloji çalışmalarından oldukça etkilendiği bu kitabında verdiği örneklerden açıkça görülmektedir. Hint dininde geçen ilahi varlıkları isimleri ve Hint kültürünü Sümer ve Sind medeniyeti ilah ve kültürleriyle filolojik bakımdan bağlantı kurarak açıklama yoluna gitmiştir. Dumézil’den sonra Türkiye’de dinler tarihçiliği konusuna bu çalışmanın bir sonraki bölümünde devam edileceğinden burada Budda’nın ulus devlet inşasında antropolojik bakışın hâkim olduğu dönemde din olgusunu bu düşüncenin destekleyicisi olarak nasıl ele aldığını göstermek için anlatımlar sınırlı tutulmuştur

²⁹² Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması. Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 600-601.

²⁹³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 19. Baskı (İstanbul: Pegem Akademi, 2011), 310.

²⁹⁴ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 13.

ihmal edilmediği bir milli kimlik inşası sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan antropoloji bu inşanın önemli bir dayanağı olmuş, daha sonra meydana gelen tüm gelişmeler ulus kimliği gözetilerek sürdürülmeye çalışılmıştır. Dönemin koşulları göz önüne alınarak düşünüldüğünde, bu koşulların neden olduğu bazı sonuçlar olumsuz algılanabilir. Fakat bu sonuçları uygulanan antropolojik anlayışın bir sonucu olarak görmek de yanıltıcı olabilir. Zira aydın bir toplum düşüncesi, daha önceki deneyimlerden de anlaşılacağı gibi, Avrupa’da uygulanmış ve belli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu düzenin genç Türkiye’de de uygulanması için düşünülen çarelerin başında, millet olarak kendini kabul ettirme en öncelikli iş olarak görülmüş ve bu da büyük oranda antropolojinin yöntem ve tekniklerinden faydalanılarak başarılmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan başarılan en öncelikli husus, Türk ulusunun, indekslerin tarif ettiği beyaz ırka eşit olduğunun kanıtlanmış olmasıydı. Bundan sonraki süreç bu anlayışın üzerine inşa edildiği için, bu konudaki her çaba kimliğin birliğini ve yüceliğini vurgulamak için yapılmıştır.

2. 4. Türkiye’de Dine Yaklaşımlar ve Köken Arayışları

Osmanlı Devleti’nin toplumsal yapısı ve dini mirası halifeliği bünyesinde barındırmaktaydı. Bu bakımdan Osmanlı, toprakları üzerinde yaşayan farklı etnisiteye mensup milletleri İslami geleneğin izin verdiği ölçüde yönetmiştir. Bu süreç aşağı yukarı Tanzimat’a kadar devam etmiş, kötü gidişata çözüm önerileri sunulurken, var olan sorunların çoğunlukla din-devlet ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi söz konusudur. Bu bakımdan tüm Cumhuriyet tarihi boyunca din-devlet ikilemi üzerinden toplumsal düzen kurma arayışlarına girilmiş, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçilmesiyle birlikte tüm tartışmalar din olgusu temel alınarak yapılmıştır. Dolayısıyla dine olan yaklaşımlar ileride kurulması düşünülen toplumsal düzen için belirleyici olmuştur. Çünkü Osmanlı modernleşmesi üzerine gerçekleşen tüm tartışmalar temelde “din-siyaset” ve “din-devlet ilişkileri” üzerinden sürdürülmüştür.²⁹⁵

Dönemin temel özelliği fikri alanda bir yoğunluğun olmasıdır. Yenileşme hareketleri kapsamında aydın kesimin tavsiyeleri daha çok gazete ve dergilerde halka ulaştırılmaya ve taraftar toplanmaya çalışılmaktadır. Devlet yönetimindeki sorunların tespiti ve çözümü noktasında dile getirilen temel çözüm önerilerinin başında dinin yaşam biçimine olan etkisi

²⁹⁵ Özellikle din, devlet ve siyaset arasındaki ilişkinin Osmanlı devlet düzenini nasıl şekillendirdiğini görmek için bk. Sinan Ateş, *Türkiye’de Din Politikaları ve Din-Siyaset İlişkisi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018).

tartışmasıdır. Buna göre devletin doğru yönetilememesi ve var olan sorunlar İslam dininin yanlış anlatılması, anlaşılması ve yaşanmasına neden olmaktadır. Özellikle dini makamların toplum üzerindeki etkisi insanları pasifleştirmektedir. Dönemin bir eleştirisini sunan Abdullah Cevdet, medreselerde okuyan öğrenci sayısının normal eğitim veren kurumların öğrenci sayılarından çok daha fazla olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre din adamları aydın kafalı olmadıkları için din eksik ve yanlış anlatılmaktadır. İslam'ın sanat, ticaret gibi yönlerinin de öğrencilere anlatılarak dinin ancak o zaman tam anlamıyla işlevsel olacağını yazmaktadır. Buna karşın dönemin koşullarında öğretmen ve öğrenci ihtiyacının medreselerden karşılandığı, Osmanlı toplumunun en önemli kurumunun hali hazırda medreseler olduğu da vurgulanmaktadır.²⁹⁶ Osmanlı toplumunun önemli bir kurum olarak medreseler, kimi din istismarının yaşandığı yerler olduğu gibi Abdullah Cevdet gibileri tarafından haksız ithamlara da maruz bırakılmışlardır. Dolayısıyla dindar bir toplumda medreselerin dini alandaki bilgilerin verildiği tek yer olması, bahsedilen olumsuzlukların tüm medreseler için geçerli olmadığını vurgulamakta fayda vardır.

Bu dönem aydınlarının yenileşme çabaları çoğunlukla mevcut sistemin yapısına dair kişisel eleştirileri içerir. Hâlbuki batı toplumlarında modernitenin getirdiği bilimsel çalışma anlayışından hareketle, din olgusuna dair tartışmalar analitik bir düzleme çekilmiş ve konuya sosyal bilimlerin bir olgu olarak yaklaşmasına olanak tanınmıştır. Özellikle din olgusunun belli teorik çerçevelerden tartışılmaya açılması, konu hakkında zengin bir literatürün oluşmasını sağlamış ve dinin insanın toplumsallaşmasının bir ürünü olarak kabul edilmesi sosyal bilimler tarafından farklı bilim dallarınca tartışılmasına olanak tanımıştır.²⁹⁷ Osmanlı'da Avrupa'daki gibi fikri tartışmaları ortaya çıkaran süreçler yaşanmamıştır. Bu bakımdan bir literatürün oluşma imkânı doğmamış ve Avrupa'daki kavramlar üzerinden toplumsal yapıya dönük eleştiriler yapılmıştır.

Avrupa tarzı laik ve gelişmiş bir toplum meydana getirme düşüncesiyle hareket edenler, öngörülen aydınlanma düşüncesini pozitivist bir anlayışla sürdürmüşlerdir. Devleti kurtarmak ve ona bir düzen inşa etmek için akılcı ve evrensel ilkelerin hâkim olduğu bir siyaset anlayışı bir kısım Osmanlı aydını için daha uygulanır bulunmuştur. Toplumsal sorunlara batı düşüncesinden hareketle cevap veren aydınlar, buradan aldıkları kavramlara her sorunu çözen anahtar gibi yaklaşmışlardır. Her olguyu evrim ve ilerleme ile açıklama

²⁹⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 439.

²⁹⁷ Tayfun Atay, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Sorun Olarak Dine Bakış", *Birikim* 105-106 (1998): 102.

gereği duyan bir kısım aydınlar, bunları hiçbir felsefi eleştiriye tabi tutmadan kabul etmekte herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Dönemin İctihad, Servet-i Fünun, Genç Kalemler gibi gazete ve dergilerinde Batı'daki evrim tartışmaları ve evrimcilik konu olarak işlenmiştir.²⁹⁸ Aydınların bir kısmının halkın dini ve kültürel değerlerine aykırı kabul edilecek düşünce ve eylemlerde bulunması dikkate alındığında, Erol Güngör bu duruma daha ihtiyatlı yaklaşmaktadır. Güngör'e göre dönemin aydınları felaketi bizzat yaşadıkları için türlü kurtuluş yolları denemişlerdir ve memleketi kurmak için uğraşmışlardır. Bu bağlamda tarihsel olayları ve eylemleri dönemin koşullarında değerlendirmek daha sağlıklı sonuçlara varmayı sağlayabilmektedir.²⁹⁹

Osmanlı toplumunda doğrudan Darwinizm ve evrim kuramını konu edinen ilk kitap askeri doğa bilimcisi Doktor Suphi Ethem tarafından yazılmıştır. Suphi Ethem çalışmasının bir bölümünü türlerin sınıflandırılmasına, canlıların evrim yasalarıyla nasıl değişip dönüştüğüne, bu alanda çalışan ve görüş ifade eden filozof ve doğa bilimcilerle ilgili bilgilere ayırmıştır. Suphi Ethem insanın inanma geçmişinde teolojik bir safhanın olduğunu, Comte'un üç hal yasasına atıf yaparak, fetişizm, politeizm ve monoteizm safhalarının ortaya çıktığını ifade etmiştir.³⁰⁰ Yazar, çalışmasının son bölümlerinde Darwin'in evrimle ilgili çalışmasından övgüyle bahsetmekte ve Darwin'i dahi olarak nitelemektedir. Ona göre Darwin hurafelere büyük bir darbe indirmiştir. Ayrıca bu tür çalışmaları anlayabilmek için tabiat ilimlerini okumanın şart olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu çalışma göstermektedir ki o dönem itibariyle yaratma eylemi geçerliliğini yitirmiştir çünkü Darwin'in ortaya koyduğu doğa kanunları sayesinde ilk yaratılışla ilgilenmek artık gereksizdir. Çünkü doğaya bakarak ilerlemenin görülebileceğini, dolayısıyla evrimin oldukça geniş kapsamlı bir süreç olduğunu ifade etmiştir. Dini kitaplardan aktarılan klasik Adem ve Havva anlatılarının hurafe olduğunu iddia etmiştir.³⁰¹

Ziya Gökalp dönemin evrimci düşününlerin aksine dine toplumsal düzeyde bir olgu olarak bakmaktadır. Durkheim gibi dinin toplumsal yapılarca meydana getirildiğin düşündüğü için dinin toplumsal düzeni sağlamadaki rolünü göz ardı etmemektedir. Gökalp

²⁹⁸ Atay, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Sorun Olarak Dine Bakış", 100; Wilfred Canwtell Smith, *Islam in Modern History* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 176-177; Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, 203-204.

²⁹⁹ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 17. Baskı (Ankara: Ötüken Neşriyat, 2016), 79.

³⁰⁰ Suphi Ethem, *Darvenizm* (İstanbul: Manastır Matbaası, 1327), 72.

³⁰¹ Ethem, *Darvenizm*, 180,188-189.

hariç tutulursa dinin insan üretimi bir olgu olduğu ve dönemin evrimci sosyolojik kabullerinin aydınlarca ortak görüş olarak savunulduğu söylenebilir.³⁰² Bu bakımdan Osmanlı aydınları dini milli bir kimliğe büründürme yönünde kimi çabaların içine girmişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, özellikle Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi meselesi en fazla tartışılan konuların başında gelmiştir. Tartışma taraflarca yazılan yazılarla halk tarafından da takip edilmiştir. Türkçeleştirme taraftarları, en fazla Avrupa toplumlarının geçirmiş oldukları evreler sonunda gelmiş oldukları ilerlemeyi örnek göstererek sürdürmüşlerdir. 1914 yılında talep edilen Türkçe Kur'an'ı çevirme işi Suriye kökenli Katolik bir Hıristiyan olan Zeki Meğazim'e verilmiş, ancak birkaç sayfa neşredilebilmiştir. Dolayısıyla Kur'an çevirileri hiçbir şekilde siyasi değerini kaybetmemiştir. Din siyaset tartışmalarının gündeme geldiği her zaman diliminde bu konu mutlaka en fazla gündeme gelen ve tartışılan bir mesele olmuştur.³⁰³

Ziya Gökalp, dönemin Türkçe Kur'an ve ibadet tartışmaları sürerken, yazdığı Vatan şiirinin ilk mısraları bu özlemi âdeta meşru hale getirecek düzeyde etkili bir dil ve duygunun tezahürüdür.³⁰⁴

*Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur.
Köylü anlar mânâsını namazdaki duânın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur.
Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Hudâ'nın...
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!*

Gökalp'in bu yöndeki çabaları, fikirlerinin halkın üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. 31 Ekim 1949 tarihli Yeni Sabah gazetesinde Kadircan Kafıı tarafında yazılan, "Ziya Gökalp ve Türk İnkılâbı" başlıklı yazıda yukarıdaki dizelerin altında; "Ziya Gökalp Türk İnkılâbının Peygamberi, Yeni Hayat da kutsal kitabıdır" şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır.³⁰⁵ Böylesi bir ortamda ulusun değişen devlet yapısına paralel olarak dini anlayışın da değişmesi yönünde çaba gösterildiği görülmektedir. Dinin devlet

³⁰² Ahmet İshak Aydın, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 108.

³⁰³ Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, 31.

³⁰⁴ Ziya Gökalp, *Ziya Gökalp Külliyyatı-1: Şiirler ve Masalları*, 3. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 100.

³⁰⁵ Kadircan Kafıı, "Ziya Gökalp ve Türk inkılabı," *Yeni Sabah*, 31 Mart 1949. Kadircan Kafıı sıradan bir gazete yazarı konumunda değildir. Ailesi 1907 yılında Çarlık zulümünden kaçarak Türkiye'ye yerleşmiş, onlarca roman, hikâye ve çok sayıda edebi türde eser vermiş, aydın milliyetçi bir öğretmendir. Kafıı dönemin romancısı Ahmet Mithat ve gazetecilikte de Ahmet Rasim düzeyinde başarılı bir aydındır. Kafıı'nın kişiliği ve eserleri üzerine yapılan ayrıntılı bir çalışma için bk. Muharrem Kaplan, *Kadircan Kafıı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul Kesit Yayınları, 2011).

nezdindeki konumu üzerine yapılan tartışmalar güncelliğini sürdürürken, buna karşın kazanılan başarılar için dindar olan halkla zorunlu bir iş birliğine gidilmiştir.³⁰⁶ Osmanlı'daki gibi yönetimin meşruiyetinin dini kaynaklı olması ve İslam'ın toplumsal düzeyde siyasal bir yapıyı önemsemesi devlet yönetiminde siyasal bir ideolojinin ortaya çıkmasına olanak vermiştir.³⁰⁷ Dolayısıyla aydınlara göre Batı karşısında İslam sürekli geriye doğru gitmektedir. Manasız muhafazakârlık nedeniyle dine aşırı bağlılığımız düşünme kabiliyetini ortadan kaldırmakta ve bizleri hazırcı yapmaktadır.³⁰⁸ Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi aydınlarınca geçmişteki gibi kaynağını dinden alan yönetim biçimi yerine laiklik bir düzen inşa etmek istemişlerdir. Mardin'e göre genç Türkler, devlete zarar verdiğini düşündükleri dinin faydacı bir yönüne şahit olmuşlardır. Buna göre dindar olmayan elitler ile dindar yereller arasındaki bu zorunlu iş birliği isteksizce de olsa gerçekleşmiştir.³⁰⁹ Bu iş birliği belli ölçüde sorun çözücü olarak görülmesine karşın uzun vadede kalıcı bir çözüm olarak görülmemiştir. Toplumun dinamik hale getirmeye ve ulusun bilinçlendirilmesinin dini bir otoritenin varlığı halinde gerçekleştirilmeyeceği düşünülmektedir. Dolayısıyla yakalanan ilk fırsatta laik düzene geçilmiş ve dinin yönetim katında olmadığı ama görece daha yerel düzeye çekildiği bir anlayış uygulanmaya başlamıştır. Cumhuriyet dönemi aydınlarının öngördüğü laik ve dinin pasifleştirici etkisinden arındırılmış, bilimsel esaslara göre inşa edilecek toplum için yetişmiş bilim insanlarının olması gerekiyordu. Bu durumda Almanya'nın ırkçı politikalarından kaçmak zorunda kalan ve bizzat Mustafa Kemal tarafından davet edilen ya da dünyanın saygın bilim insanlarının tavsiyeleri, referanslarıyla ülkeye çalışmaya gelen onlarca bilim insanı düşünülen toplum için iyi bir kaynak oluşturmuşlardır. Rahat ve güvenilir bir çalışma ortamı bulan bu insanlar arkeolojiden, filolojiye, Türkoloji'den, mimariye, kimyadan daha pek çok alanda önemli kurumsallaşma hamlelerine doğrudan katkı yapmışlardır.³¹⁰ Bu süreçte milliyetçilik anlayışının temel alındığı ulus devlet anlayışına uygun bir ideolojinin oluşturulması düşünülmüştür.³¹¹

³⁰⁶ Binnaz Sayarı, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 33/1 (1978): 173.

³⁰⁷ Sayarı, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", 173.

³⁰⁸ Aydın, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, 141.

³⁰⁹ Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies* 2/3 (1971): 208.

³¹⁰ Almanya'daki Nazi uygulamalarından kaçıp Türkiye'ye gelen bilim insanlarının laik toplum oluşturma çalışmalarına olan katkıları oldukça fazla olmuştur. Bu konuda oldukça detaylı bilgiler veren bir eser için bk. Arnold Reisman, *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu* (İstanbul: İşbankası Yayınları, 2011).

³¹¹ Sayarı, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", 175.

Türkiye'deki rejim değişikliği başta olmak üzere siyasal konulardaki yaklaşımlar çoğunlukla Ziya Gökalp ve Mustafa Kemal'in fikirleri çerçevesinde şekillenmiştir. Türkiye'deki sosyal ve siyasal devrimin neredeyse tek etkeni Türk milliyetçiliğidir ve bunun fikir babası Gökalp, yürütücüsü de Mustafa Kemal'in dine olan yaklaşımları belirleyici olmuştur.³¹² Hatta Mustafa Kemal'in *Türk Tarih Tezi* fikrine kaynaklık eden düşüncelerinin önemli kısmını Ziya Gökalp ve arkadaşlarının yaptığı sistematik Türkçülük çalışmaları oluşturmuştur.³¹³ Türk milli kimliğinin inşası sırasında melez ve kozmopolit unsurları temsil eden Osmanlı unsurları yerine, saf ve homojen unsurları temsil eden Orta Asya Türk kültürünü ön plana çıkarmıştır.³¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti, Orta Asya devlet geleneğinin bir devamı olarak algılanmıştır.³¹⁵

Cumhuriyet aydın ve yöneticilerine göre insanlık tarihinde eler olup bittiği önemlidir. Özellikle yaşamı incelemek, insanlığın geçirdiği devrelerdeki yapısını da anlamaya yarayacaktır. O güne kadar bulunan belgelere göre din olgusuna dair en eski izler neolitik döneme kadar gitmektedir. Bu dini olgulara dair işaretler Cilalı Taş Devri'nde ilk dini olguların güneşten alınan ilhamla doğduğu sonucuna varılmıştır. Güneş aynı zamanda toplumsal yaşamda en çok gerek duyulan kurum olan dili meydana getirmiş, toplumsal yaşamın bir gereği olarak din zorunlu olarak zamanla dile uymak zorunda kalmıştır. Afet İnan'a göre hem güneşin hem de dilin ilk kaynağı güneşin kudretidir. Afet İnan, Carl Christian Clemen'in *Dünya Dinleri: Nitelikleri, Tarihleri* adlı eserini okuduktan sonra böyle bir kanıya varmıştır. Clemen'in iddiasına göre neolitik devir insanı din inancını güneş sembolünde temsil etmiştir. Ay kültü ise güneş kültünden sonra gelişmiştir. Güneş kültürünün

³¹² Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik* (İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984), 69; Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, 9.

³¹³ Sinan Meydan, *Türk Tarih Tezi'nden Türk İslam Sentezi'ne: Atatürk ve Türklerin Saklı Tarihi* (İstanbul: Truva Yayınları, 2007), 97.

³¹⁴ Bu dönem boyunca, Tarih Kongreleri, Dil kurultayları, Arkeoloji müzeleri, düzenli hâle getirilen çivi yazılı tablet koleksiyonlarıyla Anadolu'ya ait tarihsel ve kültürel geçmiş gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Anadolu'daki en eski medeniyetlerin Orta Asya'dan gelen Türkler tarafından kurulduğunu savunan Türk Tarih Tezi bu çalışmalardaki temel teorik dayanaktır. Özellikle Sümer ve Hitit medeniyetlerine özel önem verilmiştir. Çünkü Anadolu coğrafyası ile Yakınoğu uygarlıkları arasında Türklerle en fazla benzerlik gösteren uygarlık Sümer ve Hitit uygarlıklarıdır. Türkiye'ye davet edilen Sümer ve Hitit uzmanlarının katkılarıyla DTCF'de Hititoloji ve dünyadaki tek örneği olan Sümeroloji kürsüsü kurulmuştur. Etibank, Sümerbank gibi kuruluş isimleri Mustafa Kemal tarafından verilmiş ve halk tarafından da bilinmesi sağlanmıştır. Bk. Ulaş Töre Sivrioğlu, *Tek Parti Döneminde Orta Asya ve Sümer-Hitit Araştırmaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010). Anadolu halkları ve geçmiş kültürlerle Türk aile yapısının Sümer ile olan bağlantısının kurulmaya çalışılmasında, *Gilgamış Destanı* önemli bir argüman olarak kullanılmıştır. Böylece Sümer aile yapısı doğrudan karı-koca ilişkisi üzerine kurulu ve kutsal geleneksel örüntülerle bezenmiş bir nitelik göstermektedir. Bk. Mahmut Tezcan, *Türk Aile Antropolojisi* (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 15.

³¹⁵ Su, *Hurafeler ve Mitler: Halk İslâmında Senkretizm*, 11.

sembolleri Türkiye topraklarında da çok gelişkin bir form almıştır. Etiler devrinde en büyük ilah güneşi temsil eden Teşup'tur. Böylece Alacahöyük'te bulunan ve Bakır devrine ait olduğu saptanan güneş kursları Proto-Etiler'deki güneş ibadetini gösteren örneklerdir. Bu kursların geometrik şekilleri arasında kutsal olan hayvanlar da yer almıştır. 1937 yılındaki Alacahöyük kazında sırayla dizilmiş halde bulunan 5 adet güneş kursundan biri bezenmiş haldeydi ve kurumun araştırma dergisi olan *Belleten*'nin kapağında bu bezemeli güneş kursu kullanılmıştır. Mustafa Kemal'in öncülüğünde ortaya atılan *Güneş-Dil Teorisi*'nin kaynağı Alacahöyük kazısıdır. Dolayısıyla arkeoloji, antropoloji ve dilbilimin kesiştiği noktalar bu teorinin odak noktasını oluşturmuştur.³¹⁶

Güneş-Dil Teorisi'nin yaygınlaştırılması için atılan önemli adımlardan biri Mu Kıtası ile ilgili anlatılar ve dinin kaynağının bu kıta olduğuna yönelik çalışmalardır. Buna göre Mu dili ile Türkçe arasında doğrudan bağ bulunmaktadır. Mu halkının dini kültürü de dahil, Türk kültürüyle ilişkili olduğunu gösteren üç ciltlik bir çalışma yapılmış ve Mustafa Kemal'e sunulmuştur.³¹⁷ Mustafa Kemal'e sunulan ve 1930'lu yıllarda Meksika maslahatgüzarı olarak atanan Tahsin Mayapetek tarafından hazırlanan çalışma İngiliz bir albay olan James Churchward³¹⁸ tarafından yapılmıştır. Churchward çalışmasında bir din için gerekli tüm argümanları kurgusal bir şekilde anlatmış ve oldukça sahici bir anlatım sergilemiştir. Anlatımına antropolojik teorilerle başlayan yazar, Max Müller ve Tylor'ın din tanımlarından hareketle dinin akıl ve duyulardan bağımsız olarak elde edilen, aktarılan ve kaybolmayan özelliğinden dolayı ortaya çıkışını, Mu kıtasının batısından sonra Mu'dan arta kalanların yaydıkları dinin iz düşümü olarak tarif etmektedir. Hindistan'dan Mısır'a tanrıların icat edildiklerini anlatan Churchward, Mu kozmolojisinden tüm dünyadaki kozmolojilerin kaynağı olarak bahsetmektedir. Kozmolojik düzenin merkezinde yer alan güneşi Tanrının sembolü olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda cennet için de birtakım pratikleri şart koşan Churchward, İsa'yı büyük bir üstat olarak tanımlamakta, fakat İsa'nın yeni bir din

³¹⁶ İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 321-328; Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 450.

³¹⁷ Kemal Şenoğlu, *Mayatepek Raporları: Türk Tarih Tezi ve Mu Kıtası* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006), 25-30.

³¹⁸ Mu kıtası üzerine ilgi çekici bir kitap yazan James Churchward, ilk baskını 1931 yılında, beşinci baskısı ise 1934 yılında yapılan kitabının ön sözünde kitaba kaynaklık eden hakikatleri iki parça tabletler üzerine inşa edildiğini ifade etmektedir. Bu tabletlerin bir kısmının kendisi tarafından Hindistan'da, bir kısmı da başkası tarafından Meksika'da bulunan ve yaklaşık 2500 parçadan oluşan bir koleksiyondan oluştuğunu ifade etmektedir. Türkçeye çevrilmiş bu nüshanın kimin tarafından çevrildiği belli değildir. Nüsha daktilo kullanılarak çevrilmiş ve okunmasında oldukça güçlük çekilmektedir. Belki de bu nüsha dönemin Mustafa Kemal dâhil ilgili kişilerince kullanılmıştır. Söz konusu nüsha için bk. James Churchward, *Kaybolmuş Mu Kıtası, Mu'nun Çocukları, Mu'nun Mukaddes Sembolleri* (New York: Ives Washburn, 1934).

getirmediğini aksine Mu'nun kutsal metinlerindeki haliyle orijinal dini öğrettiğini ileri sürmektedir.³¹⁹

Churchward, Mu dininin tüm dinlerin kaynağı olduğunu iddia ederek oldukça karmaşık bir kozmolojik düzen tarifi yapmaktadır. Evrenin ebedi bir kudret tarafından değişik güçler aracılığıyla yönetildiği, insanın madde ve ruhtan oluşan iki varlığa sahip olması ve maddi varlığın geçici, manevi olanın ise sonsuza dek kalıcı olduğundan bahsedilmektedir. İnsan kısa bir hayat sürdüğü için maddeye üstün gelememekte ve ruh farklı zaman ve mekânlarda farklı bedenlerde maddenin bu tahakkümüne karşı koymaktadır. Ruhun bu uzun mücadelesi başarıya ulaştınca da ilahi varlığa kavuşmaktadır. Canlıları yaratan bu kuvvet baba olarak kabul edilmekte ve tüm yaratılanlar kardeş görülmektedir. İlahi olan gözükmediği için de onun sonsuz kudretinin simgesi olan güneşe sevgi ve saygı göstermek gerekmektedir. Mayatepek'e göre Türklerin eski zamanlardan beri güneşe olan saygısı ilahi kudrete olan sevgi ve saygısından ileri gelmektedir. Mayatepek bu bağlantı aracılığıyla Türklerin eski dinine dair büyük bir keşif yaptığını düşünmektedir.³²⁰

Churchward tarafından tarif edilen kozmolojik düzene göre Doğu ve Orta Asya üzerinden Burma'ya ulaşan bu din, oradan da Hindistan üzerinden Mısır'a ulaştırılmış, oradaki rahipler tarafından içerisine başka öğretiler ve kült imgeler karıştırılmış ve yaygınlaştırılmıştır ve daha sonra Musa tarafından Sina dağındaki Osiris mabedinde öğrenilmiştir. Buna göre Mu kıtasından bu ilahi kuvvet olarak tanımlanan birlik ve sonsuzluk binlerce yıl önce Uygur, Akad, Sümer, Mayalar ve Tamiller tarafından tüm dünyaya yayılmıştır. Eski Mısırlılar olan Mu çocukları Sina'da Osiris mabedini inşa etmiş ve Musa öğretiyi buradan almıştı. Musa'nın metinlerinin dili Mu dili ve yazısıyla kaleme alınmıştır.³²¹ Tahsin Mayatepek Churchward'ın bu kurgusal anlatımıyla yetinmemiş ve Hz. Muhammed'i de bu anlatıma dâhil etmiştir. Tıpkı Hz. Musa ve Hz. İsa gibi Hz. Muhammed de Mu dilini ve dinini burada öğrenmişti.³²² Oldukça tutarsız ve dağınık düşünceler olmalarına karşın bazı teorilerin politika olarak sürdürülmesi Mayatepek gibi meraklıların bu tür çalışmalar yapmalarına sebebiyet vermiştir. Bu tür çalışmalar yapanların düşünceleri kısa süreliğine de

³¹⁹ James Churchward, *Mu'nun Kutsal Sembolleri* (İzmir: EGE Meta Yayınları, 2006), 46.

³²⁰ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 505.

³²¹ Churchward, *Mu'nun Kutsal Sembolleri*, 96.

³²² Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 506-507.

olsa ilgi toplamasına karşın zamanla etkileri kaybolmuş ve bu yönde yapılan bilimsel çalışmalar ise günümüzde nitelikleri bakımından hala ilgi görmektedirler.

Özellikle Mustafa Kemal'in geçmişe olan merakı ve yeni ulusun kendi kültüründen beslenmesinin gerektiğini düşünmesi³²³ günümüzde hâlâ ilgiyle takip edilen çalışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu çalışmalardan biri de Yusuf Ziya Yörükân tarafından yapılmıştır. Çalışma Türklerin Müslüman olmadan önceki inançlarının tespitine yöneliktir. Çalışmayı günümüze notlar ekleyerek hazırlayan Turhan Yörükân, çalışmanın Mustafa Kemal'in isteği üzerine kaleme alındığını ve 1932 yılında tamamlanarak kendisine takdim edildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu dönemde yapılan çalışmalarla kültürel birikimin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.³²⁴

Yörükân, dinin gelişimine dair ortaya atılan görüşlerden hareketle her toplumun farklı dinlere ya da dini geleneklere sahip olduğunu ifade etmektedir. Buna göre her toplumun kendine göre bir dini başlangıç aşaması vardır ve bu kimilerine göre animizm veya natürizm, kimilerine göre de fetişizmdir. Bu aşama Türklerde ise şamanizmdir ve zamanla değişim ve dönüşüme uğramıştır. Ona göre din Avrupalıların dediği gibi kişinin ruhunda korku, sevgi veya rüya yoluyla ortaya çıkmıştır. Buna göre en geleneksel din tasavvuru animizmdir. Kişinin toplumsal bir varlık olmasından dolayı din bu toplumsallığın zaruri sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yörükân'a göre kişinin yüce kuvvete duyduğu korku inanma ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Yörükân animizmin yanında totemizmi de en basit din olarak kabul etmektedir.³²⁵

³²³ H. Cemil Çambel hatıralarında anlattığı kadarıyla, 1. Türk Tarih Kongresi öncesi bir gece yemekte yaptıkları bir tartışmada, Ege bölgesinin geçmişini konu ettiği çalışmasına Mustafa Kemal'in getirdiği eleştiri şu şekildedir: "Bugün Yunan mucizesi diye bir hakikat kalmamıştır. Yunanlılar medeniyetin ilk bânileri olmak şerefini asırlarca istihkaksız olarak taşıdılar. Medeniyetin ilk beşiği Orta Asya'dır. Sonra Orta Şark, sonra Girit ve en son Yunanistan'dır" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Mustafa Kemal, Çambel'in çalışmasını yeniden gözden geçirmiş ve Anadolu merkezli bir medeniyet tarifi yaptırmıştır. Bk. Hasan Cemil Çambel, *Makaleler Hatıralar*, 3. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 78. Çambel, ertesini gün yaptığı sunumunda Mustafa Kemal'in düşüncelerini aktarmıştır. Sunumunu hararetle bir dille gerçekleştirmiş, özellikle yukarıda da adı sıklıkla geçen Alman Herder'i fazlaca kaynak göstermiş, antropolojiden elde edilen verileri dinleyicilerle paylaşmıştır. Bk. Hasan Cemil Çambel, "Ege Medeniyetinin Menşesine Umumî Bir Bakış", *1. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1932).

³²⁴ Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2006), 7. Söz konusu eser iki cilt olarak "Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri" ve "Müslümanlıktan Sonra Türk Mezhepleri" olarak hazırlanmıştır. Her iki kitap da 1950 yılında Yusuf Ziya Yörükân tarafından ve daha sonra Turhan Yörükân tarafından Atatürk'ün Çankaya Köşkü'ndeki kitaplığında aranmasına rağmen bulunamamıştır. Bugün için elimizde bulunan nüsha ise orijinal el yazmaları dikkate alınarak Latin harfleriyle daktilo edilmiş nüshası örnek alınarak hazırlanmıştır.

³²⁵ Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*, 13.

Dönemin tartışma ortamında dinle ilgili çalışmalar Türk kültürü içinde devam etmiş, birçok alanla (örf, gelenek, aile yapısı, dil vb.) birlikte araştırma konusu yapılmıştır.³²⁶ Anlaşıldığı gibi Cumhuriyetin kuruluş felsefesinde dine dair ihtiyatlı bir yaklaşım söz konusudur. Bu konudaki gelişmeler halkın dışında, genelde kanunlar yoluyla, dergi ve gazeteler aracılığıyla tartışma konusu yapılmış ve dini hassasiyeti ağır basan bu kesimin fikirleri daha işlerlik kazanmıştır. Bu bakımdan din Cumhuriyet döneminin gündelik hayatının bir tartışma nesnesi haline gelmiştir. Ancak dini alanda olumlu sayılacak adımlar da atılmıştır. Buna göre Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmuş olması, Kur'an'ın meal ve tefsirinin yapılması, Hadis alanında kitapların çevrilmesi dini alanda yapılan yeniliklerden bazılarıdır.³²⁷

Cumhuriyet dönemi aydın ve yöneticileri dini alana yönelik bazı eleştirel tutumlara sahip olsalar da ancak dini tümünden gereksiz bir olgu olarak da görmemişlerdir. Pozitivist anlayışın vermiş olduğu dinin zamanla geçerliliğini yitireceği ve aydınlanmanın gerçekleşeceği düşüncesi, bu kadroların geleneksel yaşam tarzına hâkim olan ve gündelik yaşam tarzında dini ve dini gelenekleri önemseyen Anadolu insanına karşı daha ılımlı bir tutum içinde olmalarıyla sağlamıştır. Dolayısıyla var olan dini yaşam tarzı ve kültürünün yanı sıra eski inançları da araştırma konusu yapmışlardır. Bu bakımdan Cumhuriyet kuruluş yıllarında Türkiye'de eski kültürel unsurların incelenmesine olan ilgi aynı zamanda dini alandaki merakı da beraberinde getirmiş ve kimi zaman belli politik kaygılarla bu çalışmalar sürdürülmüştür. Dolayısıyla tümünden dini reddetmek yerine dinin toplumsal bir gereklilik olduğu ve çoğunlukla kültürel dokunun önemli bir parçası olarak kabulü söz konusudur.

³²⁶ Bu dönemde hem dini alanda yapılan çalışmalara yönelik bazı olumsuz tavırlar söz konusuysen, aynı zaman da dini yayınların hazırlanmasında meydana gelen özensizliklere karşı da itirazlar söz konusudur. Bk. Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 111-116.

³²⁷ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi 1-2* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 282.

3. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARINDA ANTROPOLOJİNİN ETKİSİ

Türkiye’de, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi antropolojik düzeyde başarılı çalışmalar yapılmıştır. Ulus devlet sürecinde antropolojinin aktif rol oynaması antropolojinin doğrudan (Avrupa da dâhil) uzun süre ırk bilimi olarak anılmasına neden olmuştur. O nedenle Milli Eğitim ders kitaplarında yakın zamana kadar antropoloji, arkeolojiye yardımcı bilim olarak gösterilmiş ve ırk bilimi olarak tanımlanmıştır. Antropolojinin sosyal alanda dini çalışmalarda kullanılması daha çok Türk kültürü ve dinî çalışmalarında olmuştur. Türklerin eski inançlarının ve kültürünün tespitine dönük arayışlarda bulunulmuş, geniş Türk coğrafyasında kültürel unsurların tarihsel ve fenomenolojik boyuttan anlaşılması çoğunlukla etnografik bilginin yorumlanmasıyla önemli bir başarı elde edilmiştir.

Ülkemizde Georges Dumézil ile başlayan dinler tarihçiliği kısmen dönemin uluslaşma politikalarının gölgesinde ilerlemiş ve bu doğrultuda söylemler geliştirilmiştir. Devamında Annemarie Schimmel (1922-2003) ile İslami anlayışın daha görünür olduğu bir sürece girilmiştir. Böylece Türkiye’nin ilk dinler tarihi doktoru olarak Hikmet Tanyu’nun kutsal anlayışını Türk dinine uygulamasının yolu açılmıştır. Bu bakımdan Tanyu, Türk dinine yönelik yaptığı fenomenolojik çalışmaları Cumhuriyet döneminin bir zihinsel mirası olarak aktarılan uluslaşma aracılığıyla milli kimlik inşasında çalışmalarıyla katkı sağlamıştır. Tanyu mevcut kültürün geçmişle olan bağlantısını göz ardı etmeyerek İslam ve onunla bütünleştiği milli hisler ile ortaya çıkan, yüksek aidiyet gerektiren bir dinler tarihçiliği yöntemi inşa etmiştir. Tanyu’nun etnografik fenomenolojik yöntemi günümüzde Türk dini konusundaki çalışmalara yol göstermeye devam etmektedir. Bu bakımdan dönemin koşullarında millileşme ve İslamleşmenin yeniden görünür olduğu bir toplumsal alanda Türk Dinî Tarihi konusunda yapılan yoğun çalışmaların merkezinde etnografyanın kullanıldığı görülmektedir. Hikmet Tanyu’nun etnografik fenomenolojiyi iyi bir şekilde kullanması, dinler tarihçiliğimiz açısından son derece verimli olmuştur.

3. 1. Cumhuriyet Öncesi Din Olgusu ve Dinler Tarihciliği

Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu İslam dünyasında dinler tarihi, sistematik bir bilim dalı ve anlayışı mevcut değildir. Ancak bir din olarak İslam'ın Orta çağ boyunca toplumsal düzeni sürdürmede oldukça başarılı olduğu söylenebilir. İslam hem siyasal hem de dini açıdan gelenek ile değişim arasındaki ilişkiyi belirlemede Hristiyanlıktan farklı özellikler göstermiştir. Osmanlı, dinin değiştirici ve dönüştürücü etkisini yakın bulunduğu diğer dini coğrafyalarla olan münasebetinden dolayı iyi gözlemlene şansına sahipti. Osmanlı Devleti Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi üç dinin alanını kapsayan bölgede idari olarak en güçlü olduğu bir dönemi yaşamıştır.³²⁸ Bundan dolayı Osmanlı coğrafyası dinler tarihi çalışmaları için oldukça elverişlidir.

İslam geleneğinde öteki dinlerle ilgili ilk bilgiler Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in hadisleri ve diğer din mensupları aracılığıyla bilinmektedir. Ehli kitap tabiri vahye, peygambere ve kutsal kitaba tabi olan insan topluluklarını ifade etmek için kullanılmıştır. Sabîlik, Mecusilik ve müşriklerden bahsedildiği için Müslümanlar öteki din mensuplarının dini gelenekleri hakkında birtakım bilgilere sahip olmuşlardır. İman ve inanç konularında yazılan kitaplarda diğer dini geleneklerle ilgili karşılaştırmalar yapılmış, zamanla fethedilen yerlerde karşılaşılan İslam dışı toplulukların dini yapıları ve geleneklerinin anlaşılması için çeşitli gayretler gösterilmiştir. Kur'an ayetlerinin farklı yorumlarından ortaya çıkan çeşitli düşünce akımlarına karşı da reddiyeler yazılmıştır.³²⁹

İslam dünyasının önemli Dinler Tarihi eserleri olarak Şehristani'nin (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal* adlı çalışması karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmalarının ilk örneği olarak bilinmektedir.³³⁰ İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal* adlı kitabı, dinler hakkında bilgi veren ve metin kritikleri yapan özgün bir çalışma, Biruni'nin (ö.451/1061 [?]) *Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind* adlı çalışması da Hinduizm

³²⁸ Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, 44.

³²⁹ Günay Tümer, "Din Bilimleri", *TDV İslam Ansiklopedisi* TDV Yayınları, 1994), 334.

³³⁰ Her ne kadar Şehristani'nin bu çalışması ilk dinler tarihi çalışması olarak kabul edilse de İslam dünyasında ilk dinler tarihi çalışmaları niteliğinde yapılan reddiye örnekleri Hicri II. asırdan itibaren görülmeye başlanmıştır. Özellikle Mutezile geleneği içerisinde hem İslam hem de diğer dinler hakkında bilgi veren ve bunlara reddiyeler içeren pek çok eser vardır. Reddiye türlerine bakıldığında "İslâm Mezheplerine Yönelik Reddiyeler", "Diğer Dinlere ve İnanç Sistemlerine Yönelik Reddiyeler" şeklinde ayrımlar mevcuttur. Oldukça farklı konularda yapılan reddiyelerin geniş bir literatür oluşturduğu görülmektedir. Reddiye türleri ve yazılan eserler hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *TDV İslam Ansiklopedisi* TDV Yayınları, 2007). İslam dünyasında yapılan ve dinler tarihi çalışmaları olarak kabul edilen ayrıntılı bir liste için bk. Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi*, 2. Baskı (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 27-29.

konusunda hem Batı hem de Doğu için önemli katkılar sunan eşsiz bir çalışma olarak kabul edilmektedir. Klasik eğitim kurumlarında bu eserlerden yararlanılmıştır. Bu eserler; Türkiye’de Dinler Tarihi (Tarih-i Edyân) geleneğinin öncüleri sayılmış, Dinler Tarihi’nin yanında Mezhepler Tarihi’nin de kaynakları arasında yer almışlardır.³³¹

Kurumsal olarak Osmanlı Devleti’nde İlahiyat çalışmaları 1900 tarihinde Darülfünun’da bir İlahiyat Fakültesinin (Ulum-u Aliye-i Diniyye Şubesi) açılmasıyla başlamıştır.³³² Bu program dört yıllık olup Batı tarzı eğitim verilmesi amaçlanarak açılmasına karşın, medrese anlayışından çok da sıyrılamamıştır. 1911-1912 tarihlerinde yeniden düzenlenen Darülfünunda bir ilahiyat fakültesi açılmış ve 1914 tarihinde kapatılmıştır. Aynı yıl yapılan ıslahatla İstanbul Medreseleri Darul-Hilafeti’l-İslamiyye Medreseleri adıyla yeniden düzenlenmiş ve Tali Kısım-ı Evvel (ortaokul), Tali Kısım-ı Sani (lise) ve Kısım-ı Ali (fakülte) olarak üç kısma ayrılmıştır.³³³ Burada temel amaç az da olsa fakülte kısmından ders almış mezunların öğretmen olarak görev almalarının sağlanmasıdır. Bu konuda formasyon eksikliği yaşanmış olsa da bir çözüm olması açısından program dikkate değerdir. Bu aşamada eğitim-öğretim adına önemli bir aşamaya geçilmiş ve 1924’teki birtakım yasal değişikliklerle Medrese-i Süleymaniye İlahiyat Fakültesi’ne dönüştürülmüştür.³³⁴ Bu dönemde İlahiyat Fakültesi ders programında Türk Tarih-i Diniyyesi ve Tarih-i Edyan ve Edebiyat Fakültesi ders programında da Tarih-i Felsefe-i Edyan olarak yer aldığı görülmektedir.³³⁵ Dinler tarihinin Ankara Üniversitesi bünyesinde yerleşik ve akademik bir nitelik kazanması dinler tarihçiliğimiz açısından önemlidir. Zira dinler tarihinin akademik bir disiplin haline gelmesi bu döneme denk gelmektedir. Bu

³³¹ Abdurrahman Küçük, “Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Dinler Tarihi”, *Türkiye’de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, ed. Ali İsmail Güngör v.dğr. (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 336-337.

³³² Türk Eğitim tarihinde İlahiyat Fakültesi ismi ilk kez Sait Paşa tarafından 2 Şubat 1890 tarihinde II. Abdulhamid’e sunulan bir raporda geçmektedir. Said Paşa, Avrupa ve Amerika’da fakültelerin işlevlerinden bahsetmekte ve kurulması halinde ne gibi hizmetler sağlayacağı hakkında açıklamalar yapmaktadır. Ayrıntılar için bkz. (Ayhan, 2004: 66); Mehmet Sait Paşa (1838-1914) Osmanlı’da eğitime en çok hizmet eden devlet adamı olarak bilinir. Mehmet Sait Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 260-261.

³³³ Aydın, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı*, 69-70.

³³⁴ Mayıs 1924 tarihinin sonbaharında açılan İlahiyat Fakültesi üç yıllıktır ve 284 öğrenci ile öğretime açılmıştır. Bk. Aydın, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı*, 71.

³³⁵ Ders programı önceki dönemlere göre sosyal bilimlere göre nitelenebilecek düzeyde dersler eklenerek programa fakülte düzeyinde nitelik kazandırılmaya çalışılmıştır. Derslerin içerikleri ve program hakkında geniş bilgi için bk. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi 3-4* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1240; Aydın, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı*, 72; Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi*, 67-68.

dönemde İstanbul Darülfünun'da Türk Tarih-i Dinîyesi Fuad Köprülü tarafından okutulurken, Tarih-i Eryan dersi ise Georges Dumézil tarafından okutulmuştur.³³⁶

Hedeflenen yeni düzen için dini alanda da uygun kişilikler yetiştirmek hedeflenmiştir. Medreselerin geri getirilmesi olarak algılanan bu teşebbüse göre İslami alandaki bilimsel çalışmaları artırmak, İslam dini geleneğine dair atılacak her türlü adımı analiz edebilecek bir perspektif geliştirmek amaçlanmıştır. Ancak bu düşünceler hayata geçmeden fakülte kapatılmıştır.³³⁷ 1933 yılında kapatılan İlahiyat Fakültesinin³³⁸ yerine kurulan Edebiyat Fakültesine bağlı olarak açılan İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nde de Türk Dinleri ve Mezhepleri Tarihi ve Umumi Dinler Tarihi dersleri olduğu görülmektedir. Bu enstitü de 1936'da kapatılınca 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Dinler Tarihi bu fakültede tamamlayıcı İlimler Grubu adı ile mevcuttur. 4 yıllık olarak açılan fakültede Hilmi Ömer Budda Mukayeseli Dinler Tarihi Dersi hocası olarak görülmektedir.³³⁹ Daha sonra 1959'da açılan İslam Enstitülerine Mukayeseli Dinler Tarihi dersi ve 1971'de açılan Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'ne Dinler Tarihi dersi konulmuştur. Son olarak 1982'de yapılan düzenleme ile İslâm Enstitüleri İlahiyat Fakültelerine dönüştürülünce Dinler Tarihi dersi önce İslâm Medeniyeti ve Sosyal Bilimler bölümü içinde daha sonra 1992'de Ankara Üniversitesi bünyesinde alınan kararla Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü içerisinde yer almıştır.³⁴⁰

Osmanlı yönetim sisteminin ve eğitim anlayışının İslam dini dışındaki dinlere ve inançlara yönelik bakışı İslami çerçevede şekillenmiş fakat bu anlayış bilimsel bir süreç dönüşmemiştir. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Avrupa ve Amerika'daki örnekleri göz önünde bulundurularak ilahiyat fakültesi kurulması çalışmaları başlamıştır. Geçen zaman zarfında isim ve içerik değişiklikleri olmakla birlikte yoğun olmayan bir çabayla bu çalışmalar içinde dinler tarihi bir alan olarak varlığını sürdürmüştür. Nihayetinde siyasi ve toplumsal tercihler nedeniyle Türkiye'de ilahiyat eğitimi kesintiye uğramış, doğal olarak

³³⁶ Küçük, "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Dinler Tarihi", 344. İlahiyat Fakültesi hakkında ayrıntılı bilgiler, dersler ve ders sorumlusu hocaların listesi için bk. Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2011), 363-373.

³³⁷ Ateş, *Türkiye'de Din Politikaları ve Din-Siyaset İlişkisi*, 229.

³³⁸ T.C. Resmi Gazete, 6 Haziran 1936, Sayı 2420, Kanun No: 2252. Fakültenin kapatıldığı dönem olan 1932-1933 dönemindeki ders içeriklerine bakıldığında dinler tarihi dersi tasavvuf dersi ile birleştirilerek okutulmuştur. Bk. Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 68.

³³⁹ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, 392.

³⁴⁰ Küçük, "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Dinler Tarihi", 34-35; Cengiz Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 1x/1 (2009): 74.

dinler tarihi de bu gelişmelerden nasibini almıştır. Dinler tarihinin Osmanlı eğitim sisteminde tam anlamıyla yer edindiğini söylemek zordur. İfade edildiği gibi dinler tarihinin içerik olarak yakın görülen alanlarla birlikte müfredata eklendiği görülmektedir.

3. 2. Cumhuriyet Dönemi Dinler Tarihçiliği ve Din Antropolojisi Etkisi

Dinler tarihinin de bir parçası olduğu Türk Milli Eğitimi 3 Mart 1924 tarih ve 430 numaralı Tevhid-i Tedrisat Kanunu kapsamında düzenlenmiştir.³⁴¹ Cumhuriyet döneminde, özelde din eğitimi genelde ise bütün eğitim sistemini kapsayan bu kanun, 1961 Anayasası'nın 153, 1982 Anayasası'nın da 174. maddesi gereğince anayasaya aykırı bulunamayacak kanunlar arasına sokulmuştur. Esasen eğitim-öğretimin tek kurumda toplanması fikri II. Meşrutiyet dönemine dek uzanmaktadır. O dönemde bu tartışmalar yapılmış, uygulaması Cumhuriyet döneminde sağlanmıştır. Buradaki temel amaç, bütün eğitim kurumlarının Maarif Vekâlet'ine bağlanarak yeni kuşağın zihinsel olarak bir birlik içinde yetişmesi ve azınlık okullarının ülkenin eğitim sistemi içinde denetlenebilmesinin sağlanmasıdır. Mustafa Kemal, 3 Mart 1923 tarihinde İzmir'de yaptığı bir konuşmada, "Milletimizin, memleketimizin darulirfanları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı, kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır" diyerek bir yıl önceden bu konudaki görüşünü açıkça ifade etmiştir.³⁴²

Milli eğitim anlayışı yeni düşünceler çerçevesinde değişim ve dönüşüme uğramıştır. Milli eğitimde millilik birinci öncelik kabul edilmiş ve ilköğretimden üniversiteye kadarki süreç bu milli ruhu yansıtacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Bu aşamada temel gaye laikliğin benimsenmesi ve milli bir programın yürürlüğe girmesidir. Araçsal eğitimle birleştirilmiş dini ve milli eğitimin iç içe geçtiği bir eğitim modeli öngörülmektedir. Buradaki temel amaç genç kuşaklarda milli bir bilincin oluşturulmasıdır. Bu bakımdan diğer ulusların elde ettiği başarının sürekli bir mücadele gerektirdiği gerçeğinden hareketle, yetişecek yeni nesillerle öteki uluslara karşı bir üstünlüğün sağlanması hedeflenmiştir. Milli

³⁴¹ Osmanlı'dan Cumhuriyete din eğitimi üzerine yapılan tartışmalar ve söz konu kanunların hazırlanma aşamalarındaki mecliste gerçekleşen tartışmalar için bk. Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 27-91. Türkiye'de eğitimin tek çatı altında toplanması, özellikle misyonerlerin yoğun çalışmaları sonucu milli değerlere zararlı faaliyetlerde bulunmaları ve kurdukları vakıflar aracılığıyla açtıkları çok sayıda okulun denetlenememesi problemine de bir çözüm olarak görülmüştür. Ayrıntılar için bk. Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacattepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1999).

³⁴² Aydın, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı*, 51-54.

eğitimin bu yaklaşımıyla hedeflenen; milliyetçilik ile dinin uzlaştırılmasıdır. Milli karakterin oluşumunda dinin etkin olacağı savunulmuş ve eski dini alışkanlıklara karşı uyanık olunması konusunda tedbir alma yoluna gidilmiştir.³⁴³

Türkiye, coğrafi açıdan, Milli Eğitim tarafından hedeflenen politikaların gerçekleştirilebileceği dinler tarihi çalışmalarına oldukça elverişli olan ve pek çok dini geleneği bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine kurulmuştur. Batı'daki toplumsal hareketlenmeler, toplumda yenilik olarak kabul edilecek birtakım değişimlerle sonuçlanmıştır. Dinler tarihine kaynaklık edecek veriler elde edilme sürecinde yaşanan toplumsal hareketlenme doğal olarak Batı ile Osmanlı toplumları arasında aynı şekilde ortaya çıkmamıştır. Bu sebeple toplumlar arasındaki farklılıklar coğrafyaların ya da o coğrafyalardaki toplumların kendi koşulları içinde meydana getirdikleri birtakım değişimlerin sonucudur. Din de değişimlere sebep olan söz konusu etkenler içinde belki de en önde gelen olgulardan biridir.

Türkiye'deki Dinler Tarihi kitapları kapsamında değerlendirilebilecek ilk örnekler İslam Tarihi kitapları olarak yazılan ve içerik olarak birtakım eski inançlar ve İslam dışı uygulamalara değinilen çalışmalardır. Bunlar mitolojik özellikler taşıdıklarından konu olarak dinler tarihi içerisinde değerlendirilebilir.³⁴⁴ Şemseddin Sami tarafından yazılan *Esatir* (mitoloji-1878) bu alandaki ilk örneklerin başında gelir.³⁴⁵ Yazdığı *Esatir* adlı çalışma ilk dinler tarihi eseri olarak kabul edilmektedir.³⁴⁶ Sami'nin döneminde dinler tarihi bilimsel bir kürsü olarak temsil edilmemektedir. Batı'da mitoloji üzerine çok sayıda çalışmanın olması Sami'nin dikkatini çekmiş ve bu konuda hem merakını gidermek hem de başkalarını

³⁴³ Cumhuriyet dönemi politikalarının en temel sorunu olarak öne çıkan milli eğitim ideolojisinin tüm sosyal-politik boyutları için bk. İsmail Kaplan, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma Üzerindeki Etkisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 161-162. Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında devletin din olgusuna bakışının ayrıntılarının anlatıldığı 1930'lu yıllarda İnkılap kitaplarında laikliğin yer alış biçiminin ayrıntıları için bk. Zehra Ögüt, *İnkılâp Kitaplarında Din-1930'lu Yıllar* (İstanbul: Yazıgen Yayıncılık, 2018). İsmail Kara'nın (İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000): 29.), İftar Gözaydın tarafından idare hukukçusu bakış açısıyla ele aldığı Türkiye'de Diyanet üzerine kayda değer tek Türkçe kitap çalışması (din siyaset ilişkisi bakımından yetersiz olarak eleştirmekle birlikte) olarak takdim ettiği ve daha sonra yeniden güncellenen bir çalışma için bk. İftar Gözüaydın, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

³⁴⁴ Galip Atasagun, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (2005): 206.

³⁴⁵ Bu eser Cengiz Batuk tarafından günümüz Türkçesi göz önünde bulundurularak yeniden gözden geçirilmiş ve ayrıntılı bir giriş bölümü eklenerek basımı sağlanmıştır. Bk. Şemseddin Sami, *Esatir: Dünya Mitolojisinden Örnekler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007).

³⁴⁶ Sami, *Esatir*, 7.

bilgilendirmek için bir kitap hazırlamıştır. Esasen dinler tarihi ve mitoloji açısından metodolojik olarak yetersiz ve eleştirilen yönleri olmakla birlikte, bu eser dönemin kayda değer ilk çalışması olması hasebiyle önem kazanmaktadır.

Sami'nin inanç olgusuna yaklaşımı kişisel düşüncesini yansıtıcı ve bilimsel anlayıştan uzak gözükmektedir. Sami doğru yolu bulup Tanrı'yı bulanları aydınlıkta, geri kalan çoğunluğu ise karanlıkta kalanlar olarak nitelendirmektedir. Ona göre, insanlar geçen zaman diliminde ortaya çıkartılan garip inançlar ve ritüellerle kocaman bir inanç dünyası oluşturmuşlardır. Sami, çoğunluk olarak nitelendirdiği bu insanlar için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Zavallı insanlar! Nereden geldiklerini, nereye gideceklerini, ne olduklarını bilmeyerek buldukları şaşkınlık ve hayretin içinde fevkalade olarak her ne gördülerse ona yaratıcı gözüyle bakmaya, faydalı ve zararlı her neye rastladılarsa ona tapınmaya mecbur olmuşlardır! İnsanların bir grubu güneşe, aya, yıldızlara; bir grubu ateşe, havaya, suya; bir grubu bir nehre, bir dağa, bir taşa, bir ağaca; bir grubu da timsaha ineğe, yılanla kutsallık atfedip yüzyıllar boyunca onlara tapınmışlar, onlardan yardım istemişler ve -daha açık ve berrak olan üzüntü noktası şu ki- kendi yaşlıları olan insanların, evlatlarını ve kardeşlerini bu tanrılarına kurban etmek gibi vahşi bir harekette bulunmuşlardır!³⁴⁷

Sami'nin toplumlar arası inanç farklılıklarını evrimsel sürece indirgemesi 19. yüzyıl antropolojisinin toplumlar arası farkları açıklamak için başvurduğu görüşe birebir uymaktadır.³⁴⁸ Sami, eserinde görüşlerini dayandığı herhangi bir kaynak belirtmemiş ve özellikle ifadeleri fazlaca kişisel görüşü yansıtıcı tarzda, bilimsel olmayan bir üslup taşımaktadır. Bu konuda şu kişisel görüşünü kitabın sonuna ekleyerek inançlara olan yaklaşımının şahsi olduğunu da göstermektedir: “İnsanlar cehaletlerinde daha nice batıl inanç ve garip fikirler beyan etmişlerse de hepsinin esatiri/mitosu kayda alınmadığından ve bilinmemesi bilinmesinden iyi olduğundan daha fazla öğrenmeyi arzu etmemeliyiz”.³⁴⁹ Sami, inançları hak ve batıl eksenli değerlendirmektedir. Özellikle gelişime en iyi örnek olarak Yunan mitolojisini örnek vermekte ve onların sanatta, edebiyatta, müzikte, heykeltıraşlık gibi sanatlarda ilerlemelerine katkı sağladığını ifade etmektedir.³⁵⁰ En fazla

³⁴⁷ Sami, *Esatir*, 21-22.

³⁴⁸ Özbudun v.dğr., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar*; Güvenç, *İnsan ve Kültür*.

³⁴⁹ Sami, *Esatir*, 103.

³⁵⁰ Sami, *Esatir*, 50.

Yunan mitolojisi üzerinde duran Sami, diğer uygarlık ve antik dönem medeniyetlerinin mitolojisine oldukça az değinerek çalışmasını tamamlamıştır.

1898’de *Darülfünun-i Osmani Ulûm-i Aliyey-i Diniyye* şubesinin yerine kurulan *Medresetü’l-Mütehassısîn*’de okutulan dersler arasında *Tarih-i Edyan* (Dinler Tarihi) dersleri bulunmaktadır. II. Meşrutiyetin (1908) ilanından sonra yapılan düzenlemeyle (1911) dinler tarihi dersleri Edebiyat şubesinden çıkarılarak *Şer’î İlimler* şubesinde *İslam Tarihi* ile birlikte (Tarih-i Din-i İslam ve Tarih-i Edyan) 6 saat olacak şekilde programa konulmuştur.³⁵¹ Yine aynı dönemde *Şer’î İlimler* şubesinde öğrencilerin sınavları arasında *Tarih-i Edyan* dersinin ayrı olarak yer aldığı görülmektedir. 1913’de açılan *Medresetü’l Vaizin*’de *Tarih-i Edyan* adıyla ders bulunmaktadır. 1914’te *Ulum-i Şer’iyye* şubesinin *Medresetül Mütehassısın*’e dönüştürülmesinden sonra Kelam, Tasavvuf ve Felsefe şubesinin ders programında da *Tarih-i Edyan* vardır. Bu dönemde Mahmud Esad Seydişehirli ön plana çıkan isimlerden biridir. Hukukçu olmasının yanında edebiyat fakültesinde *İslam Tarihi* ve *Tarih-i Edyan* dersleri okutmuştur. Kendisi tarafından hazırlanan ve 1914/1915 yıllarına tarihlenen *Tarih-i Edyan* kitabı yazmıştır. Bu kitabı yazarken özellikle Chantepei de Saussaye (1848-1920) ve Salomon Reinache’ın (1858-1932) çalışmalarından faydalanmıştır.³⁵² 1918’de *Medresetü’l-Mütehassısın*, *Medrese-i Süleymaniye*’ye dönüştürüldüğünde Hikmet ve Kelam Şubesinde yine bu ad altında Dinler Tarihi dersi okutulmuştur.³⁵³ Dönemin iki dikkat çeken ve çalışmalarında dinler tarihini ön plana çıkaran isimler Ahmet Mithat Efendi ve Mehmet Şemsettin Günaltay’dır. Yazdığı *Tarih-i Edyan* kitabı doğrudan dinler tarihini konu edinen Ahmet Mithat Efendi, din fenomenolojisinin o dönemki en önemli temsilcisi Saussaye’nin bilimsel yaklaşımının etkisinde kalmıştır.³⁵⁴

Mehmet Şemseddin Günaltay (1883-1961), Osmanlı ile Cumhuriyet arasında dinler tarihi biliminin taşıyıcılığını yapan kişi olarak tanımlanabilir. Günaltay, Osmanlı’nın son dönemlerinde *Tarih-i Edyan* derslerini okutmuş ve daha önce okutulan ders kitaplarına daha

³⁵¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi 1-2*, 125. Tanzimatla birlikte başlayan eğitim ve öğretimdeki değişiklikler uzun süre devam etmiş, müesseselerin isim ve yapılarında, dönemlik ders programlarında sürekli bir iyileştirme için çaba harcanmıştır. Dönemin medrese ders programlarındaki ayrıntılar ve karşılaştırmalar için bk. Ergin, *Türk Maarif Tarihi 1-2*, 121-130.

³⁵² Küçük, “Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Dinler Tarihi”, 341.

³⁵³ Tümer, “Din Bilimleri”, 338; Batuk, “Türkiye’de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri”, 73.

³⁵⁴ Mahmut Aydın, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi* (Samsun: Ensar Neşriyat, 2013), 75. Galip Atasağun tarafından hazırlanan ve Türkiye’deki dinler tarihi sürecinin anlatıldığı, bunun yanında 1923-2004 yılları arasında yayımlanan makale ve kitapların tanıtıldığı önemli bir çalışma içi bk. Galip Atasağun, *Dinler Tarihi Bibliyografya Denemesi (1923-2004)* (Konya: Damla Ofset, 2005).

derli toplu bir biçim getirmiş ve yararlanılan kaynakların belirtildiği bir de kitap yazmıştır. Tarihçi bir kimliğe sahip olan Günaltay, İslamcı bir çizgide siyaset yapmış, Türkçülük ve İslam'ı aynı anda benimsemiştir.³⁵⁵ Daha sonraki dönemde siyasi alana yönelmiş, başbakanlık gibi üst düzey devlet görevlerinde bulunmuş ve bu alandaki çalışmaları sürdürmemiştir. Günaltay özellikle pozitivist anlayışın etkisinde kalarak dinler tarihini daha çok din felsefesi bağlamında düşünmüş, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi yaygın dini geleneklerin aksine kabile dinleri, Uzakdoğu ve Çin dinlerine ilgi duymuştur. Dinin kaynağını tespitiye yönelik arayışları pozitivist anlayışın tesirinde olduğunu göstermektedir.³⁵⁶ Bu tespitleri öncelikle din tanımında bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. Öncelikle yeryüzündeki insan topluluklarını gelişmiş-gelişmemiş, basitten karmaşığa doğru evrimsel sınıflandırmaya tabi tutmuştur.³⁵⁷ Dolayısıyla Günaltay'ın dönemin antropolojik bakış açısının etkisinde olduğu görülmektedir.

Bir modernist olarak Günaltay, reformculuk ile milliyetçilik arasında biri olarak tanımlanmaktadır. Özellikle İslam'ın bilime değer verdiğini, gelişime açık olduğunu ve Kadercilik ile savaşmayı öneren Günaltay, yaşanan dinin insanlara doğru öğretilmediğini ve toplumu geriletliğini iddia etmektedir. Özellikle eğitim kurumları olan medreselerin mutlaka ıslah edilmesi ve buralarda okuyan öğrencilerin “nur saçan ilimlerle” yetiştirilmesi gerektiğini düşünmektedir.³⁵⁸

Günaltay, *Dinler Tarihi* isimli çalışmasında batıdaki din çalışmalarının geçmişine değinmekte ve çalışmasında özellikle dinin kutsallık boyutunun diğer milletlerde nasıl ortaya çıktığını batılı bilim insanları üzerinden ele almaktadır. Dinler tarihi çalışma yöntemlerini de değerlendiren Günaltay dinleri sınıflamanın birtakım problemleri de beraberinde getirdiğini vurgulamaktadır. Özellikle yapılan sınıflandırmaların yazarların kendi bakış açılarının bir ürünü olduğunu ve bilimselliği yansıtmadığına dikkat çekmektedir. Günaltay'ın bu çalışması konu ve kapsam bakımından Batı'daki tartışmaları ele alması açısından dönemin bilim anlayışına büyük bir katkı olarak değerlendirilebilir.³⁵⁹

³⁵⁵ Küçük, “Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Dinler Tarihi”, 342.

³⁵⁶ Aydın, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, 75.

³⁵⁷ M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi: Yeryüzündeki İlk Dinler* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2006), 15.

³⁵⁸ M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura- Bunalım Çağından İslâmın Aydınlığına* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1998), 159.

³⁵⁹ Günaltay, *Dinler Tarihi*, 58. M. Şemseddin Günaltay'ın, çoğunlukla geleneksel dinlere ayırdığı kitabına dair kapsamlı bir değerlendirme için bk. Ahmet Gökbel, “M. Şemseddin (Günaltay) ve Dinler Tarihine Yaptığı Katkıları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000).

Günaltay, kitabında dinler tarihini din felsefesi etkisinde bir alan olarak incelediği ve özellikle Durkheim'in dinin sosyal boyutuyla ilgili görüşlerine tamamen katıldığı görülmektedir. Bu konuda şöyle demektedir:

Durkheim'in ispat ettiği gibi din, tam anlamıyla sosyal hayatla ilgili bir kurumdur. Dinin ferde ait boyutları, sosyal açıdan dinin kişilerin vicdanlarındaki kapalı ve doğru olmayan izlenimlerden başka bir şey değildir. Mademki dini olaylar, kişisel ve şahsi değil, sosyal bir olaydır, o halde fertlerin hareketleri, toplumun ruhunu meydana çıkarmaktan başka bir özelliğe sahip olabilir mi? Din, toplum içerisinde bulunan fertlerin, zorunlu olarak kabul ettiği birtakım fikir ve hareketler toplamı olması hasebiyle, sosyal bir kurumdur.³⁶⁰

Günaltay, din ve dini olgulara ilişkin yaklaşımında çoğunlukla antropolojik anlatım biçimlerinden ve bakış açısından faydalanmıştır. O, dinin anlaşılabilir olması için birtakım olgulardan hareketle, sadece metafizik açıdan dinin anlaşılamayacağına, toplumsal düzeni sağlayıcı özelliği olan dinin bir kurumsal olgu olduğuna dikkat çekmiştir. Bu bakımdan Günaltay dini önemsemekte ve düzen açısından gerekli görmektedir. Günaltay dini olgulara ilişkin karşılaştırmalarda genelde hâkim evrimsel görüş olan basitten karmaşığa doğru olan görüşü savunmuştur. Gerek dinler tarihi ders kitabında gerekse de *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*³⁶¹ adlı kitabında yer alan üç makalesinde, Arapların antropolojik açıdan bir analizini yapmıştır ve yoğun betimleme içeren analizlerini çok sayıda etnografik veri ile desteklemiştir. Ele aldığı bölgenin coğrafi olarak ayrıntılı bir tanımını yapan Günaltay, bölgedeki hâkim etnik unsurların ya da aynı etnik gruba sahip farklı kabilelerin birbirleriyle paylaştıkları dil ve kültürel etkileşimleri ayrıntılı bir şekilde ele alarak kültürel boyutun toplumun dini yapısındaki etkisine dikkat çekmiştir. Günaltay'ın toplumsal yapı anlatımında tüm öğeler önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin çöl yaşamına alışkın topluluklar ile şehirli arasında zihinsel değişime ve doğal olarak bunun dini algıya etkisine değinmiş, kültür kişilik ilişkisinin toplumsallaşmadaki önemini toplulukların temel dinamiklerini belirlemede göz önünde bulundurmıştır. Örneğin çölde yaşamın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan savaçılık özelliğinin toplumsal kültüre etkisinin anlatımı dikkat çekicidir. Yine bununla bağlantılı olarak ticaret, ticaret merkezleri, giyim tarzı, şiir yazmanın ve okumanın günlük

³⁶⁰ Günaltay, *Dinler Tarihi*, 49.

³⁶¹ Bu kitap, Sırat-ı Müstakim Dergisi'nin 151. ve 152. sayılarında yayımlanan "İslam Öncesi Arabistan ve Araplar", Darulfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 3. sayısında yayımlanan "İslam Öncesi Araplar ve Dinleri", Darulfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 4. sayısında yayımlanan "İslam Öncesi Arabistan'da Aile" adlı makalelerden oluşmaktadır. Bk. M. Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

hayata etkisi ve bir statü belirtisi olarak algılanması ve dini içerikte olmasının niteliği, dini pratikler, ölüm ve ölüm sonrası uygulamalara ilişkin kültürel ayrıntılar toplumsal yapıyı tanımada önemli ayrıntılar olarak öne çıkan anlatımlardır. Tüm bu ayrıntılar temelde birbirleriyle bağlı ve bir kültürel olgunun aslında diğeriyle organik bir bağının olduğu anlamına gelmektedir.

Günaltay'ın "İslam Öncesi Araplar ve Dinleri"³⁶² adlı makalesi Arapların toplumsal yapısına dair önemli etnografik bilgiler içermektedir. Yöntem olarak toplumsal yapıyı oluşturan kurumları ayrıntılı biçimde tanıtmaya çalışan yazar, bunlar arasındaki ilişkileri ve etkileşimleri dini yapı üzerinden analiz etmeye çalışmıştır. Günaltay, Arapların çölde yaşama koşullarının aile büyüklüğü ve akrabalık ilişkilerini düzenlediğini, etnik yapının diğer topluluklarla olan etkileşimi ve dini olguların ödünç alınması ya da aktarılmasında bu toplumsal ilişkilerin önemli rol oynadığını ifade etmektedir.

Günaltay'ın İslam öncesi Arapların dinlerine yaklaşımı kısmen pozitivist anlayışla dile getirilmiştir. Günaltay'a göre Arapların İslam öncesi dini gelişimleri tarihi kayıtlara göre "geleneksel toplumlarda olduğu gibi Kuzey Araplarının da totemizm, animizm ve fetişizm gibi aşamaları geçmek suretiyle putperestliğe ulaşmalarının derin izlerini korumaktadır". Günaltay'a göre putperestlikten sonraki aşama olarak İslam dinine uyulmuş ve bugünkü Arap dini geleneği tamamlanmıştır.³⁶³

Günaltay Arapların aile kurumunun ilk izlerinin totemizm düşüncesinde olduğunu düşünmektedir. Bu savına dayanak olarak, geleneksel kabilelerin kan bağına dayanan akrabalık ilişkilerinin klanı meydana getirdiği süreci Arap toplumunun toplumsal yapısını açıklamada kullanmaktadır.³⁶⁴ Ona göre akraba olan ve aynı ortak kültürü paylaşan insanlar arasındaki savaşıma, öç alma, matem gibi durumlar temel iş birliğinin veya dayanışmanın gerektirdiği zorunlu bir durum meydana getirir. Her klanın bir totemi vardır ve bunlar hayvan veya bitki olabilirler. Günaltay totemin, klanın toplanması ve yapılanması ile ilgili

³⁶² Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*.

³⁶³ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 65.

³⁶⁴ Günaltay'ın Arap toplumunu anlama çabası antropolojik bakış açısını yansıtır. Antropoloji alanındaki çalışmalarda yer alan geleneksel toplumlara ilişkin araştırmaların ana odak noktasını toplumsal yapı oluşturur. Toplumunu meydana getiren ailenin yapısal özellikleri en fazla üzerinde durulan konuların başında gelir. Özellikle kabile örgütlenmesi ve buna bağlı oluşan akrabalık ilişkileri antropologların oldukça ilgisini çekmiş ve bu konudaki genellemeler birçok çalışmaya kaynaklık etmiştir. Evlilik, evlilik törenleri, çocuk yetiştirme usulleri, cinsellik, aile, aile çeşitleri, aile örgütlenmesi, akrabalık ve soy ilişkisi, akrabalık terminolojileri gibi çok sayıda konuda antropolojik alanda çalışma mevcuttur.

işlevine dikkat çekerken, aynı zamanda bunun dinle de alakalı olduğuna dikkat çekmektedir. Özellikle hayvan isimlerinin Arap kabilelerce totem olarak kullanıldığını örneklerle ifade eden Günaltay, bu ilk basit, çöl yaşamının zamanla gelişmesi ve toplumsal yapıda meydana gelen değişmelere bağlı olarak totemist yapının bozulduğunu ve geçerliliğini yitirdiğini ifade etmektedir.³⁶⁵ Bu durumda totemizm yerine ruhçuluk ortaya çıkmıştır. Tıpkı Tylor tarafından izah edildiği gibi animizm denilen bu dönemin temel özelliği evrenin ruhlar ile dolu olduğu ve doğa olaylarının ruhların tesiri altında biçim aldığı savunmuştur. Günaltay, Arapların zamanla bu ruhlar için birtakım ayinler düzenleme ihtiyacı duyduklarını ve bunlara daha sonraki süreçte nitelik kazandırılarak saygı ve itaat aşamasına geçildiğini ifade etmektedir.

Günaltay'ın Arap toplumunun dini yapısına dair çözümlenmeleri örnekte olduğu gibi pozitivist bir anlayışın kopyası gibidir. Dönemin yaşam biçimi ve dini ortamını “ağır karanlık” olarak nitelendiren Günaltay, zaman zaman din müjdecilerinin toplumu aydınlattıklarını, daha sonra yeniden eski uygulamalara döndüğünü ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de geçmiş kavimlerin başlarına gelen felaketlerden çok fazla örnek gösteren yazar Arap toplumunun geçirmiş olduğu değişimi anlatmaya çalışmıştır.

Günaltay, yaşadığı dönemde dinler tarihi açısından derli toplu bilgiler veren kişilerin başında gelmektedir. Bu bakımdan dinler tarihi bilim anlayışımızın gelişmesinde önemli bir şahsiyettir. Dönemin toplumsal anlayışını pozitivist paradigmayla çözümlenme hatasına düşmüş olmasına karşın, olayların mantıki ilişkilerini kültürel olguları göz ardı etmeden anlatabilme becerisiyle başlangıç olması açısından Türk dinler tarihçiliğine önemli katkılar yapmıştır. Bu bakımdan Günaltay, antropolojik perspektiften bilim anlayışını geliştirmiş önemli bir şahsiyet olarak değerlendirilebilir.

³⁶⁵ Günaltay'ın tarafından İslam öncesi Arap kabilelerinin kendilerini isimlendirmeleri konusundaki açıklamaları tartışmaya açık bir konudur. Buna göre bazı hayvan isimlerinin kabile totemi olarak kabul durumunda bunun izlerinin o toplumda görülüyor olması gerekir. Duman, İslam öncesi dönemden bahseden kaynaklarda köpek balığını çağrıştıracak herhangi bir figür ile herhangi bir rivayete ulaşamadığını ifade ederek, Şemseddin Sami'de geçen, Arapların çokça çocuklarına yırtıcı hayvan isimleri vermelerindeki nedene şu rivayetle dikkat çekmektedir. “Çocuklarınıza Kilâb (köpekler), Zi'b (kurt) gibi çirkin isimle ile isimlendiriyorsunuz da niçin kölelerinizi Merzûk (bol rızıklı) Rabâh (bol kazançlı) gibi güzel isimler ile isimlendiriyorsunuz? Sorusuna karşılık, Biz çocuklarımızı düşmanlarımız, kölelerimizi de kendimiz için isimlendiririz” şeklinde cevap verilmiştir. İslam öncesi siyasi, ekonomik ve etnik yapıya dair Kureyş kabilesi özelinden ayrıntılı bilgiler için bk. Muhammed Fatih Duman, *Kureyş Kabilesi: İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2017).

Günaltay'ın dinler tarihine olan katkıları önemli olmakla birlikte misyonunu tamamlamış ve Fransız vatandaşı olan Georges Dumézil dinler tarihi hocası olarak göreve başlamıştır. Dumézil, 1924-1927 yılları arasında, başlangıçta İstanbul'da daha sonra kısa bir süre Ankara'da ders vermiştir.³⁶⁶ İslami geleneğin yanında başka dini geleneklerin eğitim yoluyla anlatılma gereği duyulması esasen hoşgörülü bir toplum oluşturma düşüncesinin tezahürü olarak yorumlanabilir. Dumézil Türkiye'de kaldığı altı yılın iki yılını İlahiyat fakültesinde dinler tarihi dersi vererek tamamlamıştır.³⁶⁷

Dumézil'in Türkiye'deki dinler tarihi uğraşı daha sonraki akademik hayatında büyük bir ilerleme yapmasını sağlamıştır. Türkiye'de bulunan Çerkez ve alt grupları hakkında ayrıntılı çalışmalar yapmıştır. Dumézil alan çalışması olarak sürdürdüğü bu süreci, sadece mitolojik öğelerin farklı coğrafyalarda nasıl yer aldığını karşılaştırmakla yetinmemiş, 1927 yılından itibaren belli aralıklarla çeşitli Çerkez yerleşim yerlerinde alan araştırması yaparak çalışmalarını sürdürmüş ve yayımlamıştır. Dumézil Türkiye'den ayrıldıktan sonra da düzenli olarak ziyaretlerde bulunmuş ve 1952'den 1972 yılına dek her yaz araştırma yaptığı Çerkez köylerinde dil, kültür, mitolojik açıdan bilgiler elde etmiş ve Çerkez, Gürcü, Laz dilleri ve lehçeleri; Avar, Çeçen ve İnguş dilleri ve lehçelerini, Abhaz ve Ubih dillerini öğrenerek Kafkas halklara olan ilgisini derinleştirmiştir.³⁶⁸

Dumézil, *Kafkas Halkları Mitolojisi* adlı eserinde, Kafkas bölgesi hakkında ayrıntılı bir tarihsel giriş yaptıktan sonra bölgenin etnografyasına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Halklara ait gündelik yaşam, dini özellikler, çevre bölgelerle ve etnik gruplarla olan ilişkiler, kültürel farklılık, benzerlikler, siyasal durumlar gibi ayrıntılara yer vererek çalışmasına kültürel değer katmıştır. Dumézil aynı zamanda kaydettiği mitolojik bilgilerle sözlük niteliğinde olan çalışmasını tamamlamıştır.³⁶⁹

³⁶⁶ Adnan Ekşigil, "Georges Dumézil", *Tarih ve Toplum* 42 (1987): 49.

³⁶⁷ Dumézil tarafından verilen derslerin Osmanlıca olarak basılmış hali Fuat Aydın ve Feyza Betül Aydın tarafından yayıma hazırlanmış ve Fuat Aydın tarafından kitaba Dumézil hakkında bir giriş bölümü eklenerek Türkçeye kazandırılmıştır. Ayrıntılar için bk. Fuat Aydın - Feyza Betül Aydın, *Georges Dumézil'den Dinler Tarihi Dersleri* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2012), 19; Gündüz Vassaf, ed. *Belkıs Halim Vassaf'ın Defterinden Dumézil'in Sosyoloji Ders Notları* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009), 13-14. Dumézil'in dinler tarihinden sonra verdiği sosyoloji dersleri Belkıs Halim Vassaf tarafından notlar halinde tutulmuş ve bu notlar Ali Akay ve A. Sumru Özsoy'un Dumézil hakkındaki birer çalışması da eklenerek Gündüz Vassaf tarafından yayımlanmıştır. Bk. Vassaf, *Dumézil'in Sosyoloji Ders Notları*.

³⁶⁸ Aydın - Aydın, *Dinler Tarihi Dersleri*, 23.

³⁶⁹ Georges Dumézil, *Kafkas Halkları Mitolojisi* (Ankara: Ayraç Yayınları, 2000).

Cengiz Batuk, Dumézil'in dinler tarihçiliği ve Türkiye'de dinler tarihçiliğinin gelişmesindeki rolü hakkında yaptığı çalışmada, Dumézil için oldukça ayrıntılı bir tanım yapmaktadır. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi Dumézil, sadece dinler tarihçiliğinde din olgusuna belli ve sabit anlayışla yaklaşmamış, dini toplumsal-kültürel bir aktarıcı olarak da ele almıştır.

Yirminci yüzyılın önemli bilim adamlarından birisi de hiç kuşkusuz Georges Dumézil'dir. Onu tanımlamak için dinler tarihçisi, filolog, etnolog, antropolog, mitograf (mythographer: mit derleyici), karşılaştırmalı mitoloji uzmanı gibi çok sayıda unvan kullanılır. Bunun sebebi ise ilgi alanlarının çokluğu ve çalışmalarının tek bir disiplinin dar penceresinden görülenden daha geniş olmasıdır. Bütün farklı ilgilerinin merkezinde ne olduğu sorusuna verilebilecek en güzel yanıt ise mitolojidir. Bu nedenle de hayatı boyunca mitoloji araştırmalarına özel bir önem vermiştir. Mitler onun için dinden, dile ve toplumsal yaşama kadar her türlü alanı açığa çıkarabilecek son derece önemli yapılardır.³⁷⁰

Dumézil, Türkiye'de bulunduğu süre boyunca antropoloji mensupları ile iletişim halinde olmuş ve Antropoloji Mecmuası'nda çalışmalarını yayımlamıştır. O, mecmuanın 1926 tarihli çıkan 2. sayısında "Vurma Aletinin Beynelminel Eski Bir İsmine Dair" adıyla yayımlanan ilk makalesinde, kelimelerin farklı coğrafyalardaki serüvenine dair incelemelere yer vermiştir. Dumézil topuz, balta, çekiç gibi vurma aletlerinin eski uygarlıkların dil gruplarındaki benzerliklerine dikkat çekmiştir. Bu makalede sözcüklerin ses ve yapı değişimlerine örnekler verirken, aynı zamanda bunların o uygarlıktaki kültürel değerine de değinmektedir. Özellikle mitolojik anlatımlarda tanrısal varlıklarla bu aletlerin kullanımları arasında bağ kurarak, o toplum için manevi-kutsal değerlerin olduğunu ifade etmektedir. İran, Hint, Türk, Moğol, Sümer, Asur, Yunan ve diğer yakın coğrafyalarda yaşayan halkların yanı sıra Avrupa halklarından da örneklerle sözcüklerin benzerlik ve farklılıkları üzerinden hem etnografik bilgi vermekte hem de bu uygarlıkların dini yapılarına dair ayrıntılara yer vermiştir.³⁷¹

Dumézil, Antropoloji Mecmuası'nın 1927 tarihli 4. Sayısında "Bazı Esassız Katliamlara Dair" isimli makalesinde üç farklı katliam ya da toplu ölüm hadisesinin yaşandığına dair mitolojik unsurları dönemin toplumsal hayatı ve dini yaşantısını analiz ederek ele almıştır. Bu örneklerden ilki Yunan adası olan Limni'de antik dönemlerde

³⁷⁰ Cengiz Batuk, "Georges Dumézil ve Türk Dinler Tarihindeki Yeri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2010): 88.

³⁷¹ Kurt, *Türk Antropoloji Mecmuası Transkripsiyonu 1925-1928*, 75-84.

meydana geldiğine inanılan bir olaya dayandırılmaktadır. Buna göre esrarengiz bir korkunun tesirinde kalan erkeklerin kadınları terk etmesi üzerine, kadınlar bir gece adadaki babalarını, kocalarını, erkek çocukları dâhil tüm erkekleri katlederler. Bir zaman sonra adaya uğrayan başka bir grubun karışımıyla ortaya çıkan melez bir ırk bu adada yaşamın devam etmesini sağlamıştır. Bu olayın dayanakları olarak birçok farklı anlatı ortaya çıkmış, olayın yaşandığına olan inanç, adadakilerin bunu hâlâ yılın belli zamanlarında dini ritüele dönüştürülerek bir tür ateş bayramı olarak kutlamalarına yol açmıştır. Dumézil, bu olayın halkın hafızasında ilk günkü gibi canlı hissedildiğini ve olayın gerçekliğine dair sorgulamalar yaparken bir tür arınma eylemine dönüşen bu kutlamalara dair ayrıntılar da vermektedir. İkinci örnek olay olarak Yahudi kültüründe oldukça derin anlamların atfedildiği Estir (Ester) kitabına konu olan bir katliam olayı anlatılır. Ulusunu katliamdan kurtaran Ester adına kutlanan bayramın Yahudiler açısından önemini anlatan Dumézil, bu olayın başka hiçbir kayıta yer almadığına dikkat çekmektedir. Olayda geçen Ester ve diğer figürlerin isimlerinin dönemin diğer uygarlıklarından olan Babil ve İran kültürü ile olan dini benzerlikleri, Dumézil’in en büyük İran mezhebi olarak takdim ettiği Mazdeizm’den aktarılan dini temalar olarak yorumlanmaktadır. Makalede yer alan üçüncü tema olarak Hint kast sistemi içindeki iki sınıfın birinci sınıfa mensup bir Brahman tarafından katledilişinin analizi yapılmaktadır. Dumézil, bu olayın nedenlerini mitolojik kahramanlar ve dönemin siyasi hesaplaşmaları üzerinden yapmakta ve bu olayın Hintliler için ürpertici olmasının psikolojik sebeplerini kurban fenomeni üzerinden açıklamaktadır.³⁷²

Dumézil tarafından Türk Antropoloji Mecmuasında yayımlanan üçüncü makale ise “Sibirya Hikâyelerinde ‘Mani’ Dininin Bir Tesiri” adıyla yer almaktadır. Dumézil, İran dininin Türkler üzerindeki etkisini tartışmaya başladığı makalesinde, İran’daki düalist tanrı inancının Türkler, Moğollar ve hatta Asya’daki kimi topluluklar üzerinde etkili olduğuna değinmektedir. Buna göre İran’ın en büyük ilah isimleri olan “Aûharmazd, Ahura-Mazdah, Ormazd”, Moğollarda, Buda mezhebinde baş tanrıya isim olarak verilmiştir. Örneğin Türkler “Ahura- Mazdah” ismini “Tengri- Khormuzta” olarak yaşatmışlardır. Moğol halk hikâyelerinde bu isimler sıklıkla kullanılmıştır. Dumézil, Türklerde Mani inancının teşekkülü ve İran dini kültürü arasındaki ilişkiyi seyyahlar, Çin kaynakları ve Çin kültürü, Arap gezginlerin yazdıkları çerçevesinde ortaya çıkan etkileşime değinmektedir. Dumézil

³⁷² Kurt, *Türk Antropoloji Macmuası Transkripsiyonu 1925-1928*, 228-241.

bu çalışmada mitolojik unsurların benzer sözcüklerce nasıl isimlendirildiklerine değinmektedir.

(Kairakan) Altay Türklerince bir ilah olarak telakki olunur. Bir az evvel bahsedilmiş yukarı ve aşağı şahsiyetler İran düalizm mezhebince birbirine muhasımdırlar. Yukarıda yaşayan (*Purkham khan Kurbustu Taengkaerakaei*) Mongol hikâyelerinde (*Tengri kurmuştı*) han ve Mani diniyle eski Türklerde (*khormustu*) İran'da (*Ormuzd*) aynı şahsa verilmiş isimlerdir.³⁷³

Dumézil'in bu çalışması yakın kültürlerin birbirlerinden başta dini olmak üzere birçok kültürel unsuru ödünç aldıklarına ya da onlardan etkileşim yoluyla benzer formlar türettiklerine dikkat çekmektedir. Dumézil'in çalışmaları antropolojik unsurlarla bezenmiş ve kültürel ayrıntılarla zenginleştirilmiştir.³⁷⁴

Türkiye'de dinler tarihi kürsüsünün kurulması ve bilimsel bir disiplin olarak devam etme imkânı Dumézil'in dinler tarihi kariyerine başladığı döneme denk gelmektedir. Dönemin ilahiyat fakültesinin kapanma girişimleri söz konusu olduğundan Dumézil onun ilahiyat fakültesinden edebiyat fakültesine geçmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Dumézil, kısa sayılabilecek bir zaman diliminde ilahiyat bünyesinde çalışmış ve bu durum Türk dinler tarihçiliği açısından talihsizlik olarak görülmektedir. Batuk Dumézil'in dönemin koşullarındaki bilim anlayışı hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Popüler olmak ya da Türk Dinler Tarihi kürsüsünün kurucusu olmak gibi bir derdi olmamıştır. Bu nedenle de geride durmayı, sonradan ilgilisi olan araştırmacıların değer vermesiyle ortaya çıkacak çalışmalar yapmayı yeğlemiştir. Oysa gerek Türkçe bilgisi gerek Türkiye'yi ikinci vatanı olarak görmesi ve gerekse Kafkas halklarına dönük çalışmaları nedeniyle, Türk Dinler Tarihi çalışmalarına daha fazla katkılar sağlayabilirdi. Dumézil, bilim çevrelerinde yarattığı etki ve Kafkas Mitolojisi ve dilleri alanında dünyada sahip olduğu ün kadar ülkemizde tanınmamaktadır. Türkiye'de daha çok Kafkas dernekleri onun isminden saygıyla söz etmektedir.³⁷⁵

Aydın'ın, Dumézil'in dinler tarihi derslerini aktardığı çalışmanın giriş bölümünde dile getirdiği anlatımlardan da anlaşılacağı gibi Dumézil'in dinler tarihçiliği büyük oranda antropolojik bakış açısından beslenmiştir. Max Müller ve okuluna mensup olanların sebep olduğu, çoğunlukla abartılı, zaman zaman da uydurma olduğu gerekçesiyle eleştirilen 19.

³⁷³ Kurt, *Türk Antropoloji Macmuası Transkripsiyonu 1925-1928*, 325.

³⁷⁴ Dumézil, bu çalışmalarının haricinde 1926 ve 1927 yıllarında Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuasında iki makale daha yayımlamıştır. Bu makalelerden biri "Hindu Avrupai Âlemde Totemciliğin Pes Zinde Şekilleri", diğeri ise "Fransız Hükümeti ve 50 Seneden Beri İlahiyat" adıyla yayımlanmıştır.

³⁷⁵ Batuk, "Georges Dumézil ve Türk Dinler Tarihindeki Yeri", 109.

yüzyıl karşılaştırmalı mitoloji çalışmalarının yeniden yorumlanmasına kendisini adayan Dumézil, Hint-Avrupa medeniyetine odaklanmış olsa da Hindistan, Kuzey Afrika, Avrupa, İskandinav kültürlerine ilgi duymuş ve kaynaklarına atıfta bulunmuştur. Dumézil'in temel çalışma prensibi, filoloji, sosyoloji, antropoloji bilimlerden faydalanarak, farklı medeniyetler olarak Hint ve Avrupa'nın benzer ve farklı taraflarını alışageldiği gibi ilkin evrim düşüncesiyle daha sonra sistem, en son olarak da bu medeniyetlerin birbirinden ayrılmadan önceki oluşturdukları ortak yapı düşüncesinden hareketle aydınlatmaya çalışmaktır. Dumézil, tanrı tipleri ile toplumsal yapı ve ideolojiler arasında yakın bir ilişki kurmuştur. Ona göre bu bir tür keşiftir ve üçlü yapı hiyerarşik bir düzene sahiptir.³⁷⁶ Bunlar mit ve destanlarda görünür hale gelirler. Buna göre hâkimiyeti temsil eden tanrılar, yeryüzünde yargısal görevle sorumlu olan din adamları sınıfıyla görünür hale gelirken, düzeni temsil eden savaşçı tanrılar, gücü temsil eden savaşçılarla temsil edilir ve bereket tanrıları da yeryüzünde bitkilerin ve hayvanların sürekliliği işiyle uğraşan çobanlar ve çiftçiler olarak görünür hale gelirler. Bu şekilde medeniyetlere ait mitolojik çözümler yaparak anlamaya çalışan Dumézil, farklı olmalarına rağmen ortak kültürel olgular üzerinden kurduğu bu sembolik anlatımla çoğu medeniyet arasında sıkı ilişkiler ağını ortaya çıkardığını düşünmektedir.³⁷⁷ Ona göre Eski İran ve Hint toplumlarının üçlü kasta bölünme biçimiyle eski Roma dininin üç tanrıya göre şekillenmesi arasında doğrudan bir benzerlik hatta karşılıklılık söz konusudur. Dumézil bu üçlü yapıyı din adamları, savaşçı ve üreticilerin işlevlerine göre belirlediğini savunmaktadır. Dumézil'in temel amacı sistematize ettiği üçlü işlev³⁷⁸ fikrinden hareketle Hint-Avrupa menşeli toplumların düşünsel yapı ve bu yapı arasında ayırt edici özelliklerini tarihsel seyir içinde geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümü anlamak ve anlaşılmasını sağlamaktır.³⁷⁹

Dumézil'in, çalışmalarından etkilendiği Max Müller tümüyle birbirinden ayrı gibi gözükten diller arasında yakın ilişkiler keşfetmiş ve Avrupa dilleri ile Sanskritçe arasında köken bağları kurmuştur. Hint-Avrupa filologlarının Avrupa dillerinin köken bakımından

³⁷⁶ Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*, 58.

³⁷⁷ Aydın - Aydın, *Dinler Tarihi Dersleri*.

³⁷⁸ Dumézil ile yapılan bir mülakatta, kendisine üç işlevin neden evrensel değil de Hint-Avrupalı olduğu üzerine sorulan soruya şu cevabı vermiştir: "Üç işlev aslında önce doğada vardır: beyin, kaslar ve ağız bireylerin ve toplumların hayatlarını yönetmektedirler. Ve kendini yönetmek, kendini savunmak ve kendini yeniden üretmek herhangi bir toplumda karşımıza çıkmaktadır." Dumézil bu uyumun Hint-Avrupa dışındaki toplumlarda sağlanamadığını, toplumsal rollerde bazı değişimlerin ve geçişlerin olduğunu ifade etmektedir. Bk. Georges Dumézil, "Georges Dumézil'in Gizli Şölenleri", *Tarih ve Toplum* 42 (1987).

³⁷⁹ Ekşigil, "Georges Dumézil", 50,51.

Hindistan'dan geldiklerine inanmaktaydı. Buna göre Hint-Avrupa dilleri Semitik dillerle de bağlantılı olduğuna göre daha sonra buna eklenen Turan dilleriyle de üçlü bir evrimsel hat meydana gelmiş oluyordu. Müller de bu toerinin önemli kişilerinden biriydi. Ona göre göçerler tarafından taşınan bu Turan dilinde sözcükler farklılık gösterse de akrabalık terminolojileri büyük oranda aynıydı. Müller dil gruplarından hareketle basitten gelişmişe doğru bir sıralama yapmış, geleneksel dilleri tecrit edici, yani bir sözcüğün tekil, sağlam bir köke dayandığı, ikinci sırada bitişirici adını verdiği köklerin ayrı sözcük meydan getirebildiği, üçüncüsü de kaynaştırıcı adını verdiği özgün köklerin yeni sözcükler oluşturmak üzere kaynaşması olarak tarif etmiştir. Böylece basitten gelişmişliğe doğru bir dil ve kültür sınıflaması yapılabilme şansı da doğmuştur.³⁸⁰ Müller, Doğu Hindistan Şirketi'nin sağladığı fonla Hindu metinlerini dünyaya tanıtmış, hiç Hindistan'a gitmediği halde 11 cilt olarak tamamlanan Veda'lar ona haklı bir ün kazandırmıştır. Dumézil, karşılaştırmalı mitoloji çalışmalarında filoloji bilimini kullanarak Müller'den sonra adeta kaderine terk edilen karşılaştırmalı mitoloji çalışmalarını ayağa kaldırmıştır.³⁸¹ Bu bakımdan etnografik alan araştırması seyahatları, bölgelerin kültürel etkileşimini göz önünde bulundurarak yaptığı çalışmalar saygın bir bilim insanı olmasını sağlamıştır.

Dumézil ve onun gibi birçok bilim insanı karşılaştırmalı çalışmalarda çoğunlukla antropolojiden faydalanmıştır. Özellikle kaybolmaya yüz tutmuş sosyolojik, antropolojik ve felsefik bakış açısını karşılaştırmalı dinler tarihine uygulamasıyla ön plana çıkmaktadır.³⁸² Bu türdeki ilk çalışmalarıyla bilinen antropolog James G. Frazer'in *Altın Dal* adlı çalışması çok bilinen ve bu alandaki temel eserlerin başında gelmektedir. Bu çalışma yayımlandığından beri tüm zamanların en fazla ilgi gören çalışmalarından biri olmuştur. Özellikle spekülative, aşırı yorumcu ve çoğu uydurma olduğu gerekçesiyle eleştirilen bu çalışma, din ve dinin kaynağına ilişkin tüm teorilerde göz ardı edilmemiş ve tartışmalara dahil edilmiştir. Eliade yerel kültürlerle ilişkin ortaya çıkan zengin morfolojik malzemenin görünür hale gelmesinde Frazer ile birlikte Dumézil'in de adını anmaktadır. Ona göre ortaya

³⁸⁰ Özbudun v.dğr., *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar*, 46-47.

³⁸¹ Dumézil *Mit ve Destan I* adlı eserinde Max Müller'i belli tezleri mitlerin tamamına ve tüm mitolojilere yaymasını eleştirmektedir. Ona göre "Bugün, bir mitolojik külliyat karşısında daha alçakgönüllü davranmak, onu kullanmaktan ziyade ona hizmet etmek, sorgulamak, özellikle de zenginliğine, çeşitliliğine, hatta çelişkilerine saygı duymak" gerekmektedir. Bk. Georges Dumézil, *Mit ve Destan I: Hint-Avrupa Halklarının Destanlarında Üç İşlev İdeolojisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 36.

³⁸² Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*, 58.

çıkan ritlerin kültürel ve dini anlam kazanmaları çoğunlukla etnografik bilgiler arasındaki ilişkilerin yorumlanmasıyla anlamlı hale gelmiştir.³⁸³

Dumézil, ülkemizde önemli ve saygın bir dinler tarihçisi olarak Batı dinler tarihçiliğinin yöntem ve tekniklerini uygulama bakımından uygun bir çalışma ortamı bulmuş, fakat bu çalışma süresi ulus devlet inşa sürecindeki Türkiye’de devam ettirilemeyerek sonlandırılmıştır. Dumézil, çalışmalarını olgunlaştıracak etnografik bilgileri yine Türkiye’den derlemeye devam etmiş, uzun yıllar düzenli olarak gözlemlediği Çerkez ve alt grupları aracılığıyla elde ettiği verileri yayımlayarak dinler tarihinde saygın bir yer edinmiştir. Avrupa’da özellikle sosyolojide Durkheim ile antropolojide Frazer tarafından yapılan çalışmaları benimseyen Dumézil, karşılaştırmalı mitolojiyi bilimsel ölçütlerle çalışmıştır. Dumézil bu bakımdan dinler tarihinde kuramsal çalışan bir bilim insanıdır. Çalışmalarında sosyolojik ve antropolojik perspektifleri başarıyla uygulamış, yaptığı çalışmalar antropolojik çalışmalar gibi ilgi görmüş ve yaptığı teorik çalışmalar antropolojik bakış açısına tabi tutularak yorumlanmıştır. Lévi-Strauss tarafından mit üzerine yapısal çözümlemelere gösterilen ilgi Dumézil’in çalışmalarına da gösterilmiştir. Dumézil Durkheim’in dini sembolizm konusunda yaptığı yorumlardan yoğun biçimde etkilenmiştir. Durkheim inanç ve ayin uygulamalarını insanlığın dini hayatının başlangıcı olarak görmekteydi. Ona göre her şeyden önce dini fenomenin varlığının tespiti ve tanımı yapılması gerekmektedir. Ancak o zaman fenomenin varlığından haberdar olunabilirdi. Zaten Dumézil henüz ilk dinler tarihi derslerinde Durkheim’e olan ilgisini övünç derecesinde ifade etmekten çekinmemiştir.³⁸⁴ Dumézil, elindeki Hint-Avrupa kültürüne dair verileri Durkheim’in mirası olan sosyoloji metodunu kullanarak karşılaştırmalı mitolojik çalışma yapan önemli kişilerdendir. Dumézil, mitoloji ve sosyal yapı arasında eşsiz bir bağlantı olduğunu düşündüğü için antropolog ve sosyologlara bu konuyla ilgilenmeleri çağrısı da yapmıştır.³⁸⁵

Dumézil’in bilim anlayışında İskitlerden İran’a, İskandinavya’dan Eski Yunan’a, Roma’dan Cermenlere ve hatta Hindistan’a kadar uzanan geniş bir coğrafi alanın izlerini görmek mümkündür. Bu coğrafya içinde İskandinav ile Hint mitolojik unsurlarının benzerliklerine ve Anadolu’daki kimi efsanevi kahramanların bunlarla olan bağlarına dikkat

³⁸³ Mircea Eliade, *Dinler Tarihi: İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi* (Konya: Serhat Kitabevi, 2005), 470.

³⁸⁴ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, 39; Aydın - Aydın, *Dinler Tarihi Dersleri*, 53.

³⁸⁵ Bernard Beck, “The New Comparative Mythology: An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil by C. Scott Litteloten”, *American Sociological Review* 33/5 (1968): 839.

çekmiştir.³⁸⁶ Bu bilim anlayışıyla Dumézil'in dinler tarihine bakış açısı, öncelikle en alt katmandan başlayarak karşılaştırma yöntemi ile yapıları, yani bütünleri ortaya çıkarma gayretidir. Bu bakımdan müstakil birer medeniyet olarak Avrupa ve Hint medeniyetlerinin evrimsel, sistemsal ve nihai olarak da birbirlerinden ayrılmadan önce taşıdıkları ortak yapı olarak benzerlik ve farklılıkları üzerinde durmuştur. Bu şekilde dil bilgisel ya da yazınsal üslup olarak birbirlerinden farklı olsalar da nihayetinde bütünün, tüm yapının anlaşılmasını olanaklı kıldığını ifade etmektedir. Dumézil'in çalışmalarını Hint-Avrupa dili konuşan kültür bölgeleri ile sınırlamasının aksine, Strauss ve Eliade bu çözümleme yönteminde sınırlama yöntemine gitmeyerek Dumézil'den daha cesur davranmışlardır.³⁸⁷

Dumézil dinler tarihinde antropolojik verilerden fazlasıyla yararlanmışır. Özellikle kültürlerdeki sözcüklerin benzerlik durumlarından hareketle medeniyetlerin birbirine olan etkilerini tartışma konusu yapmıştır. Dumézil'e göre cinsiyet, yaş, akrabalık ilişkileri ve akrabalık terimleri, yerleşim yerleri gibi farklı toplumsal yapıyı bir arada görmemizi sağlayan olgular din ile ilişkilidir.³⁸⁸ Dumézil'in 1924-1927 yılları boyunca verdiği ders notları günümüz bakış açısıyla değerlendirildiğinde, batılı bilim anlayışının izleri açıkça görülmektedir. Dumézil dönemin bilim anlayışının bir gereği olarak dinler tarihi derslerini bu anlayışla işlemiş, metodolojik bir yöntem takip etmek yerine fenomenler üzerinden din olgusunu anlatmıştır. Dolayısıyla Dumézil'in bilim anlayışı beslendiği antropoloji ve sosyoloji disiplinleri aracılığıyla şekillenmiştir denilebilir.

Multidisipliner bir anlayışla çalışan Dumézil'in, Türkiye'de ilahiyat alanında bir disiplin olarak dinler tarihinin yerleşik hale gelmesinde tesiri sınırlı olmuştur. Bunun nedenleri arasında Dumézil'in edebiyat fakültesi bünyesinde derse girmesinin yanı sıra mevcut eğitim sisteminde ilahiyat fakültesinin durumu önemli bir etkidir. Oysaki Türkiye'de başlangıç olarak Batı ile aynı dönemde farkına varılan bu disiplinin daha ileri seviyede temsil edilme şansı, İslam'ın öteki dinlere sürekli göndermede bulunma tavsiyesi ile daha üst seviyelere taşınabilirdi. Dumézil, görev süresinin dolmasına karşın Türkiye ile olan bağlarını koparmamış, bilimsel çalışmalarına alan araştırmaları ile devam etmiştir.

Dumézil'in altı yıl Türkiye'de kalması ve ilahiyat fakültesinin yanı sıra edebiyat fakültesinde sosyoloji dersi vermesine rağmen, Türkiye'deki akademik çalışmalara olan

³⁸⁶ Vassaf, *Dumézil'in Sosyoloji Ders Notları*, 8.

³⁸⁷ Aydın - Aydın, *Dinler Tarihi Dersleri*, 30.

³⁸⁸ Aydın - Aydın, *Dinler Tarihi Dersleri*.

etkisi tam olarak bilinmemektedir. Aydın'a göre din alanında dünya çapında saygın bir kişi olmasına karşın Türkiye'deki hatırası unutulmuş gibi gözükmektedir.³⁸⁹

Hilmi Ömer Budda (1894-1952) Dumézil'in yanında doktora yapmış ve akademik açıdan belli bir seviyeye gelmiştir. 1933 yılında İlahiyat fakültesinin kapatılmasıyla yerine İslami Tetkikler Enstitüsü kuruluşuna kadar Budda dinler tarihi hocası olarak bu görevde kalmıştır. Daha sonra İslami Tetkikler Enstitüsü sadece araştırma merkezi olarak açıldığından, enstitü bölüm olarak kayıtlarda yer almamış ve bundan dolayı başvuru olmasına rağmen lisans düzeyinde öğrenci kabul etmemiştir.³⁹⁰ 1936 yılında bu eğitim kurumu da kapatılmış ve 1949 yılına dek Türkiye'de resmi olarak ilahiyat eğitimi verilmemiştir.³⁹¹ 1949 yılında Ankara'da açılan ilahiyat fakültesi ders programında dinler tarihi ders programına konulmuştur. Günümüz dinler tarihçiliği açısından dönüm noktası olan bu çaba, dinler tarihinin kesintisiz olarak günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.³⁹²

Ömer Hilmi Budda'nın 1935 yılında hazırladığı dinler tarihi kitabı çoğunlukla dönemin Türk ulus devlet idealine uygun bilim yapmak üzerine kurgulanmıştır. Bu bakımdan bilimsel açıdan tartışılacak bir çalışma olmasına karşın, dönemin koşulları itibariyle övgüyü hak eden bir çaba olarak ele almakta fayda vardır. Dumézil'in bilim anlayışının kısmen Budda tarafından sürdürüldüğünü söylemek yerinde olacaktır. Budda karşılaştırmalı mitoloji ve dilbilim yöntemlerini odak noktası yaparak dinler tarihi ders kitabı yazmıştır.

Budda'nın dinler tarihi kitabı dışında göze çarpan diğer çalışması ise Sami dinlerinde kurban geleneği ile alakalı olup 1928 yılında İlahiyat Fakültesi Dergisinde

³⁸⁹ Dumézil'in Türkiye'de dinler tarihi dersi verdiği dönemde hazırladığı notlar ders kitabı olarak basılmış ve Fuat Aydın tarafından kitabın giriş kısmına Dumézil'in hayatı ve bilim anlayışı, Türkiye'ye geliş sürecinin ayrıntılarının da yer aldığı bir makale eklenerek "Georges Dumézil'den Dinler Tarihi Dersleri" adıyla basılmıştır. Dumézil'in ders notlarının ortaya çıkışı ve yayıma hazırlanmasındaki sürecindeki ayrıntılar için bk. Aydın - Aydın, *Dinler Tarihi Dersleri*, 34-37.

³⁹⁰ Recai Doğan, "Cumhuriyet Dönemi İlahiyat Fakülteleri/Dini Yüksek Öğretim: Tarihsel Gelişimi, Problemleri ve Geleceği", *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Armağan*, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 232.

³⁹¹ İlahiyat fakültesinin kapatılma gerekçesi olarak sunulan öğrenci yetersizliği konusu, kimi araştırmacılarca inandırıcı görülmemiştir. Buna göre 1927 yılında çıkarılan yasayla bu okullardan mezun olanların devlet memuru olma hakları ortadan kaldırılınca doğal olarak bu okulları tercih edenlerin sayısında da bir miktar düşüş yaşanmıştır. Yıllara göre ilahiyat eğitimi alan kayıtlı öğrenci sayısı için bk. Ergin, *Türk Maarif Tarihi 1-2*, 136. Mustafa Öcal tarafından Cumhuriyet dönemi imam-hatip ve ilahiyat fakülteleri üzerindeki tartışmalar ve dönemin tanıklarıyla hazırlanmış olan üç ciltlik eser önemli bir başvuru kaynağıdır. Çalışmamızı ilgilendiren birinci cildi için bk. Mustafa Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat 1* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008).

³⁹² Abdurrahman Küçük, *Türkiye'de Din, Dinler Tarihi ve Eğitim* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 227.

yayımlanmıştır.³⁹³ Çalışmasına teorik zemin oluşturmak amacıyla kaynak gösterdiği çalışmaların sahipleri olan Tylor, Frazer, Smith başta olmak üzere dönemin bilinen antropolog ve bir kısmı aynı zamanda sosyolog kimliği de taşıyan bilim insanlarıdır. Budda, kurban fenomeninin kültürel arka planına ışık tutmaya çalışmakta, kutsallık atfedilen mekânların Tanrı tarafından ziyaret edildiğine olan inancın zamanla insanlar için ziyaret yeri olarak kabul edildiğini ve kutsallık kazandırılarak buradaki taş gibi nesnelere ilahi varlıklar olarak kutsallaştırılmaya başlanmasıyla bunlara saygıda bulunmanın kurban olayını başlattığını ifade etmektedir.³⁹⁴

Budda, İslam dininde kurban olgusuna belli başlı noktaların dışında neredeyse hiç yer vermemiştir. Özellikle Yahudi geleneğinde Kitab-ı Mukaddes'ten oldukça fazla örnek göstermiş, Hristiyanlıktan ise çok az bahsetmiştir. Kurban olgusuna değinirken genel anlamda İslam geleneğinden ziyade Arapların kurban merasimlerini yer yer Yahudi kültüründeki kurban olgusuyla karşılaştırmıştır.

Budda, başlık olarak Sami dinler ifadesini kullanmasına karşın, ilk iki makalesinde İslam dininde kurbanın önemine dair çok az bilgi vermiş, Hristiyanlık açısından kurban neredeyse hiç yer vermemiştir. Arap kültüründe kurban olgusuna daha çok üçüncü ve dördüncü makalesinde değinmiştir. Makalelerinde kanlı kurbanın yanı sıra kansız kurbanların da olduğuna dikkat çeken Budda, kurbanı konu ettiği üçüncü makalesinde farklı kültürlerdeki kurban olgusuna antropolojik kaynaklardan çok fazla referans vermekte ve kurbanın farklı kültürlerdeki yansımalarına değinmektedir.

Budda, kurban üzerine olan dördüncü makalesinde “ilk mahsul kurbanı” olarak bilinen uygulamanın kökenini yine antropolojik çalışmalar aracılığıyla yapmaktadır. İbranilerde görülen ilk ürünün mabede kurban olarak takdim edilmesinin kökeni, Budda'ya göre geleneksel halkların bir şeyi ilk kez yapmanın kutsallığında aranmalıdır. Örneğin evlenme, çocuk sahibi olma, erkeklik yaşına girme, ilk ürünün hasadı gibi toplumun tümünü ya da belli bir kısmını ilgilendiren özel anlara kutsallık atfedilmesiyle bu uygulamalar zamanla bir ritüele dönüşmüştür. Dolayısıyla zamanla ritüele dönüşen bu uygulamalar Budda'nın Arnold van Gennep'tan aktardığı haliyle tabu ile ilişkili görülmektedir. İlk mahsulden yiyebilmek,

³⁹³ H. Ömer Budda'nın muhtelif çalışmaları bir ara getirilerek Bekir Zakir Çoban tarafından *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler* adıyla yayımlanmıştır. Çalışmanın içeriği hakkında geniş bilgi için bk. Hilmi Ömer Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003).

³⁹⁴ Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, 18.

ilk olanı serbestçe yapabilmek, ona dokunabilmek ya da kutsallık atfedilen üzerindeki tabuyu kaldırabilmek için kurban şart koşulmaktadır.³⁹⁵ Burada çoğu geleneksel toplumda görülen uygulamalar örnek gösterilerek zamanla bunun daha yüksek bir kültür ögesine dönüşerek İbraniler ve diğerlerinin günümüz kurban olgusuna kaynaklık ettiğine işaret edilmektedir. Budda'nın dipnotlarda verdiği örnekler oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Bu örnekleri faydalandığı kaynakların çoğunlukla antropoloji çalışmaları olması konuya ilgisini anlamamız açısından önemlidir. İlk mahsulün kurban olarak sunulmasıyla ilgili dünyadaki çeşitli kültürlerin örnek verilmesi, Budda'nın Sami dinler olarak makale başlığı seçmesi ile konu içeriğinin çok uyuşmadığını göstermektedir.

Budda özellikle tarihi karşılaştırma metoduna fazlaca başvurduğu çalışmasında tufan olayına dair görüşlerini de açıklamaktadır. *Yatay karşılaştırma* yöntemiyle farklı kültürlerde meydana geldiği düşünülen tufan olayını tarihsel verileri göz önünde bulundurarak toplumların gelenek aracılığıyla birbirlerine aktararak devam ettirdiği sonucuna varmıştır. Bu bakımdan en eski medeniyetlerden olan Sümerleri tufan olayının gerçekleştiği medeniyet olarak göstermekte, buradan Babil'den İbrani kültürüne, oradan da İslam geleneğine dâhil olduğunu ifade etmektedir.³⁹⁶

Budda'nın, kültürleri aşağıdan yukarıya doğru birbirinden beslenen gelişim süreci olarak kabul edip pozitivist anlayışla açıklaması dönemin uluslaşma anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Türk kültürünün birçok medeniyete kaynaklık ettiği düşüncesiyle yapılan çalışmalara Budda'nın dinler tarihi çalışması dahil edilebilir. Kültürel ve zihinsel kodların geçmişi kurgulamadaki gücü maddi kültür unsurlarının daha iyi içselleştirilmesine katkı yaptığından Baki Adam'a göre Budda'nın *Türk Tarih Tezi* odaklı ele aldığı konular ve bu yönde kullandığı üslup Dinler Tarihi'nin Türkiye'de olumsuz algılanmasında rol oynamıştır.³⁹⁷

Akademik niteliği tartışılmakta birlikte dönemin uluslaşma düşüncesinin belirgin olduğu, milliyetin ve buna bağlı olarak da ırkın üstünlük iddialarının bir sonucu olarak hazırlanan Budda'nın dinler tarihi kitabından sonra, Ömer Rıza Doğrul 12 yılın ardından

³⁹⁵ Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*, 91-92.

³⁹⁶ Budda, *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*; Cemil Kutlutürk, "Hilmi Ömer Budda'nın Dinler tarihi Disiplinine Katkısı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/36 (2017).

³⁹⁷ Baki Adam, "Annemarie Schimmel'den Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Ankara İlahiyat'ın Türkiye'deki Dinler Tarihi Çalışmalarına Katkısı", *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 136.

halka dönük bir çalışma yapmış ve bir dinler tarihi kitabı hazırlamıştır.³⁹⁸ Eserde metin içinde herhangi bir kaynakça bildirimini söz konusu değildir. Eserin bibliyografya kısmında kitap yazımında faydalanılan ve dünya dinlerini konu edinen eserlerden bir seçki yapılmıştır.

Ömer Rıza Doğrul'un eserinin önemi, daha önce yazılan dinler tarihi kitaplarından farklı olarak antik dönem dinleri ve geleneksel kabile dinlerine yer verdiği gibi yaşayan dünya dinleri hakkında da ayrıntılı bilgiler vermesidir. Bu bakımdan verilen bilgilerin bilimselliği tartışmalı olmakla birlikte, halka dönük bir üslubun kullanılmış olması ve bilgilendirici bir nitelik taşıması eseri önemli kılmaktadır.³⁹⁹

Doğrul'un dinler tarihi bilimine ilişkin yaklaşımı oldukça sübjektiftir. Kitabın başlığının altında çerçeve içinde "iptidaî dinlerden başlayarak bütün dinleri tetkik eden tam bir dinler tarihidir" şeklinde oldukça iddialı bir ifade kullanılmıştır. Bu durum kendinden önceki dinler tarihi çalışmalarını pek kayda değer bulmadığı ya da eksik bulduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Kaldı ki Doğrul, kitabın ön sözüne dinin doğuşuna ilişkin "bizim kendimize göre bir İslami telâkkimiz vardır ki ilmin onu teyit etmediği söylenemez" şeklinde bir girişle başlamaktadır. Doğrul'un dinin kaynağına ilişkin yaklaşımı tamamen teosentriktir. İslami din anlatımının hâkim olduğu, insanın yaratılış olarak en mükemmel şekilde yeryüzüne gönderildiği fakat zamanla insanın sapkınlıklarının bir neticesi olarak "din namına bataklıklar içinde yüzmüş ve bu bataklıkların dibini boylayacak derecede alçaldıkça alçalmıştır" şeklinde kişisel düşüncelerin çoğunlukla bilimsellikten uzak ve genel geçer nitelikte olduğu görülmektedir.⁴⁰⁰

Doğrul'un dinler tarihi kitabı alışlageldiği gibi, antropolojik bir kategori olarak iptidai (geleneksel) aşamadan tek tanrılı dinlere doğru bir anlatımla başlamaktadır. Doğrul da dinin ilk halinin "vahşi" olarak adlandırdığı geleneksel yaşam biçimine sahip, basit kabile yaşamı sürdüren toplulukların anlamlandıramadığı her türlü gizemli güce saygıda bulunmasıyla dini yaşantı içinde bulunduğunu ifade etmektedir. Doğrul'un bu anlatımları oldukça basit ve anlaşılır bir üsluptadır. Din devrinden önceki aşama olarak büyü, putperestlik, tabu, şamanlık şeklinde bir sıralama mevcuttur. İlkel dini ve düşünce dönemi olarak adlandırılan bu aşamadan sonra "Din Devri" aşamasına geçilmiş, bu da dinin bir tekâmüle uğradığı anlamına

³⁹⁸ Küçük, "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Dinler Tarihi", 348.

³⁹⁹ Küçük, "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Dinler Tarihi", 349.

⁴⁰⁰ Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1947), 5.

gelmektedir. Doğrul'un çizdiği pozitivist din anlayışına göre din devrine şu şekilde geçilmiştir:

Yıllar, asırlar, binlerce yıl geçmiş ve insan düşe kalka, kafaca ilerlemiş ve nispeten olgunlaşmıştı. Vahşi adam, tek başına ormanlarda dolaşarak ormanlarda av avlayan bir kimse olmaktan çıkarak bir kabileye bağlı bir çoban olmuştu. Bu ilerleyiş sayesinde onun hayatta karşılaştığı tehlikelerin mahiyeti de değişmiştir. Çünkü artık nefsini düşünmekle kalan, nefsini korumakla her endişeden kurtulan bir adam değildir. Nefsini düşündüğü kadar kabilesini de düşünen; kendisini de kabilesini de yaşatan sürülere değer veren bir adamdır. Bu yüzden sürülerini sıvayacağı kuyulara ve pınarlara, gittikçe artan bir ehemmiyet veriyordu. Fakat yalnız kuyulara ve pınarlara değil, yağmurlara hâkim görünen güneşe, aya ve ufuklara da dikkat etmek kalıyordu. Bu yüzden onun tapındığı ruhlara karşı durumu değişmişti. Bunları ona göre seçmek, içlerinde yeni şartlara uyanları yaşatmak ve uymayanları yok etmek icap ediyordu. Bunun neticesi olarak güneşin, gökyüzünün, çöl kuyularının ruhları en büyük önemi kazanmışlar ve buna mukabil, okların ruhları ile ormanlardaki kaplanların ruhları önemlerini kaybetmişler ve gitgide unutulacak hale gelmişlerdi.⁴⁰¹

Doğrul, eserinin giriş kısmında Kur'an dışındaki bilgilere pek itibar etmediğini açıkça ifade etmektedir. Buna rağmen pek de spekülâtif olacak bilgilerle kitabına başlaması ilginç bir durum teşkil etmektedir. Buradan anlaşılacaktır ki Doğrul'un dinler tarihine kaynaklık eden antropolog James George Frazer başta olmak üzere dönemin dinler tarihçilerinin verilerini kullanmakta bir sakınca görmemektedir. Doğrul, bu durumu da şu şekilde açıklama gereği duymaktadır:

Eserin birinci kitabında anlattıklarımızı kesin birer hakikat sanmak doğru olmaz. Onun için biz daima... İhtimal ki... Belki... Tabirlerini bol bol kullanmış bulunuyoruz. Buna rağmen bütün bu anlattıklarımızın, kesin ilim sayılmamasını tekrar söylemek icap eder. Çünkü hakikatin, anlatmış olduğumuz şekilde vuku bulduğuna dair kat'î bir bilgimiz yoktur. Bütün anlattıklarımız, birçok antropoloji âlimlerinin, uğraşa uğraşa, varmış oldukları neticeleri hülâsadan ibarettir. Belki bunların varmış oldukları neticeler yanlıştır. Belki bunların kurdukları nazariyeler temelsizdir. Belki dinin menşei onların anlattıkları gibi değil de bizim, esere yazdığımız başlangıçta gösterdiğimiz gibidir –ki biz böyle olduğunu tasavvur etmeyi tercih ederiz.- Belki de din, bugünkü ilim adamları tarafından anlatıldığı gibi, insanın içindeki korkuyu fetih ve izale eden bir varlık değil de, bu korku ile alakası olmayan beşeri bir sevki tabiidir.⁴⁰²

⁴⁰¹ Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, 26.

⁴⁰² Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, 39.

Doğrul'un *Yeryüzündeki Dinler Tarihi* isimli eseri önceki çalışmalarda yoğun olarak Türklük vurgusunun hissedildiği uluslaşma eğilimlerinin aksine, İslami düşüncenin ürünüdür. Bunda eserin halka dönük bir anlayışla yazılmasının payı büyüktür. Aynı zamanda Doğrul'un büyük oranda dönemin kimi bakış açılarından sıyrılarak bir eser yazmanın gayreti içinde olduğu da görülmektedir. Doğrul'un dönemin Batı merkezli öteki ulusların geçmişine dönük ilginin sonucu olarak ortaya çıkan dini geleneğe yönelik ilgisi de hâkim pozitivist bilim anlayışının etkisinde olduğunun göstermektedir. Doğrul, antropolojik verileri kullanmakta herhangi bir sakınca görmezken, bu bilgilere oldukça ihtiyatlı yaklaştığını açıkça beyan etmektedir.

Doğrul'dan sonra felsefe ve sosyoloji eğitimi alan Mehmet Karasan⁴⁰³ (1907-1974) iki yıl süreyle dinler tarihi dersleri vermiştir. Bu süredeki dinler tarihi anlayışı hakkında detaylı bir bilgiye sahip olmadığımız ve geçen sürenin kısa olmasından dolayı dinler tarihi geleneği açısından kayda değer bir gelişmenin yaşanmadığı söylenebilir. Asıl önemli olan husus Türk Dinler Tarihi bilim geleneği açısından Annemarie Schimmel'in Türkiye'ye gelmesi ve bu alanda yeni bir bilim anlayışının geleneğimize yerleştirilmiş olmasıdır.

Annemarie Schimmel'e kadarki süreçte, özellikle Cumhuriyet dönemi bilim anlayışı ulus devlet düşüncesinin destekleyicisi konumunda ve okutulan derslerin ve içeriklerinin laikleşme çabalarının bir sonucu olarak yoğunlukla sosyolojik ve felsefi bakış açısının hâkim olduğu bir anlayışla verilmiştir. Dönemin dersleri ve yazılan ders materyalleri doğal olarak talep görmemiştir. "Schimmel'in 1954 yılında dinler tarihi kürsüsüne atanmasıyla antropolojik, sosyolojik, psikolojik, felsefi hiçbir faktöre indirgenemeyecek" derecede kutsal kavramını merkeze alan bir anlayış ülkemizin bilim anlayışı olarak başlamıştır.⁴⁰⁴ Bu anlayış, Türklerin dini kültürünün araştırılmasında kutsalın tespiti için yapılan etnografik din antropolojisi çalışmalarına da önemli ölçüde kaynaklık etmiştir.

Schimmel'in Türkiye'ye olan ilgisi doktora çalışması olarak İslam tasavvufunu konu edinmesiyle başlamıştır. Bu bakımdan Schimmel'in dinler tarihi anlayışı geniş bir alandan veri toplamayı uygun görmektedir. Bu geniş alandan kastedilen özellikle antropolojik çalışmaların dinde köken arayışlarına yönelmesi ve Schimmel'in de bilim anlayışına dayanak oluşturan Rudolf Otto'un kutsala olan yaklaşımı etkin olmuştur. Din, antropolojik

⁴⁰³ Prof. Dr., Ankara İlahiyat Fakültesi'nde 1952-1954 yılları arasında dinler tarihi derslerini okutmuştur.

⁴⁰⁴ Adam, "Annemarie Schimmel'den Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Ankara İlahiyat'ın Türkiye'deki Dinler Tarihi Çalışmalarına Katkısı", 137.

açından incelendiğinde tam olarak anlaşılabilir. Çünkü din hayatın ayrılmaz bir parçasıdır ve antropoloji çoğu zaman dini insanın kendi bakış açısıyla ele alan pozitif bir bilim dalıdır. Bundan dolayı farklı olan her şeyi gözlemlemeyle belli sonuçlara varabilir ve bunlar işlenebilir verilerdir. Bundan dolayı dinin kökeninin totemizm, fetişizm ve animizm olarak iddia edilmesi doğru bir yaklaşım sayılmaz. Çünkü Otto'ya göre geleneksel yaşam sürdüren insanlarda ruh ve can düşüncesi var olmasına karşın, bu fikirler dinden çıkarılabilecek kanıtlar değildir. İnsanların ürettikleri bu korkutucu hayaletler hayatlarından dışlansalar da onlar yüceltilmişlerdir; çünkü bunlar aslında tanrının varlığını işaret eden delillerdir. Dağ, güneş, volkanlar, belli doğal mekânlar kutsaldır ve tapılacak hale gelmiştir. Otto, ruhun dinin en düşük seviyesi olarak kabul edilen natüristik din anlayışına karşı çıkmıştır ve dinin eğer bir şey haline gelmesi gerekirse, onun önceden de varlığının olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu bakımdan ruh evrenin kuruluşunu temsil etmekte olup mantıkdışı ya da değişken değildir.⁴⁰⁵

Rudolf Otto'nun geniş bir perspektiften ele aldığı din ve buna bağlı olarak kutsal ifadesi Schimmel'in dinler tarihi anlayışını şekillendirmiştir. Dolayısıyla Schimmel'in geniş bir alanda dinler tarihi ya da buna ilişkin konularda çalışmalar yürütmesinde bu bakış açısının payı büyüktür. Schimmel'in çalışmalarının ekseriyeti İslam tasavvufunu kapsamaktadır. Dinler tarihine giriş mahiyetindeki kitabı, Türkiye'deki sözleşme şartlarının yerine getirilme çabalarının bir sonucu olarak oluşturulmuş ve Hikmet Tanyu'nun katkısıyla Türkçe olarak neşredilmiştir.

Schimmel'in kutsal anlayışı ve İslam'a olan yakınlığı Doğu-Batı yaklaşımının alışlageldiği oryantalist tavrın dışında, tamamen anlamaya dönük bir seyir izlemiştir. Schimmel'in Türk kültürüne, İslam'a ve Doğu kültürüne olan ilgisi, Cemile adını alarak Müslüman olması ve bir Türk'le evlenerek vatandaşlık alması bilim anlayışımıza katkıları açısından önemlidir. Zira Tanyu'nun Anadolu inançlarına olan ilgisi Schimmel'in kutsalın anlaşılmasına verdiği önemin devamı niteliindedir. Bu bakımdan Tanyu, Schimmel'in tasavvuf ağırlıklı kutsal anlayışının aksine dinler tarihi perspektifinden kutsalın tespiti ve anlaşılabilirliği için yoğun çalışma içine girmiştir. Özellikle Hikmet Tanyu'ya kadarki süreçte İslami öğelerin çokça vurgulandığı, manevi değerlerin ön planda tutulduğu bir bilim anlayışı pek tercih edilmemiş, çoğunlukla laiklik vurgusunun başat olduğu, seküler bir

⁴⁰⁵ Fethullah Kalın, *Rudolf Otto'da Din, Kutsallık ve Mistik Tecrübe* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 65-66.

toplum oluşturma çabalarının hâkim olduğu bir bilim anlayışı ön plandadır. Dolayısıyla Tanyu ile hem İslami hem de milli olan bir anlayış sergilenmiş ve devam ettirilmiştir. Schimmel'in İslam dinine ve Doğu toplumlarına olan ilgisi Tanyu'nun üzerinde oldukça etkili olmuştur. Zira çalışmalarında hocasının Anadolu'nun zengin mistik atmosferine olan hayranlığını açıkça ifade etmektedir.

3. 3. Hikmet Tanyu'nun Din Antropoloji Yaklaşımı

Türkiye'de Türk Dini Tarihi araştırmaları tartışmasız Hikmet Tanyu ile başlamıştır.⁴⁰⁶ Annemarie Schimmel'in kutsal anlayışının Tanyu tarafından devam ettirilmesi, İslam dininin pozitivist bakış açısıyla yorumlanmasının da önüne geçmiştir. Schimmel'in kutsala olan bakış açısı pozitivist din anlayışının aksine, insanın birtakım doğa olayları ya da yaşadığı farklı deneyimlerin sebebiyet verdiği bir anlamlandırma ve adlandırma durumu değil, var olan ruhun kutsalın anlaşılmasında yegâne rol oynadığını ifade etmekte ve böylece farklı bir kutsal tarif etme zorunluluğu da ortadan kalmaktadır. Dolayısıyla Müslüman bir şahsiyet olarak, ulus devlet anlayışının hâkim olduğu bir geleneğin içinde yetişen, bu bakımdan din ve milli geleneğin değerinin farkında olan Hikmet Tanyu, Schimmel'den edindiği bu bilim anlayışını İslam ve Türk kültürünün anlaşılmasında akademik bir uğraş

⁴⁰⁶ 9 Ocak 1918'de Ankara'da doğan Hikmet Tanyu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümünden 1948 yılında mezun olmuştur. 1955 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Kürsüsüne Annemarie Schimmel'in asistanı olarak atanmış, 1959'da *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri* başlıklı teziyle Türkiye'nin ilk dinler tarihi doktoru olmuştur. Konunun ana çerçevesinin anlaşılmasında ve Tanyu'nun din antropolojisi açısından konu ve yöntem yakınlığına dikkat çekmek için yapmış olduğu çalışmaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Tanyu'nun Türk Dini Tarihi alanında kitapları;
1. Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri
 2. Türklerde Taşla İlgili İnançlar
 3. Türklerin Dini Tarihçesi
 4. İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı
 5. Dinler Tarihi Araştırmaları
- Tanyu'nun Türk Dini Tarihi alanında makale çalışmaları;
1. Türklerde Ağaça ilgili inançlar
 2. Başka Ülkelerde Adak ve Adak Yerleri
 3. Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma
 4. Türklerde Ateşle İlgili İnançlar
5. Türklerde Muhtelif Dinlere Dair Bir İnceleme. Bk. Münir Yıldırım, "Türk Dini Tarihi Araştırmalarında Fenomenolojik Metod: Hikmet Tanyu Örneği", *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, ed. Ali İsmet Güngör v.dğr. (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 63-64.
- Hikmet Tanyu hakkında çok sayıda çalışma olmakla birlikte, Tanyu'nun düşünce dünyasına dair en ayrıntılı çalışmalar için bk. Günay Tümer, "Hocamız Hikmet Tanyu", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/5 (1994); Mustafa Alıcı, "Dinler Tarihi'ne Modern Türk Katkısı: Hikmet Tanyu (1918-1992)'nun Etnografik Fenomenolojisinin Temelleri", *Dini Araştırmalar* 9/26 (2006).

olarak yeni bir çalışma alanı oluşturmuştur. Böylece *Tanyu Ekolü* olarak adlandırılan bir disiplinin öncüsü olmuştur.

Hikmet Tanyu'ya kadar Türklerin dini geçmişine dair çalışmalar oldukça sınırlıdır. İslam öncesi Türkler hakkında akademik nitelikli çalışmalara bakıldığında Ziya Gökalp ve M. Fuat Köprülü isimleri ön plana çıkmaktadır.⁴⁰⁷ Türklerin inançları konusunda da bir kafa karışıklığı mevcuttur. Bu bakımdan Tanyu'nun bu tür geçmişe dönük derlenen bilgilerin sıhhati konusundaki tartışmalara girmek yerine din fenomenolojisi ve antropolojiden faydalanması önemlidir. Tanyu, Alıcı'nın ifadesiyle “yerel antropolojik değerleri merkeze alan kültürel fenomenolojik” çalışmalar yapmıştır. Onun çalışmalarında etnografik-antropolojik veriler oldukça yoğun ve uyumlu bir şekilde bir araya getirilmiştir.⁴⁰⁸

Anadolu coğrafyasının zengin kültürel birikimi içinde din olgusu oldukça önemli bir konumdadır. Tanyu bu çeşitliliğin izini sürmüştü ve bunu da etnolojiyi kullanarak yapmıştır. Etnolojinin veri elde etme yöntemi doğrudan alandaki kültürel olguların tespiti ile bunların sistematik bir şekilde kayıt altına alınmasıdır. Bu bakımdan etnografik alan araştırmalarının dinler tarihi için kullanılması dini olguların geçmişten mevcut zamana kadar geçirmiş oldukları değişimi görmek bakımından önemlidir. Münir Yıldırım, Tanyu'nun metodolojisinin ana unsurlarını “tarihsel fenomenolojik metot” olarak tanımlamaktadır.⁴⁰⁹ Ona göre fenomenolojik yöntemin din bilimlerindeki önemli temsilci konumundaki Van der Leeuw, özellikle tarihi görmezden gelme eğilimindeyken, Hikmet Tanyu çalışmalarında tarihi dışlamadan, dini fenomenlerin tarihin içinde var olduklarını kabul ederek araştırma yapmıştır. Edmund Husserl'in felsefi bir macera olarak başlattığı din fenomenolojisi, Scheler, Otto, Leeuw tarafından geliştirilerek dinler tarihinde önemli bir araştırma yöntemine dönüşmüştür. Fenomenolojide tarihin göz ardı edilerek anlamın yakalanmaya çalışılması eleştirilse de iç anlamın yakalanmasının hedeflenmesi fenomenolojide önemli bir çaba olarak karşımıza çıkmaktadır. Demirci'nin de vurguladığı gibi ilahi olanın tabiatı, vahyin mahiyeti ve dini tecrübe olmak üzere din fenomenolojisi üç temel olguyu çalışma odağı yapmaktadır. Bu yöntem daha çok mitos ve kült fenomenlerde yaygın olarak kullanıldığından oldukça ilgi çekici bulunmuş ve yaygınlaşmıştır. Temel gayesi herhangi bir yargıda bulunmaktan kaçınmak olan din fenomenolojisi, özellikle tasvire bolca yer vererek

⁴⁰⁷ Mehmet Aydın, “Türklerin Dinî Tarihi Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (1997): 1.

⁴⁰⁸ Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, 335.

⁴⁰⁹ Yıldırım, “Hikmet Tanyu Örneği”.

anlamın ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Dini fenomenlerin örtük olan durumdan görünür olan duruma gelmesi bu yöntemde temel amaçtır. Bu bakımdan yöntemin eleştiriyeye uğramasıyla, kültürel olguları ele alırken hepsinin aynı derecede kabul edilmesi ve eşitlenmesi problemi belirlemiştir, bu da din fenomenologlarının indirgemeci bakış açısına düşmelerine yol açmış ve din fenomenologları bu yönde eleştirilmişlerdir. Bu yönetime getirilen ikinci eleştiri ise din fenomenolojisi yatay benzerlikleri ele aldığından doğal olarak tarihçiliği dışlamış olmasıdır.⁴¹⁰ Bu bakımdan Jackson tarafından belirlenen 5 temel eleştirinin 4'ü doğrudan konuya uygunluğu bakımından şöyle özetlenebilir: fenomenolojinin dini yaşayanların sadece edimleri ve dinin gözlemlenebilir olgularıyla ilgilenmesi, inançlara aşırı biçimde geniş bir perspektiften bakılmasının onları yüzeysel ve önemsiz görmeye yol açmaya neden olabilmesi, farklı dinlerin ortak materyallerinin bir araya getirilmesi ve aynı bakış açısıyla ele alınmasının kafa karışıklığına yol açması, din fenomenolojisinin gerçeklik konusuyla ilgilenmemesi ve dolayısıyla üstü kapalı olarak görececi olması.⁴¹¹ Tanyu bu bakımdan yönetime getirilen eleştirilerden sıyrılmakta ve multidisipliner bakış açısına sahip olduğu için araştırma alanında var olan malzeme çeşitliliğini en iyi şekilde değerlendirmektedir.

Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar* isimli eserinde, fenomenolojisini neden etnografik bilgi üzerine temellendirdiğini açıkça ifade etmektedir. Ona göre bugün anlamsız ve herhangi bir değer atfedilemeyecek olarak görülen hikâye, masal, efsane ve çeşitli mitolojik kurgular ortaya çıktıkları toplumlar açısından değerlidirler. Dönemin tüm kültürel aktarımı bu olgular üzerinden bilindiğinden bunlara yaklaşımımız anlam ve değerlerini bilmemizi gerektirir.⁴¹² Alıcı tarafından “Tanyu’nun Etnografik Fenomenolojisinin Temel Prensipleri” şu şekilde özetlenmiştir:

1. Toplumun mensup olduğu din başta olmak üzere halkın öteden beri süregelen ve tektanrıcılığı esas alan muhtelif dini kalıntı, psiko-mistik davranış ve batıl inançların yanı sıra, toplumda geçerlilik görmüş çok bariz psiko-sosyal olguların (kült, dini adet ve dini motifli folklor gibi), etnografik filoloji, mukayeseli mitoloji ve tarihsel mukayeseli bir yaklaşımla “tansif”, “tespit” ve “tahlilini” yaparak ortaya çıkarmakla tam ve somut ifadesini bulur”.

⁴¹⁰ Kürşat Demirci, “Yahudi Mistisizminin Temel Özellikleri ve Gelişimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 1/4 (2012): 113-114.

⁴¹¹ Jackson, *Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, 25.

⁴¹² Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), 4.

2. Bu yönüyle onun fenomenolojisi, dinden bahsetmeyen veya onu merkeze almayan her türlü masal, sırf edebi ve folklorik konuları içeren genel etnolojiden, olayların dini-kültürel bağlamlarını göz ardı eden ve yüklü anlamlardan yoksun basit kronolojik ardışıklıklar sunan katı tarihsellikten hatta dinin ilahi (teolojik) boyutunu ihmal eden her türlü kültürel indirgemecilikten tamamen ayrışır.

3. Ona göre bir millete ait milli tanrılarla ilgili efsaneler, ayinlerde okunan dua ve ilahiler, kahramanların sergüzeştlerini mısralara döken destanlar, sıradan olmayan mitoslar, geçmişteki milli halk felsefelerini yansıtan atasözleri ve uzmanı olmayanlar için hiçbir önemi olmayan hurafelere yönelik etnolojik araştırmalar, sadece belli bir milletin değil, tüm insanlığın düşünce tarihini ve onun gelişim safhalarını öğrenmek için de çok kıymetli malzemeler sunacaktır.

4. Sadece etnolojik bir din araştırması yoluyla çok çetin ve bir o kadar sürekli emek isteyen bilimsel çalışmaların sonunda, ele alınan ve binlerce yıldır toplumların ruhunda yaşayan muhtelif eski inanç kalıntılarının kaynak, ortak ve benzer noktalar bakımından ilmi tahlilinin yapılabilmesi, ortaya çıkarılabilmesi ve olumlu bir ürün alınması mümkün olabilir.

5. Dolayısıyla bu çalışmalarıyla Türk tarihine mümkün olacak mükemmellikte Dinler Tarihi katkısını sunarken, Tanyu asla İslam öncesi eski Türk inançlarının diriltip, yeniden yaşatılıp amel edilmesi gibi gizli gündem ve amaçlar kesinlikle taşımaz.⁴¹³

Hikmet Tanyu'nun çalışmalarında antropolojinin oldukça görünür olması, Tanyu'nun bilim anlayışının bir gereği olarak düşünülmelidir. Hocası Schimmel'in kutsalı tarif anlayışı, Tanyu'nun da çalışmalarında kutsalı alan araştırmaları aracılığıyla fenomenolojik yöntemin uygulanmasını gerekli kılmıştır. Tanyu, Geertz'in de ifade ettiği gibi antropolojide uygulamacıların elde ettiği şeyin adı olan etnografya ile ilgilenmiştir. Etnografya sadece bilgi toplamak, ilişkiler kurmak, görüşmeler yapmak, metinleri kopyalamak ya da gözlemlerde bulunmanın ötesinde yoğun betimleme yapmayı da gerektirir. Geertz bu durumu "entelektüel çaba" olarak tanımlamaktadır.⁴¹⁴ Tanyu için bu çaba belli bir yerle sınırlı kalmanın ötesinde, çok farklı coğrafyalarda, bilgi birikiminin ve kültürel olguların görüldüğü mekânları dolaşmak, analiz etmek ve onları duyumsamakla mümkün olmuştur. Örneğin dönemin önemli simalarından tarihçi Zeki Velidi Togan (1890-1972) ile çalışmış ve tarih bilimine dair önemli bilgiler edinmişti. Tanyu, Almanca ve İngilizce gibi batı dillerini bilmesinden dolayı Togan tarafından dinler tarihine yönlendirilmiştir.⁴¹⁵ 1971-1972

⁴¹³ Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, 251.

⁴¹⁴ Geertz, *Kültürün Yorumlanması*, 19-20.

⁴¹⁵ Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, 235.

yılları arasında Avrupa'yı kapsayan gezilerde çok fazla temaslarda bulunmuş, müzelerde araştırmalar yapmış ve verimli bilimsel çalışmalar gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda 1979 yılında Sovyet Rusya'ya yaptığı gezide Azerbaycan, Özbekistan ve Rusya'yı gezmiş, oradaki Türklerin dini, coğrafi, sosyo- kültürel yaşamlarına tanıklık etmiş ve verimli alan deneyimleri edinmiştir. Bu geziler onda Türk kültürü hakkındaki hassasiyetinin oluşmasına olanak sağlamıştır. Geniş bir alana yayılan Türk kültür tarihinin takip edilmesi ve akademik alanda yapılan çalışmaların kapsamı Tanyu'nun bu konuya verdiği önemi göstermektedir.⁴¹⁶ Özellikle Türklerin din ve kültür tarihine ilişkin akademik yetkinlik kazanan öğrencileri ve o kuşağın yetiştirmiş olduğu günümüz dinler tarihçileri hâlâ bu konuda çalışmalar yapmaya devam etmektedirler.

Tanyu, Anadolu coğrafyasının kültürel anlamdaki çeşitliliğinin farkında olan bir bilim insanıdır. 11. yüzyıldan itibaren başlayan Türk göçleri neticesinde başta Anadolu olmak üzere yakın coğrafyalarda İslam kültürü ile ilgili yoğun kültürel bir birikim oluşmuştur. İmar alanındaki gelişmeler, İslam dini hakkında yazılan eserler, sosyo-kültürel yaşamın yüzyıllardır sağlam bir gelenek oluşturması Tanyu açısından oldukça önemsenmiştir. Bu bakımdan, bu çeşitliliğin sadece dinler tarihinin araştırma yöntem ve teknikleriyle anlaşılması mümkün gözükmemektedir. Bunun yanında din fenomenolojisi ve din sosyolojisi bakımından da zengin kaynaklar söz konusudur. Anadolu'daki zengin dini çeşitlilik Hikmet Tanyu'ya göre şehir şehir gezilerek incelenmelidir. Tanyu'nun arkeolojik kalıntıları önemli birer unsur görüp bunların incelenmesiyle dinler tarihi alanında yapılacak çalışmaların kalitesinin artacağını dile getirmesiyle dinler tarihi bakış açısındaki nesnellik ortaya çıkmaktadır.⁴¹⁷

Cumhuriyet dönemi kültür birikiminin önemli bir bölümü eski Anadolu medeniyetlerinin kültürel geçmişlerinin araştırılmasıyla elde edilmiştir. Tanyu da bu bilgi birikiminin farkında olarak çalışmalar yapmış ve çalışmalarında kaynak kullandığı eserleri zikretmektedir. Dönemin etnoloji alanında önemli çalışmalar yapan Abdulkadir İnan, Ali Rıza Yalgın, Hamit Z. Koşay, Halit Bayrı, Orhan Acıpayamlı, Sedat Veysi Örnek, Nermin Erdentuğ gibi dönemin etnologlarının derleme ve çalışmalarından bahsetmektedir.⁴¹⁸ Yine Tanyu'nun Türkler hakkındaki çalışmalarda dile getirilen yanlış bilgilendirmelere olan

⁴¹⁶ Alıcı, "Dinler Tarihi'ne Modern Türk Katkısı", 125.

⁴¹⁷ Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1973), 123.

⁴¹⁸ Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 124-125. Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, 102.

itirazı da söz konusudur. Buna göre Türklerin kullandığı Tanrı sözcüğü Mezopotamya kültüründe de görünür haldedir ve Sümerlerce ‘Dingir’ olarak ses değişimi neticesinde kullanılmıştır. Aynı zamanda Akadça ‘İlu’ Allah anlamına gelmektedir ve dilbilim açısından *Tengri*, *Dingir* ve *İlu* sözcükleri aynı anlama gelmektedir. Tanyu buradaki toplumlar arasında etnografik verilere dayanarak kimi çıkarımlar yapmaya çalışmaktadır. Ona göre belli bir kültür bölgesinde yerleşik hale gelen ve yaygın olarak kullanılan bir sözcüğün başka yerde kullanılması, bu sözcüğü başka yere taşıyarak kullanan birkaç kişi aracılığıyla mümkün olmamaktadır. Bu durumda o bölgede yaşayan tüm toplumun bir yerden başka bir yere topluca yer değiştirerek göç etmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu da mümkün olmadığına göre bu bölgede kültürel olarak bir aktarım gerçekleşmiş ve filolojik çalışmalar da bunu göstermektedir. Tanyu bu düşüncesini desteklemek için referans aldığı Vecihe Hatipoğlu’nun, bu konuda çalışma yapmak isteyenlere önerdiği Eritz Hommel’in iki çalışması da etnografik temalı çalışmalardır. Dolayısıyla dini olguların takibinde Tanyu çoğunlukla etnografik bilgidan faydalanmıştır.⁴¹⁹

Tanyu’nun hocası Schimmel’in Anadolu uygarlıklarının farklı bilim dallarının yardımıyla araştırılması gerektiğine vurgu yapması, onu multidisipliner bir anlayışla çalışan ve konuya yaklaşımı bakımından hâlâ günümüzde geçerliliğini sürdüren bir akademisyen yapmıştır. Tanyu mevcut materyallerin sadece dinler tarihi açısından değerlendirilmesinin, materyalin gerçek değerinin ve öneminin kavranamayacağını düşünmektedir. Bu bakımdan onun yöntemi hem tarihten hem de fenomenolojiden beslenen bir yöntemdir. Alıcı, Tanyu’yu konu ettiği çalışmasında Tanyu’nun odaklandığı konuları iki başlıkta incelemektedir. Birincisi Tanyu’nun Türk tarihi, kültürü ve kadim inançlarıyla, filoloji, etnografya gibi alanlarda yoğunlaştığı çalışmaları; ikincisi ise Tanyu’nun genel dinler tarihini konu edindiği çalışmalarıdır. Tanyu genel din çalışmalarında bile etnografik çalışma prensibini elden bırakmamış, çalışmalarını etnografyanın yöntem ve araştırma ilkelerini göz önünde bulundurarak yapmıştır. Buradaki temel amaç çalışılan konuların İslam, Yahudilik, Hristiyanlık ve diğer dini gruplarla olan kültürel bağların ortaya konulması ve kültürel etkileşimlerin mümkün oldukça anlaşılmasının sağlanmasıdır.⁴²⁰ Abdurrahman Küçük, Hikmet Tanyu’nun İslam dünyasıyla kültürel ilişkileri itibariyle diğer dinlere ilişkin konulara ilgi duyulmasının gerekliliğini vurguladığını ifade etmektedir. Buna göre Sabatay

⁴¹⁹ Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı* (Ankara: Ankar Üniversitesi Basımevi, 1980), 7.

⁴²⁰ Alıcı, “Dinler Tarihi’ne Modern Türk Katkısı”, 126-127.

Sevi'nin İslam içinde nasıl bir etki bıraktığının anlaşılmasının önemli olduğunu, konunun hem spekülâtif nitelikte olduğunu hem de Türkiye için anlaşılmasının gelecekte olabilecek sorunlar için önlem alınması gereken bir konu olmasından dolayı Sabatayistleri çalışması için Tanyu tarafından teşvik edildiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Fener Rum Patrikhanesi'nin Türkiye için sorunlu bir konu olmasından dolayı Günay Tümer'in Tanyu tarafından bu konuyu çalışmasının istendiğini, Şaban Kuzgun'un Karaimleri çalışmaya teşvik edildiğini, Harun Güngör'ün de Sovyetleri çalışmayla Türk dünyası ile ilgili en sağlam verilerin toparlandığını ifade etmiştir. Burada Tanyu'nun amacı, İslam dini ile ilişkili diğer dinlere ve Türklerle ilgili bilgilere doğrudan ilk elden ulaşmaktır. Küçük'ün dikkat çektiği önemli bir nokta, bugün için Sovyetlerin dağılması göz önüne alındığında Harun Güngör'ün Tanyu'nun teşvikiyle yaptığı çalışmalar bugün için daha önemli hale gelmiştir. Çünkü bölgenin siyasal düzeni değişmiş ve buna bağlı olarak da kültürel etkileşimi önemli derecede farklılaşmıştır. Dolayısıyla Tanyu o zamanlarda bu konuların çalışılmasının neden önemli olduğunu son derece isabetli bir şekilde tespit etmiştir.⁴²¹

Hikmet Tanyu diğer araştırmacılar gibi Cumhuriyetin kuruluş dönemindeki arkeolojik kalıntıların izlerini sürerek ve buluntulardan yakın coğrafyalardaki diğer kültür bölgelerine oranla Anadolu'nun daha yüksek bir kültür barındırdığı çabalarına paralel olarak, Anadolu'nun arkeolojik zenginliğine büyük önem vermiştir. Bu konuda özellikle Arif Müfid Mansel tarafından yazılmış *Ege ve Yunan Tarihi* isimli kitap Tanyu için önemli bir eser olarak göze çarpmaktadır. Türklerin de üzerinde yaşadığı Anadolu topraklarında ileri bir medeniyet meydana getirenlerin daha sonra Batı medeniyetine kaynaklık ettiği görüşü Cumhuriyetin kuruluşu sonrasında yapılan arkeolojik kalıntılar vasıtasıyla çokça dillendirilmiş ve bilimsel yayınlara konu olmuştur. Tanyu Mansel'in söz konusu çalışmasından önemli ölçüde faydalanmıştır.⁴²² Buna göre Mansel, Yunan uygarlığını oluşturan tarihi geçmişe dair yanlış bilinenleri aktarma gayesiyle arkeoloji ve filoloji bilimine başvurmuştur. Mansel, bilinenin aksine Ege'deki yüksek uygarlığın Yunanlılarla başlamayıp daha geç bir tarihlendirmeye dayandığını ve Yunanlıların bu uygarlığın yaratıcıları değil sadece mirasçıları olduklarını iddia etmiştir. Özellikle Yunan kültürünün başlangıç noktası olarak kabul edilen Girit adası canlı kültürel bir ortama sahiptir. Bu canlılık

⁴²¹ Abdurrahman Küçük ile yapılan görüşme notlarından (26.06.2019).

⁴²² Hikmet Tanyu'nun *Dinler Tarihi Araştırmaları* isimli eserinin "Yunanistan'a Kültür ve Medeniyet Götüren Anadolu'lar ve Kazılara Dair Tamamlayıcı Bilgiler" ve "Artemis-Kıbele-Ana Tanrıça" bölümleri büyük oranda Mansel'in söz konusu eseri kaynak alınarak yazılmıştır. Ayrıntılar için bk. Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 109-119.

Yunan mitolojisinin meydana gelmesine olanak sağlamış ve aynı zamanda bir mitos bolluğuna da imkân tanımıştır. Mansel buradaki mitolojik karakterlerin filolojik açıdan ancak Anadolu'ya ait olan eski bir uygarlıktan geldiklerini iddia etmiştir.⁴²³ Tanyu'nun savunduğu düşünce, Anadolu coğrafyasında medeniyetin M.Ö. 4000 yılından itibaren başladığı, canlı bir şehir hayatının yaşandığı, günlük temel ihtiyaçların üretildiği gelişmiş bir kültürün var olduğu ve dinler tarihi açısından önemli bir gösterge olarak Mansel'in işaret ettiği dini yapıların varlığıydı. Yukarı Mezopotamya'da bulunan kubbe yapıları mezar tipleri Girit'te bulunanlarla benzer özelliklere sahiptir. Ayrıca mezarlarda defin esnasında bulunan kıymetli eşyalar, kadınları tanımlayan toprak ve taş idoller, boğa heykelcikleri, boynuzlar ve dahası bölgede zengin bir dini ve sosyal hayatın varlığına işaret etmektedir. Bu kalıntılar tıpkı Anadolu'da o dönem gün yüzüne çıkan Hacılar ve Çatalhöyük gibi tarihe ışık tutan ve yerleşimi oldukça geç döneme tarihlendirilen yerleşim yerlerinde olduğu gibi tabiat inançlarının oldukça gelişkin ve canlı olduğuna işaret eder.⁴²⁴ Tanyu bu ve benzeri arkeolojik kalıntıları etnografik bilgilerle yorumlayarak dinin mevcut görünürlüğüne çok ötesinde binlerce yıl öncesinden üzerinde yaşadığımız topraklarda yer aldığını ve sadece dinler tarihi bakış açısının bunu anlamaya yeterli olmayacağını önemle vurgulamaktadır.

Tanyu'nun fenomenolojik çalışmalarındaki pratik çerçeve, çoğunlukla etnografik veriler aracılığıyla yapılan değerlendirmelerden oluşmaktadır. Bu bakımdan Tanyu'nun pratik temeli Türk Dini Tarihindeki halk inançlarındaki dini fenomenleri tespiti ile başlamaktadır. Türk halk kültüründeki etnolojik ve folklorik fenomenlerin ne anlama geldiğini açıklamaya çalışan Tanyu'ya göre bu fenomenlerin gerçekten anlaşılabilmesi için özlerine inilmesi ve gerçek anlamlarının anlaşılması gerekir. Ona göre bu süreçte fenomenlerin tarihi süreçteki boyutunun da göz ardı edilmemesi önemlidir. Türk inançlarındaki fenomenler Tanyu tarafından kesinlikle dini olarak kabul edilmekte ve bundan dolayı da bunların dini değerlerinin anlaşılmasına büyük ehemmiyet verilmektedir. Yıldırım'ın da işaret ettiği gibi Tanyu her ne kadar lengüistik biliminden çokça faydalansa da özellikle kültürel çalışmalarda etnografik filolojiyi metodolojik bir araç olarak kullanmıştır. Çünkü kültürün önemli bir unsuru haline gelen adak, taş, dağ, ateş gibi fenomenleri çok fazla öne çıkarmaktadır. Bu bakımdan Tanyu'nun fenomenolojisi tarihsel

⁴²³ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 7. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 7.

⁴²⁴ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 10.

ve milli unsurları önemsemesiyle kültürel değerlerin oldukça görünür hale geldiği bir disiplindir.⁴²⁵

Tanyu, Türkçede kullanılan Tanrı kavramının neredeyse tüm Türk topluluklarınca mutlak yaratıcı kudreti ifade eden “Gök Tengri” kavramı ile analogik açıdan İslam öncesi Haniflikle özdeş fenomenolojik bir değer taşıdığını ifade etmektedir.⁴²⁶ Ona göre Türklerin gündelik hayatlarında kutsal saydıkları dağ, ırmak, taş, demir, orman gibi fenomenlere atfedilen kutsallık bu tanrı fikrini destekleyici mahiyettedir. Bu bakımdan dinin ilk formu olarak öne sürülen animistik din anlayışındaki kutsal kabul edilen ve tazimde bulunulan bu fenomenlerle Türklerdeki kutsallık anlayışının ilgisi bulunmamaktadır. Bu olgulara bir kült, bir obje olarak tanrısallık atfedilmemiştir. Saygı ve anma ile ilişkilendirilen kutsala olan yaklaşım Tanyu’ya göre İslam’da görülen ve önemli bir saygı göstergesi olarak mezarlıklarda ölülerin ruhlarına Fatiha veya Yasin okumak ile analogik olarak benzerlik göstermektedir. Bu bakımdan eski Türklerde yapılan uygulamalar tapınma unsuru olarak görülmenin aksine bunlar büyü, muska gibi kötü güçlerden korunma amacıyla yapılan dini pratikler olarak görülmektedir. Tanyu bu konuda Avrupa’da günlük hayatta dini öğeler olarak kullanılan bayrak, haç, ekmek-şarap ayini ve çeşitli kültürlerde yapılan kurban ritüellerinden örnekler vererek tapınma unsuru olarak gösterilmek istenen, bir hayvanın kafatasının bir torba içinde asılma ritüelinin yabancı araştırmacılar tarafından tapınma ritüeli olarak takdim edilmesini kesin olarak reddetmektedir.⁴²⁷

Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihi* adlı eserinde etnografik bilgilerin ışığında Türklerin dini yaşamına ilişkin çok sayıda yanlış anlatıma ve betimlemeye cevap vermektedir. Benimsediği metodoloji, sadece betimleme ile sınırlı olmayan aynı zamanda etnografik bilgi ile yapılan ritüelin anlamının ortaya konmasına dayanmaktadır. Bu şekilde tarihsel bilgiler ışığında başka coğrafyalarda benzer uygulamaların ne anlama geldiğini de örnek vererek söz konusu anlatımların gerçek dışılığını ortaya koymaktadır. Buna göre yukarıda da ifade edildiği gibi Türklerin “Gök Tengri” dini, “Gök Tanrı” olarak bildiğimiz,

⁴²⁵ Yıldırım, “Hikmet Tanyu Örneği”, 66.

⁴²⁶ Roux, Tengri sözcüğüne, Türkçe olabilecek en eski sözcük olarak M.Ö. 3. yüzyılda rastlanıldığını ifade etmektedir. Ona göre bu kelime hem gökyüzünü hem de Ulu Tanrı’yı simgelemekte, Türk ve Moğol dillerinin ortak sözcüğüdür. Roux’a göre bu sözcük birine olduğu kadar öbürüne de aittir. Ayrıntılar için bk. Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007), 52.

⁴²⁷ Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*; Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihi* (İstanbul: Türk Kültür Yayınevi, 1978), 16, 26-27; Alıcı, “Dinler Tarihi’ne Modern Türk Katkısı”, 66.

yüce bir kuvvetin varlığını kabul eden bir inançtır.⁴²⁸ En eski Türkçe kaynak olarak görülen Orhun yazıtlarındaki şekliyle Tanrı sözcüğü Tenri/Tengri olarak geçmektedir ve bu kavram tüm Türkçe lehçelerde az bir değişimle aynen muhafaza edilmiş ve kullanılmıştır. Bununla birlikte, Tanrı sözcüğünün kadim Anadolu uygarlıklarından Orta Asya derinliklerine kadarki serüveni Tanyu tarafından ifade edilmiştir. Burada özellikle yabancı kaynaklarda kullanılan anlamların Tanyu tarafından etnografik bilgi verilerek yanlışlandığı da görülmektedir. Buna göre Anadolu’da Hitit ve Sümer döneminde mabetlerin yapılması, bu uygarlıkların yerleşik hayata geçişlerine bağlanırken, Türklerin göçebe bir toplum olmasından ötürü mabet olgusuna rastlanılmadığı yönündeki tespite katılmamakta ve Türklerin yerleşik düzeninden ve mabet uygulamalarından örnekler vermektedir. Tanyu, zamanla Türklerin yaşam koşullarında meydana gelen değişime paralel olarak Tanrı adı ve mabet yapısında birtakım değişimlerin kaçınılmaz olduğunu dile getirmektedir. Burada toplumsal yapının değişimi ve buna bağlı olarak din olgusunda da değişimlerin olduğu görülmektedir.⁴²⁹

Hikmet Tanyu, dindeki kültürel boyutun önemini kavrayan bir bilim insanıdır. Abdurrahman Küçük’e göre Tanyu’nun çalışmalarının önemini korumasındaki temel yaklaşımı, antropolog, etnolog, sosyologlarla ortak çalışma yapmayı önemsemesiydi. Küçük, halkbilim kongreleri için hazırlanan çalışmalarda sözü edilen alanlardaki hocalarla ortak çalışmalar yapıldığını ya da belli konularda birbirlerinin görüşlerine başvurduklarının altını çizmektedir.⁴³⁰

Tanyu’nun bilim anlayışı göz önüne alındığında Alıcı’nın da ifade ettiği gibi teolojik ön kabullerin dinler tarihi için yeterli olmadığı, bu alanda yapılan çalışmaların teolojik ön kabulden ziyade antropolojik olmasının zorunluluğu belirlemektedir. Dinler tarihçilerinin dinler tarihi araştırmaları yaparken geniş anlamda etnolojiye, özel anlamda da etnografyaya başvurmalarının temel sebebi, dindar insan eyleminin ve karşılıklı ilişkilerinin, inanç ve inanç sistemlerinin, bilgi alanının, mensubu bulunduğu cemaatin, kutsal kabul ettiği manevi nitelikli fenomenlerin yorumlanması ve anlaşılmasıdır.⁴³¹ Geertz, din için “asla yalnızca metafizik değildir” demektedir.⁴³² Bunun anlamı, din mensubu olan herkesin, ritüelleri, araçları, nesnelere derin ahlaksal bir ciddiyet içinde etrafa yayılır. Kişi ve topluluk için derin

⁴²⁸ Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, 30.

⁴²⁹ Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnançları*, 7, 16.

⁴³⁰ Abdurrahman Küçük ile yapılan görüşme notlarından (26.06.2019).

⁴³¹ Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, 242-243.

⁴³² Geertz, *Kültürün Yorumlanması*, 152.

bir anlam taşıyan inanma eylemi duygusal bir bağlılık gerektirir ve bunun anlaşılması zaman alır. Bu bakımdan antropoloji, tarihsel anlam, mistik iç dünya, formülleştirilen sembollerle bu bağlılık hissini anlamaya çalışır.

Tanyu'nun çalışmalarından haberdar olduğu ve etnolojiyi göz ardı etmeyen dinler tarihçileri de mevcuttur. Bunlar arasında klasik dönem dinler tarihçilerinden olan Chantepie de la Saussaye, dinler tarihinin karşılaştırmalı bir kültür çalışmasının dinler tarihine diğer bilimlerden çok daha fayda getireceğine inanmaktadır. Her milletin âdet, gelenek, masal, hurafe, mecaz gibi kavramları söz konusu olduğunda ancak farklı kültürler arasında güçlü karşılaştırmalar yaparak dinler tarihi açısından kayda değer sonuçlara ulaşılabileceği düşünmektedir. Yine İtalyan Dinler Tarihi Ekolünün kurucusu Raffaele Pettazoni, kültür ve din kavramlarını birbirinin yerini tutmayan fakat birbiri diğerine yardımcı ve uyumlu kavramlar olarak görmektedir. Ona göre dini alan içkinlikle, kültür ise tarihsel boyutla ilgilenerken toplumun din anlayışının anlaşılmasında fayda sağlamaktadır. Ona göre etnoloji mutlak derece dinler tarihine katılmalı ve tarihsel çalışmalarda kullanılmalıdır. Ugo Bianchi de din teriminin köken olarak sosyo-kültürel boyutlarıyla ele alınması gerektiğini belirterek dinler ve kültürler arasında ampirik bir çalışmanın yapılmasının ihtiyaç olduğunu savunmaktadır. Mircea Eliade da din çalışmalarında kültürel yorumun gerekli olduğunu savunanlardandır. Ona göre sıradan kişiler için bile belli nesnelere kutsallık mertebesinde önemsenebilir. Dünyanın farklı bölgelerinde farklı yaşam tarzına sahip insanların benzer inanç formlarını en derin hislerle kuşaktan kuşağa aktardıkları bir gerçektir.⁴³³ Dolayısıyla dinin kültürle olan yakın ilişkisi dinler tarihinde belli ekollere sahip başkaları tarafından da sıklıkla dile getirilmektedir. Dinler tarihine değer katan şeyin, dinin kültürel boyutunun anlaşılmasının araştırma için olmazsa olmaz bir ilke olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Tanyu'nun dinler tarihi perspektifi dini olguları kültürel sistem içinde yorumlamak ve tarihsel boyutu göz ardı etmeden süreç içindeki kültürel değişimine tanıklık etmektir.

Hikmet Tanyu'ya kadarki süreçte dinler tarihinin kurumsal bir kimlik edinmediği, sadece belli dönemlerde gerek yurt dışından gerekse de yurt içinde konuya ilgi duyan ya da bu konuda belli bir zaman diliminde çalışmış kişiler ders vererek bu alandaki eksikliğin giderildiği görülmektedir. Hikmet Tanyu tam anlamıyla dinler tarihinin bir kimlik edinmesinde ve akademik bir uğraş olarak sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir

⁴³³ Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, 245-246.

konumdadır.⁴³⁴ Çalışmalarına Türk kültürü ve dini üzerine yoğunlaşarak başlamış, dini alanda yapılan tüm gayretleri aynı zamanda kültürel alandaki hassasiyeti sayesinde meydana gelmiş, bunu da çalışmalarında izah etmiştir. Bu bakımdan Tanyu'nun çalışmaları tam anlamıyla din antropolojisi açısından önem taşımakta ve günümüzde bile bu alanda temel başvuru kaynağı olarak değerini korumaktadır. Dolayısıyla Hikmet Tanyu'yu din antropoloğu olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Çünkü Tanyu, bir toplumun kültürünün önemli bir belirleyicisi olan sosyal normların anlaşılardan dini kültürünün anlaşılamayacağını ifade etmektedir. Tanyu, dini fenomenleri incelerken fenomenolojik ve tarihsel yöneme başvurmuş, aynı zamanda etnografik bilgiyi de göz ardı etmemiştir.

Tanyu'nun bir din antropoloğu olarak anılmasının kayda değer bir diğer göstergesi, Ziya Gökalp'in Emile Durkheim'dan ödünç aldığı ve bu yönde çokça eleştirilmesine neden olan Türklerin ilk dininin totemizm olduğu yönündeki teoriyi ayrıntılı bir şekilde analiz etmesidir. Antropologlar tarafından oldukça kullanışlı bir alan olan etnografik araştırmaların sonuçlarını değerlendirirken başvurdukları totem, totemizm ve tabu kavramlarının gerçekten ne için kullanıldığı Tanyu tarafından oldukça ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir. Bu çalışmasında Tanyu'nun antropoloji literatürüne oldukça hâkim olduğu görülmektedir. Hemen hemen o dönem bu kavramlar üzerine antropolojik çalışma yapan çoğu antropoloğun görüşlerinden faydalanmıştır. Tanyu, kavramların sadece fenomenolojik yönleriyle ilgilenmemekte, aynı zamanda etnografik açıdan yoğun betimlemelerle anlamın bilgisini de vermeye çalışmıştır. Totemi benimseyenlerin içinde buldukları kültürel ortamı görelilik ilkesi gereği tam anlamıyla bilimsel bir üslupla aktarmayı başarabilmiştir.⁴³⁵

Türkiye'de dinler tarihçiliği bakımından önemli bir konumda bulunan Hikmet Tanyu, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki çeşitli politik tutumlar ve kültürel araştırmaların devam ettiği bir dönemde dinler tarihi adına önemli çalışmalar yapmıştır. Abdurrahman Küçük'ün de önemle üzerinde durduğu gibi, Tanyu'nun dinler tarihi çalışmalarında özellikle Türk

⁴³⁴ Abdurrahman Küçük, Tanyu'nun dinler tarihinin bir bilim dalı olarak gelişmesi için verdiği çabayı anlatırken şu ifadeleri kullanmaktadır. Buna göre gerek Tanyu döneminde gerekse de kendi dinler tarihi mensubu olarak bu alanda çalışması esnasında, dinler tarihinin gerekli olarak görülmediği, hatta "dinler" kavramından bile oldukça rahatsızlık duyulduğunu, İslam'ın olduğu bir yerde başka dinleri çalışmanın gerekli olmadığını düşünenlerin sayıca çok olduğuna vurgu yapmaktadır (Abdurrahman Küçük ile yapılan görüşme notlarından (26.06.2019). Ayrıca Abdurrahman Küçük'ün dönemin geniş bir analizini yaptığı söyleşi için bk. Ali İsmail Güngör - Durmuş Arık, "Prof. Dr. Abdurrahman Küçük İle Söyleşi", *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük. Abdurrahman Küçük'e Armağan*, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016).

⁴³⁵ Hikmet Tanyu, "Totem, Totemizm ve Tabu Üzerinde Yeni Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (1984).

dünyasını konu edinmesi dönemin koşulları göz önüne alındığında oldukça olağan karşılanmaktadır. Çünkü ona göre her bilim insanı öncelikle ülke menfaatlerini düşünerek bilimsel çalışma yapmalıdır. Günün koşulları düşünüldüğünde Tanyu'nun, Küçük'ün ifadesiyle “spekülatif konularla ilgilenmesi” dönemin koşullarının tamamen farklı olmasına bağlıdır.⁴³⁶ Çünkü başta misyoner faaliyetleri olmak üzere, kimi dış politikaların dini alan üzerinden politik tutum içinde olması ve İslami değerlere zarar verici olarak görülmesinden dolayı bu alanda çalışmalar yapmak milli hassasiyetlerin bir gereği olarak görülmüştür. Durmuş Arık, Tanyu'nun çalışmalarında dönemin uluslaşma çabalarının etkili olduğunu, ama önemli olan etkinin kültürel açıdan coğrafyanın bilinmesi ve tespit edilmesi olarak ifade etmektedir.⁴³⁷ Dolayısıyla her dönem kendi koşulları içinde değerlendirilirse daha sağlıklı çözümler elde etmek mümkündür. Günümüz koşullarında dinler tarihi alanında çok farklı konularda çalışan bilim insanlarının olması dönemin getirdiği anlayışın bir sonucudur. Dolayısıyla o dönem için öncelik milli kültürün sınırlarının belirlenmesi ve var olan kültürel değerlerin hangi coğrafyalarda görünür olduğunun anlaşılmasına çalışılması öncelikli dinler tarihi konuları olarak ön plana çıkmıştır.

Durmuş Arık'a göre Müslüman olmayan dinler tarihçileri de kendi çalışmalarında mensubu oldukları dini gelenekleri tanıtıcı ve açıklayıcı hatta çoğunlukla övücü bir üslup kullanmışlardır. Bu bakımdan Tanyu'nun çalışma modeli hem Batı'yı hem de Doğu'yu en iyi şekilde bilmeyi gerektirerek çalışmak ve kendi dini kültürümüzü anlamaya yönelik çaba içinde bulunmasıdır. Arık'a göre Hikmet Tanyu'yu ayrıcalıklı kılan husus, Tanyu'nun dinler tarihçiliğini Batı merkezli bir anlayış yerine kendi kültürünü merkeze alarak bilimsel çalışma yapmasıdır. Bu bakımdan Tanyu çalışmalarında antropolojik bilgiyi kullanmaktadır. Hem dil hem de kültür birliğinin olduğu bir coğrafyada dinler tarihçiliği yapmak için antropoloji başta olmak üzere veri elde edilebilecek diğer yakın alanlardan da faydalanmak gerekir. Tanyu bunu en iyi şekilde yapmış ve Türklerin dini ve kültürel tarihini sadece belli açılardan değil özellikle etnografik bilgiden faydalanarak elde etmiştir. Çünkü kültürel aktarım her millette, kültürde ve dinde olduğu gibi Türkler arasında da devam etmiştir. Dolayısıyla Türk coğrafyasında dini konuları çalışırken geçmişten gelen kültürel aktarımı mutlaka göz önünde bulundurarak çalışma yapmak gerekir. Tanyu, Anadolu'da Türkler hakkında yaptığı fenomenolojik çalışmalarda hep bu kültürel devamlılığın izini sürmüştür. Günümüzde

⁴³⁶ Abdurrahman Küçük ile yapılan görüşme notlarından (26.06.2019).

⁴³⁷ Durmuş Arık ile yapılan görüşme notlarından (27.06.2019).

Anadolu'da devam ettirilen birçok dini ve kültürel olgunun aynısı ya da az çok farklılaşmış hali Orta Asya'da çoğu Türk topluluklarında devam ettirilmektedir.⁴³⁸

Hikmet Tanyu'nun sürdürdüğü bilim anlayışı, Türklerin dini tarihine yönelik araştırmaların Anadolu coğrafyası ile sınırlı kalmamasını sağlamıştır. Bu çabalar Türklerin gerek yaşamakta olduğu gerekse de daha önce izlerinin görüldüğü coğrafyalarda araştırma yapılmasının önünü açmıştır. Bu çalışma yöntemi, bilimsel hassasiyet gerektirdiği kadar milli bir sorumluluk olarak da algılanmıştır. Böylece Cumhuriyetin kurucu değerlerinin diğer alanlarda olduğu gibi dinler tarihi çalışan bilim insanlarınca da devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Tanyu'dan sonra da devam ettirilen dinler tarihçiliği bu anlayışın üzerine inşa edilmiştir. Günümüz dinler tarihi çalışmalarında bir alan olarak Türk Dini Tarihi çalışmaları *Tanyu Ekolü* olarak ortaya çıkan bu bilim anlayışının neticesinde elde edilen verilerle güçlü bir hafıza meydana gelmiştir. Özellikle Orta Asya coğrafyasında değişen demografik yapı göz önüne alındığında Türklerle ilgili yapılan çalışmaların kayıt oluşturması ve kültürel izlerin takip edilmesi açısından bu çalışmalar büyük öneme sahiptir.

Hikmet Tanyu tarafından öğrencilerine çalıştırılan konulara bakıldığında bir Türk alimi olarak Birunî'nin fikirleri bilimsel bir çalışmaya konu edinmiştir. Şaban Kuzgun tarafından Hazar Türkleri çalışılmış, Harun Güngör bir başka Türk topluluğu olan Gagauzların dini inançları çalışma konusu yapmıştır. Tanyu, Gagauzların Hristiyan olmalarına karşın Hristiyanlıktan farklı inançlar taşıdıklarını düşünmüş ve Güngör de yaptığı çalışmada Gagauzların Türk kimliğini koruyarak farklı bir Hristiyanlık kimliği edindiklerini tespit etmiştir.⁴³⁹ Ömer Turan, Türk dini, Ömer Faruk Harman da Şehristani'ye ait *el-Milel ve'n Nihal* adlı çalışmayı doktora tez konusu olarak çalışmışlardır. Tanyu Türklerle ilişkileri göz önüne alındığında, *Sabatay Sevi ve Cemaati Üzerine Bir Araştırma* konusunu Abdurrahman Küçük'e vermiştir. Böylece tarihsel perspektiften bakıldığında Türklerle ve Türk kültürü içinde yer alan bir cemaate ilişkin ilk kez bilimsel bir çalışma yapılmış ve tarihte *Dönmelik* olarak bilinen konu hakkında bilgi sahibi olunmuştur.⁴⁴⁰ Tanyu, Günay Tümer'e *Hristiyanlık ve İslam Dinlerinde Meryem* konusunu ele almasını tavsiye etmiştir. Tümer'in eserinde de belirttiği gibi Türkiye'de bu yönde bir çalışmanın olmayışı büyük bir

⁴³⁸ Durmuş Arık ile yapılan görüşme notlarından (27.06.2019).

⁴³⁹ Harun Güngör - Mustafa Argunsah, *Gagauzlar (Gagauz Türklerinin Etnik Yapısı, Nüfusu, Dili, Dini, Folkloru Hakkında Bir Araştırma)*: Ötüken Neşriyat, 1998).

⁴⁴⁰ Abdurrahman Küçük, *Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi*, 9. Baskı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013).

eksiklik olarak görülmüştür.⁴⁴¹ Mehmet Aydın tarafından doçentlik tezi olarak çalışılan *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* isimli çalışma konunun zorluğu ve kapsamı düşünüldüğünde önemli bir eser olarak göze çarpmaktadır. Eserin “İslam İlahiyatının Hristiyanlığa bakış açısının ortaya konulması”ndaki başarısı dinler tarihi açısından son derece önemli bir çalışma olduğunu göstermektedir.⁴⁴² Tanyu, Osman Seyfi Yüçetürk’e *Hristiyanlık’ın Esasları ve İslamiyet İle Mukayesesi*, Osman Cilacı’ya *İlahi Dinlerde Dua*, Ahmet Usta’ya *İlahi Dinlerde Tanrı*, Ali Galip Erdican’a *Totemizm*, Süreyya Şahin’e ise Fener Patrikhanesi’ni tez konusu olarak vermiştir.⁴⁴³

Türkiye’de dinler tarihi alanında ilk doktora yapmış olan, bu konuda eserler yazan ve aynı zamanda yeni akademisyenler yetiştirmek için çaba sarf eden Hikmet Tanyu’nun bilimsel bakış açısı, ortaya çıkan bilimsel çalışmaların nitelikleri göz önüne alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Tanyu’nun gerek çalışma konusu gerekse de tez konusu olarak önerdiği konular doğrudan anlaşılmasında ihtiyaç duyulan konulardır. Bu konular birincisi Türk kültürü açısından bilinmesi gereken, ikincisi ise İslam dini açısından haberdar olunması gereken konulardır.

3. 4. Türklerin Dini Tarihine İlişkin Çalışmalarda Antropolojik Bakış

Türk Dini Tarihi çalışmaları kapsamında doğrudan dinler tarihi disiplini adına çalışma yapmayan ya da bir uğraş olarak Türk Dini Tarihi konusunda çalışan belli başlı bilim insanlarının görüşlerinin tartışılacağı bu bölümde, Türk Dünyası olarak isimlendirilen ve coğrafi olarak üzerinde tartışma olmakla birlikte, sınırları tam olarak çizilemeyen geniş bir alandan bahsedilmektedir.⁴⁴⁴ Dolayısıyla geniş bir coğrafi alanda yaşam süren bir millete ait dinî kültürün izini sürmek hem zor hem de kültürel olguların değerlendirilmesini ve takibini zorlaştırmaktadır. Bu alanda dinler tarihi çalışmalarının kısmen akademik bir çerçevede yürütülmesi, geçmişin tarihi bir değerinin olmasından dolayı ortaya çıkan bilgi isteği, kısmen

⁴⁴¹ Günay Tümer, *Hristiyanlıkta ve İslâm’da Hz. Meryem*, 4. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2011).

⁴⁴² Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* 2. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2012).

⁴⁴³ Abdurrahman Küçük, “Türkiye’de Dinler Tarihi Çalışmaları ve Prof. Dr. Hikmet Tanyu”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/5 (1994): 27-29.

⁴⁴⁴ Türk dini ve kültürü söz konusu olduğunda çok geniş bir coğrafyadan bahsedildiğinden çalışılacak alanda bir sınırlandırmaya gidilmesi çalışmanın bilimselliği açısından önemlidir. Türk dini ve tarihi konularındaki çalışmalarda coğrafi, sosyo-kültürel ve tarihi arka plan çerçevesinin belirlenmesindeki öneriler için bk. Ünver Günay - Harun Göngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi* (Kayseri: Berikan Yayınevi, 2015).

uluslaşma döneminin bir ideolojik arka plan oluşturmasından kaynaklanan milliyetçi duygularla hareket etme eğilimi Türklerin dini tarihi ile ilgili akademik olmayan çalışmaların sayısının artışıdaki temel sebeplerdendir. Bu alanda çalışanların bir kısmı dinler tarihi disiplini dışındaki alanlara mensuptur. Hikmet Tanyu tarafından doğrudan dinler tarihi perspektifi kullanılarak yapılan çalışmaların haricinde, Tanyu'nun yönlendirdiği öğrencilerinden bir kısmı bu alanda çalışmışlardır ve halen de çalışmalarına devam etmektedirler. Şu da açıkça ifade edilmelidir ki dinler tarihi adı altında yapılan çalışmaların sayısı, dinler tarihi etiketi kullanılmadan yapılan çalışmalardan sayıca daha azdır.

Türklerle ilgili yapılan çalışmaların geniş bir bakış açısı gerektirmesi mevcut araştırma alanının haricinde bir de “İslam öncesi” ifadesini de kapsamaktadır. Çünkü Türklerin hayat tarzlarına bağlı olarak tarih boyunca pek çok dini inanç içinde buldukları anlaşılmaktadır. Farklı zaman dilimlerinde hayatlarına karışan bu inançlar Kalafat'ın ifadesiyle “inanç yumağı” olarak tanımlanabilir.⁴⁴⁵ Oldukça farklı coğrafyalarda farklı kültür bölgelerinde, çoğunlukla da hareket halinde bir yaşam tarzına sahip bir millet hakkında İslam öncesi dini inançların izini sürmek kendi içinde problem yaratmaktadır. Bu konuda sınırları tam olarak belli olmayan bir zaman dilimi ve coğrafi alan göz önüne alındığında ister istemez bazı soru işaretleri de belirlemektedir. Buna göre;

İslam öncesi Türk tarihi ve düşüncesi nereden başlatılmalıdır, nereye kadar İslam öncesi kabul edilmelidir? Türk tarihi ve düşüncesi hakkındaki bu soruların cevabı, şu veya bu şekilde kesin ifadelerle dile getirilemez. Çünkü Türk tarihinin başlangıcı hakkındaki tarihi veriler, bu hususta yargıda bulunmayı güçleştirmektedir. Aynı şekilde İslam öncesi tabiri de Türkler için mutlak bir tarihi dönüm noktasını göstermemektedir. Türk oldukları kabul edilen halkların tamamı belirli bir tarihte Müslüman olmadığı gibi, İslam'ı kabul etmeyip çeşitli dinlere mensup olarak İslam dışı kalan Türk halkları da mevcuttur.⁴⁴⁶

Türklerin dini kültürü konusunda yapılan araştırmaları değerlendirme söz konusu olduğunda, öncelikle bu alanın neleri kapsayıp kapsamadığı tespit edilmelidir. Zira özellikle Şamanizm'in konu edindiği çok sayıda çalışma bulunmakta ve bu çalışmaları yapanların temel tezleri çoğunlukla birbiri ile örtüşmemektedir.⁴⁴⁷ Bu durumun temel sebepleri arasında

⁴⁴⁵ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, 4. Baskı (Ankara: Babil Yayıncılık, 2005).

⁴⁴⁶ İsmail Taş, *İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji* (Konya: Kömen Yayınları, 2002), 1.

⁴⁴⁷ Yaşar Kalafat, dinler tarihçisi olmamasına karşın araştırma yöntem tekniklerinde bilimsel bir metot uygulayıp karşılaştırma yaparak önemli bir literatür çalışması yapmıştır. Akademik yaşamına Doğu Anadolu coğrafyasında halk inançları üzerine sosyal antropolojik çalışma yaparak başlayan Kalafat, daha sonra Türk dünyasında önemli alan araştırmaları yapmıştır. Özellikle terminolojik zenginlik, kültürler

dinler tarihinin bu alanda kısıtlı düzeyde görünür olmasının payı büyüktür. Türklerin inançları söz konusu olduğunda bunların hangilerinin Dinler Tarihi biliminin konuları arasında olduğu, dahası tüm yaşamın dini birtakım uygulamaların doğrudan etkisi altında olduğu Türkiye gibi Müslüman bir toplumda halk inançlarının nasıl tespit edilmesi gerektiği konusunda bir kanaate varmak önemlidir. Dolayısıyla halk inançları sadece dinler tarihinin değil, aynı zamanda birçok bilim dalının araştırma alanına da girmektedir. Din sosyologları, etnologlar, dinler tarihçileri ve hatta edebiyatçılar bile konu hakkında söz söyleme hakkını taşıdıklarına inanmaktadırlar. Bu bakımdan halk inançlarının kapsamı oldukça geniş olup, genel anlamda bir dinin temel metinlerine dayanmayan her türlü inanç bu kapsama dâhil edilebilir.⁴⁴⁸

Günay ve Güngör'e göre Türk kültürü ve toplumunda dine yaklaşım genellikle beşer-üstü ya da ilahi niteliktedir. Çoğunlukla ilahi olanı beşeri ve kültürel özellikte olan ile birbirine karıştırma ya da birbiri yerine kullanma hatasına düşülmektedir. Bu durumda bilimsel ve objektif bir tarih bilinci de gelişmemektedir. Dolayısıyla sözü edilen sistematığe ulaşılabilmesi için bilimsel incelemeye malzeme teşkil edecek monografik gözlem ve derlemelerin, filoloji ve antropoloji gibi alanlardan elde edilecek verilerin kullanılması ve bu alanlarla yakın bir iş birliğinin yapılması gerekmektedir.⁴⁴⁹ Bu bakımdan Türkiye'de dinler tarihi çalışmaları kapsamında değerlendirilecek çalışmaların sayısı oldukça fazladır ve bu çalışmaların önemli bir kısmı akademik uğraşın dışında yapılan çalışmalardır. Bu yöndeki bilgi fazlalığı, dinler tarihinin etkin alanını daraltmakta, bu konuya ilgili okuyucuyu yanlış bilgilendirmektedir. Dolayısıyla bu çalışmalardan bazılarını ele almak, bunların antropolojik açıdan taşıdığı değeri yorumlamak ve bunların dinler tarihi açısından önemine değinmekte fayda vardır. Aynı zamanda antropolojik çalışmaların ilahiyat alanında ne gibi farkındalıklar meydana getireceği, ilahiyat perspektifinden ele alınan konuların antropoloji

arasında geçişlerin bilimsel tespiti, alanda yapılan çalışmaların derlenmesi ve karşılaştırılması, terminolojideki tartışmaların karşılaştırılması gibi temel disiplinlerde hatırı sayılır bir özen göstermiş ve dinler tarihine alan dışından oldukça fazla katkı yapmıştır. Ayrıntılar için bk. Yaşar Kalafat, *Altay'lardan Anadolu'ya Kamizm-Şamanizm: Sosyal Antropoloji Araştırmaları* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004). Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Nitelikli çalışmaların aksine, dinler tarihi alanına dahil edilebilecek bir başka çalışmada, ulaşılan kaynakların zengin olmasına karşın kullanılan perspektif dinler tarihi açısından son derece problemlidir. Yazarın bölgeye hâkim olması ve dil alanında akademik çalışma yapmasına karşın, dinler tarihi alanında bu bilgileri akademik nitelikte kullanamamış olması, dinler tarihi literatürü için olumsuz bir durum olarak göze çarpmaktadır. Bk. Hayrettin Rayman, *Eski Türklerde Üç Din: Şamanizm, Budizm, Maniheizm* (Ankara: Karınca Kitap, 2016).

⁴⁴⁸ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Türkiye'de Halk İnançları Araştırmaları", *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, ed. Ali İsmail Güngör v.dğr. (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 433.

⁴⁴⁹ Günay - Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, 1.

ile desteklenmesinin genelde ilahiyat bilimleri için özelde de dinler tarihi için ne gibi faydalarının olacağı üzerinde düşünmek gerekmektedir.⁴⁵⁰

3. 4. 1. Türk Dini Tarihine Dışarıdan Yapılan Çalışmaların Mahiyeti

Türk dini tarihine ilginin başladığı Cumhuriyet dönemi ve sonrasında Hikmet Tanyu ile bilimsel bir zemine oturtulan dinler tarihçiliğimiz farklı alanlarda çalışan bilim insanlarınca yoğun bir ilgiyle takip edilmiştir. Bu bakımdan dönemin antropolojik bakış açısının hâkim olduğu bilim anlayışımızın izlerini dönemin dinler tarihi çalışmalarında görmek mümkündür. Bu anlayış ile yapılan etnografik çalışmaların din olgusunun daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacağı çeşitli örneklerle anlaşılmaktadır.

Türklerle ilgili çalışmalar zengin bir literatür oluşturmuştur. Erol Güngör'e göre Anadolu kültürü, İslam dünyası ve Asya'dan gelen kültür öğeleriyle özgün bir konum kazanmıştır. Bu kültür zamanda Batı'dan gelen kültür unsurlarıyla da birleşerek zenginleşmiştir.⁴⁵¹ Bu bakımdan Anadolu topraklarında öteden beri Türkiye dışından büyük bir ilgi duyulmuştur.

1913 yılında Turan Cemiyeti tarafından desteklenerek coğrafi ve etnografik gözlem amaçlı bir seyahat gerçekleştiren Macar Béla Horvath *Anadolu 1913*⁴⁵² adlı kitabına, “Narin minareleriniz, sessizce secdeye varıp tanrıya yakaran insanların, yok olan muhteşem taş anıtlarınızla esrarlı dünyanız sizi görenlerin düşlerinde hep yaşıyor” sözleriyle başlamaktadır.⁴⁵³ Bu sözler dışarıdan Anadolu'ya olan ilginin ne derece muazzam olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu bakımdan Türkiye'de dinler tarihi konularına ilgi gösteren araştırmacılar, meraklı tarihçiler, edebiyatçıların Türk dini tarihine ve kültürüne

⁴⁵⁰ İlahiyat fakültelerinde bölüm olarak ayırma gidildiği göz önüne alındığı, Felsefe ve Din Bilimleri bölümü bünyesinde yer alan bilim dalları sosyal bilimlerin birçok alanıyla sürekli iletişim halindedir. Dolayısıyla bu anlayış normatif bir bakış açısının oluşmasına engel olmada önemli bir noktadır. Kısmen teosentrik bakış açısına sahip Temel İslam Bilimleri alanındaki bilim dallarında antropolojinin verilerine ihtiyatlı yaklaşılması normal karşılanmalıdır. Çünkü bu bilim dallarının kapsam ve içeriği kendi içinde tutarlı bir bütünlük oluşturmaktadır.

⁴⁵¹ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 121.

⁴⁵² Béla Horvath tarafından 1913 yılında gerçekleşen seyahatin notları olarak 1929 yılında Budapeşte'de yayımlanan kitabın özgün adı “Türkiye'nin Kalbinde, Anadolu'da 2300 Kilometre”dir.

⁴⁵³ Béla Horvath, *Anadolu 1913*, 2. Baskı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 1. Horvath İstanbul'dan Ankara'ya, devamında da Nevşehir, Niğde, Konya ve Karaman'ı kapsayan seyahatini at sırtında gerçekleştirerek etnografik bir gezi yapmıştır. Bu bakımdan Anadolu coğrafyası zengin etnografik malzemesi ile eski zamanlardan beri araştırmacıların ilgi odağı olmuştur.

ilgisi hâlâ devam etmektedir. Dolayısıyla bu kapsamda çok sayıda çalışma ortaya çıkmış ve dinler tarihi konuları bu çalışmalarda çok fazla kullanılmıştır. Bunların bir kısmı

Anadolu'ya ve Türk dini kültürüne en fazla ilgi gösterenlerin başında Jean-Paul Roux gelmektedir. Roux'un *Türklerin Tarihi*, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, *Eski Türk Mitolojisi*, *Altay Türklerinde Ölüm* isimli çalışmaları Türklerin dini tarihine ve kültürüne etnografik yaklaşımla oluşturulmuş eserlerdir. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* kitabının giriş bölümünde, Türklerin ve Moğolların antik Orta çağ dinine ait ilk kez bir monografinin hazırlandığını söylemektedir.⁴⁵⁴ Roux, ritüelin tarihsel ve mevcut kültür içindeki derin anlamını okuyucuya sunmasıyla çalışmanın etnografik değerini ortaya çıkarmaktadır. Ona göre mevcut çalışmalar sadece görülen ve tasvir edilen çağdaş dönem ritüellerinden başka bir şey değildir. Türklerin ve Moğolların tarih boyunca savaş dâhil sürekli değişen koşulların neticesinde dini yapının nasıl değiştiğini tarihsel anlatı içinde veren Roux, birbiriyle alakasız görünen toplumsal olguların tarihsel süreç ve kültürel etkiyle değiştiğini ve dönüştüğünü açıkça göstermektedir. Örneğin Budizm'in Lamaizm şekline dönüşerek Moğol devletini nasıl çökerttiğini ve bu esnada halk arasında Şamanizm'in nasıl varlık gösterdiğini ortaya koyması ilginçtir. Roux, 1500'lerde başlayan Moğol çöküşü sonucunda 1800'lere gelindiğinde Budizmin yerini bir nevi Lamaizme bıraktığını ifade etmektedir. On göre geleneksel halkın doğayla olan ruhsal bağı, Lamaizmdeki doğaya aşırı bağlılık ve bir nevi tazim, halkın doğaya olan bağlılığının göstergesi olarak hemen kabul edilmiş ve doğaya saygı duyulan eski anlayıştan bir bakıma doğaya tapınma şekline dönüşmüştür.⁴⁵⁵ Vermeye çalıştığımız örnekte, siyasal dönüşümün zamanla dini tercihlerin ve bunların kültürle olan yakın ilişkisinin bir sonucu olarak inancın yeni bir şekle bürünmesinin açık izahı görülmektedir. Bu ayrıntılar Roux'un kültürel yaşama hâkim olduğunu ve toplumsal yapı arasında kurulan mantıksal bağları etkili bir şekilde yorumladığını göstermektedir. Roux, etnologların ortaya çıkan Lamaizm ve halkın eski doğayla olan ilişkisiyle beliren inanç biçimine Şamanizm diyerek bir anlamda kolaycılığa kaçtıklarını ifade etmektedir.

Şamanizm konusunda en itibarlı yorum ve değerlendirmeleri Eliade yapmıştır. Eliade bu nedenle olacak ki çalışmasını dinler tarihi çerçevesinden Şamanizm'i konu edinen ilk çalışma olarak nitelendirmektedir. O, Şamanizm'i farklı açılardan ele alan çalışmalar

⁴⁵⁴ Jean-Poul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1994), 5.

⁴⁵⁵ Roux, *Türklerin Tarihi*, 27.

olmakla birlikte hiçbirinin gerçek anlamda Şamanizm'i anlamakta başarılı olamadığını ve Şamanizm içindeki ayrıntıların simgesel anlamı ve mistik deruni tarafının anlatılmasının ancak dinler tarihi aracılığıyla mümkün olacağını söylemektedir. Çünkü sadece etnografik bir çalışma bazı kültürel çevrelerle ya da benzer şaman âdetleriyle olan ilişkisini açıklamakta yeterli olabilir. Oysaki Şamanizm içindeki olguların diğer öğelerle olan içsel ilişkisinin aydınlatılması ve bu karmaşık dini olgunun morfolojik ve tarihsel sayılabilecek genel bir görüngüsünü sunmak Eliade'ye göre dinler tarihinin temel başarısı olarak görülmektedir.⁴⁵⁶

Eliade'nin yaklaşımı bu yönde iken, bu bölümde anlatılmak istenen Şamanizm üzerine bir literatür taraması yapmak değil, dinler tarihi ve din antropolojisi açısından Türk dini kültürü hakkında değerlendirmelerin hangi bakış açısına göre yapıldığına anlamaya çalışmaktır. Bu bakımdan Şamanizm konusunda eserlerine en fazla başvuru yapılan Eliade'nin değerlendirmesi ile Sedat Veyis Örnek'in değerlendirmeleri yaklaşım olarak oldukça benzerlik göstermektedir. Eliade'nin, Şamanizm'in anlaşılması için dile getirdiği ve dinler tarihinin temel başarısı olarak tarif ettiği sonuç Örnek'in tanımlaması ile ortaya çıkan sonuca işaret etmektedir. Buna göre;

Trans haline geçebilen kimselerin (şamanların) metafizik varlıklarla ilişkiler kurarak onların doğüstü yetenek ve kuvvetlerine sahip olmaları, bunu toplum adına kullanmaları; bu iş için yapılan dinsel-büyüsel pratikler ve törenler... Şamanizm ne kendine özgü bir din ne majinin bir şeklidir; her iki alanı da ilgilendiren yanları bulunan, çeşitli din ve dünya görüşlerini birleştiren bir inanç ve tekniktir. Genellikle bir kimsenin şaman olup olamayacağı çocukluğundaki birtakım ruhsal ve fizyolojik belirtilerden (korku, çekingenlik, kederli ruh hali; sık sık gelen baş dönmeleri, bayılmalar; gelecekte haber verme, hayal görme, cin ve perilerle konuşma vb.) anlaşılır.⁴⁵⁷

Bu belirtileri gösteren çocuklar eğitim için yaşlı bir şamanın yanına verilirler. Bu psiko-nörotik belirtilere şaman hastalığı denilmektedir. Şaman hastalığının en yüksek noktasına ulaşmak mistik parçalanma evresine de geçmek anlamına gelmektedir. Sistematik bir egzersiz eğitimi trans eğitimi için şarttır. Şamanlar toplumda sağaltım (tedavi), ölü ruhlara öte dünya yolculuğu esnasında eşlik etmek, anma törenlerini yönetmek ve gelecekte haber vermek gibi dört temel görev üstlenirler. Şamanın davul, giysi gibi özel tören aksesuarları bulunur ve şamanın yer altı ve yer üstü katmanlar arasında yolculuk yapması,

⁴⁵⁶ Mircea Eliade, *Şamanizm* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), 10.

⁴⁵⁷ Sedat Veyis Örnek, *Etnoloji sözlüğü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), 217.

doğa olaylarına hükmetmesi gibi doğüstü yetenekleri bulunur. Şaman bu esnada genellikle uyuşturucu, alkol, ilaç ve çeşitli narkotik maddeler kullanır.⁴⁵⁸

Eliade'nin Şamanizm konusundaki simgesel anlam ve mistik tarafın anlaşılmasına yönelik ikazı Örnek'in dinler tarihi ve din antropolojisi açısından ifade ettiği şekliyle oldukça yeterli bir tanım ve anlatım olarak görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, daha önce de dile getirildiği gibi, konu hakkında tarihsel bir literatür çalışması vermek değil, dinler tarihinin daha iyi anlaşılmasında antropolojik perspektifin rolünü anlatmaktır.⁴⁵⁹ Bu bakımdan Türk dini tarihi kapsamında üzerinde en fazla söz söylenen kavramların başında Şamanizm gelir ve bu örnek bize, bir kavramın anlaşılmasının yolunun diğer kavramların da anlaşılmasında yardımcı olacağı kolaylığı sunmaktadır.

Harun Güngör, Türk dini tarihini “Türklerin Gök Tanrı temelinde, yazılı bir kaynağa dayanmaksızın kendi iç kültürel dinamiklerinden doğan ve kuşaklar boyu aktararak günümüze kadar ulaşan, gelenek ve göreneklerle şekillenmiş inanç ve pratikler bütünü” olarak tanımlamaktadır.⁴⁶⁰ Türk kültürüne ve özelde de Türk dinine yönelik ilgi, daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı'nın Batı dünyasını örnek alarak modernleşme hamlelerinin başladığı döneme denk gelmiştir. Özellikle Mustafa Kemal'in farklı inançların tespitinin yapılması yönündeki telkiniyle bazı araştırmacılar tarafından mevcut ya da eski kimi inançlar konusunda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri Yusuf Ziya Yörükân tarafından yapılmıştır. Ona göre “Türklerin ilk dini kadim Şark ilmi kaynaklarının Şemeniyye ve Avrupa müsteşriklerinin Şamanizm adını verdikleri Türk dinidir”. Yazara

⁴⁵⁸ Örnek, *Etnoloji sözlüğü*, 217-218.

⁴⁵⁹ Ülkemizde çok sayıda Şamanizm ya da Türklerin geçmişlerine yönelik ilginin sonucu olarak yazılan kitap mevcuttur. Akademik nitelikten ziyade, konunun etnografik ve dinler tarihi bakış açısından yoksun olması durumunda ortaya çıkan eserlerin alan için oldukça spekülâtif nitelikte olduğunu kabul etmek lazım. Bu tür çalışmaların artışı ister istemez dinler tarihinin görünürlüğüne olumsuz etki yapmaktadır. Konuya örnek olması açısından ve mevcut nüshanın 12. baskıyı yapması da göz önünde bulundurularak ve okuyucu tarafından talep edildiği ve övgü topladığı düşünülerek örnek bir çalışmadan bahsetmek yerinde olacaktır. Cemal Şener tarafından yazılan *Şamanizm: Türkler'in İslamiyet'ten Önceki Dini* isimli eserin temel iddiası, İslamiyet'le birlikte inkâr edilen eski Türk dininin yeniden keşfedilmesine olanak sağlamaktır. Bu çalışmada kaynak olarak başvuru eserler ekseriyetle Türk dini ve kültürü konusunda temel başvuru kaynaklarıdır. Fakat konu, okuyucuya bir fikri dayatma prensibine göre işlendiği için eserin bilimsel anlamda bir geçerliliğinden söz etmek pek olası gözükmemektedir. Ayrıntılar için bk. Cemal Şener, *Şamanizm: Türkler'in İslamiyet'ten Önceki Dini* (İstanbul: Etik Yayınları, 2001). Yine Şener tarafından yazılan ve 5. baskısı yapılmış bir diğer eser *Türkiye'de Yaşayan Etnik ve Dinsel Gruplar* isimli çalışmadır. Bu çalışmada da çoğunlukla kaynak belirtmeden, dini grupların farklılaşmalarına sebebiyet veren teolojik tartışmalara girmeden ve çoğunlukla genel geçer, akademik bir anlayıştan uzak ve uyumsuz bir anlatımla bir araya getirilmiş bir çalışma olarak göze çarpmaktadır. Bk. Cemal Şener, *Türkiye'de Yaşayan Etnik ve Dinsel Gruplar*, 5. Baskı (İstanbul: Etik Yayınları, 2006).

⁴⁶⁰ Harun Güngör, *Türk Din Etnolojisi* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012), 21.

göre Türklerin uygarlık aşamalarının henüz ilk basamaklarından beri korudukları inanç Şamanizm'dir. Dolayısıyla tarihsel süreçte Türkler gittikleri her yere dinlerini götürdükleri gibi, aynı zamanda buldukları yerlerin şartlarına uyum sağlayarak Budizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık, Manilik, Musevilik ve Müslümanlık gibi dinlere girmişlerdir.⁴⁶¹

Yörükân çalışmasında dinin kökenine dair teorileri değerlendirmiştir. Antropolojik çalışmalardan haberdar olan Yörükân, dinin kökenine dair tartışmalara değinerek kitabına başlamış ve dile getirildiği gibi totemizmin dinin ilk safhası olamayacağını, bunun Frazer tarafından yapılan öz eleştiri ile ortadan kalktığını ifade etmiştir.⁴⁶²

Yörükân, Ziya Gökalp'in Türklerin ilk dininin totemizm olduğu yönündeki düşüncesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Ona göre totemizm, animizm, manizm, natürizm şeklinde bir din gelişim sıralaması belirtmek oldukça hatalıdır. Tüm halkların benzer dini süreci yaşamaları mümkün değildir. Kaldı ki toteme dair ruha izafe edilen özellik şamanlıkta dahi bulunur. Bundan dolayı totemizm ile şamanizm arasında herhangi bir ilişki görmeyen Yörükân, ruh fikrinin tüm geleneksel topluluklarda görülen bir olgu olduğunu, Şamanizm'in ilk din olmak için gerekli tüm koşulları haiz olduğunu da dile getirmektedir.⁴⁶³

Yörükân'ın çalışmasının en dikkat çeken kısmı iptidai şamanizm olarak adlandırdığı dönemin Alevilik inancındaki yansımalarıdır. Buna göre Alevi inancında kutsal kabul edilen dağ, tepe gibi mekanların Anadolu ve Rumeli'ye yerleşen Türk kavimleri tarafından da devam ettirilmiştir. Yörükân'ın etnografik betimlemeleri halk arasında devam ettirilen âdetlerde de iptidai Şamanizm'in varlığına örnekler göstermektedir. Evlenme, hastalıktan korunma, büyü, çocuk sahibi olma gibi durumlarda yardımcı olunması için yapılan birtakım dini pratikler Şamanizm'in halk inancındaki izleri olarak yorumlanmıştır.⁴⁶⁴ Yörükân kitabın önemli bir bölümünü Alevilik ile Şamanizm arasında bir ilişki kurmaya dönük açıklamalara ayırmıştır. Neredeyse tüm toplumsal yaşamdan derlenen etnografik bilgilerden örnekler vererek bu iki unsur arasında mutlak bir bağ olduğunu ifade etmeye çalışmıştır.

Etnografyaya çalışmalarında yer verenlerin başında Ziya Gökalp gelir. Gökalp'in ayırt edici özelliği, konuya yaklaşımında etnografik bilgiyi çokça kullanmasıdır. Daha sonra

⁴⁶¹ Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*, 11.

⁴⁶² Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*, 14-15.

⁴⁶³ Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*, 18.

⁴⁶⁴ Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*, 37-45.

Tanyu'nun da eleştireceği gibi Gökalp, Eski Türklerin dinini bir çeşit toplumsuzluk olarak nitelendirmiştir. Ona göre toplumsal yapıdaki değişim aynı zamanda hangi tanrıya ya da tanrılara tapınılabileceğini de belirlemektedir. Gökalp, toplumsal yapı ile inanç arasında bir tür ilişki kurmuştur. Buna göre eski Türk dini ile toplumun kaç oymaktan oluştuğu arasında doğrudan bir bağ mevcuttur. Toplum bölündükçe ya da yeni bir toplumsal yapı örneği gösterdikçe doğal olarak tanrılar veya ruhlarla olan ilişkileri de değişmektedir. Gökalp'e göre Türk toplumunun herhangi bir topluma yönelik bir bilginin tespiti için o dönemin kaç oymaktan oluştuğunun bilinmesi gerekir. Gökalp, toplumsal yapı ve tanrılara gösterilen saygıdan hareketle toplumun natürizmi din olarak yaşadığı iddiasında bulunmaktadır. Bunu da dönemin, ulusların din anlayışlarını sınıflandıran teorilere dayandırarak yapmıştır. Ona göre kendi içinde birtakım bölünmelere ayrılan toplumlar simge olarak birtakım eşyalara özel manevi anlamlar yüklemişlerdir. Bitki ve hayvan gibi simgelere tapınma totemizm evresinde gerçekleşmiş, natüralizm evresinde ise doğal varlıklar ve olaylara tapınılmıştır. Politeist evrede ise kişileştirilmiş tanrılar söz konusudur. Bu tanrılar toplumsal bilincin yansımasıdır ve toplum ortak zihinsel bir çabanın ürünü olarak bu varlıklara kutsiyet atfederek onları meydana getirmiştir. Bu bakımdan bütün uluslar bilinçli şekilde olmasa da ulusçu bir yapıya bürünmüş, ulusunu ve ailesini önemseme ve üstün görme yani bir çeşit yurtseverlik anlayışı geliştirmiştir.⁴⁶⁵

Gökalp, Türklerin toplumsal yapısında değişimler ile dinlerindeki değişimi paralel görmektedir. Ona göre küçük gruplar halindeki Türk toplulukları zaman içinde küçük topluluklardan daha büyük toplumsal sistemlere doğru dönüşmüşlerdir. Gökalp'in çözümlenmeleri Türklerle komşu olan Çinlilerin sahip oldukları mitolojik olay ve kahramanlar aracılığıyla yapılmaktadır. Özellikle Çin mitolojisindeki Türklerle ilgili ayrıntılar ya da filolojik benzerlikler Gökalp'in Türk dininin gelişimine getirdiği değerlendirmelerin temelini oluşturmaktadır.⁴⁶⁶

Yörükân ve Gökalp gibi Türk dini konusunda önemli çalışmalar yapan bir diğer düşünür Abdülkadir İnan'dır. Yörükân, İnan da Zeki Velidi Togan'ın ilgi ve yönlendirmelerinin etkisiyle Türk halk bilimi ve dini üzerinde derin araştırmalar yapmıştır. İnan'ın düşünce dünyasının şekillenmesinde Rusya'nın Çarlık döneminde aldığı eğitimin ve o dönem yürüttüğü siyasi faaliyetlerin etkisi büyüktür. Özellikle bölgedeki Türklerin

⁴⁶⁵ Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, 23.

⁴⁶⁶ Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, 25-35.

bağımsızlık faaliyetlerine destek vermiş ve Türk kültürü ve dininin korunması konusunda hassasiyet kazanmıştır. Türkiye'ye gelmesiyle bilimsel alanda çalışmalara başlayan İnan, halkbilim ve Türkoloji konularında oldukça yetkin bir konuma yükselmiştir. Mustafa Kemal'in yanında bizzat bulunmuş, *Güneş Dil Teorisi* gibi düşüncelere destek vermiş, Türk kültürünün anlaşılması için yoğun çaba göstermiştir. İnan özellikle halk bilim araştırmalarından ve Rus araştırmacıların Türklere dair yaptıkları etnografik araştırmalardan oldukça fazla yararlanmıştır.⁴⁶⁷

Abdülkadir İnan Yörükân gibi Şamanizm'in Türklerin ilk dini olduğunu düşünmektedir. Fakat Türklerin Müslüman olduktan sonraki durumları için olumsuz ifadeler kullanmaktan kaçınmıştır. İnan'ın dinlere bakışı dinler tarihçisi bakış açısından ziyade hak-batıl ekseninde değerlendirme yapan bir savunucu bakış açısıdır. *Hurafeler ve Menşeleri* isimli çalışmasında büyük dinlerin hiçbirinin eski dini kalıntılarından kurtulamadıklarını ifade etmektedir. Yahudilik, Hristiyanlık, İslam gibi büyük dinlerdeki ayin ve ibadetlerin bir kısmını hurafe olarak kabul etmektedir. İnan, özellikle İslam dünyasından döneme şahitlik yapmış Taberi, İbni Fadlan, Biruni ve Kaşgarlı Mahmud gibi devrin önemli âlim ve gezginlerinin derlediklerinden faydalanmıştır. Abdülkadir İnan'ın çalışmasını önemli kılan en önemli ayrıntı Türkler hakkında yapılmış çok fazla sayıda etnografik içerikli eseri kaynak olarak kullanmasıdır. Bu bakımdan eserlerinde sağlam bir kurgu mevcuttur. İnan, Gökalp'in totemizm görüşlerine kesinlikle katılmamaktadır. Şamanizm'in Türklerin eski dini olduğuna dair görüşlere sahiptir. Hikmet Tanyu, yukarıda da ifade edildiği gibi totemizm konusunda Gökalp'e katılmamakta, Türklerin eski dini konusunda da Gök Tanrı/Tengri yönünde görüş ifade etmektedir.⁴⁶⁸

İnan'ın Türk dini ve kültürüne yönelik çalışmalarının temel niteliği din antropolojisi açısından yoğun etnografik bilgi içermesidir. İnan dinler tarihi bilimi esas alarak çalışma yapmaktan ziyade milli hislerinin gereği bu alandaki boşluğu doldurmaya çalışmıştır.

⁴⁶⁷ Hikmet Tanyu, Abdülkadir İnan'ın 350 kadar eserinin olduğunu aktarmaktadır. Tanyu, İnan'ın *Eski Türk Dini Tarihi* isimli eserinin ön sözünde geniş bir özgeçmişini vermektedir. Burada 5 kitap ve 50 kadar makale, çeviri ve tanıtımlarından oluşan bir liste verilmiştir. Zikredilen eserlerin çoğunun doğrudan dinler tarihi alanında olması dikkat çekicidir. Bu eserin ilk baskısı 1954 yılında yapılmış olan ve 9. Baskısı 2017 tarihinde gerçekleşen *Tarihte ve Bugün Şamanizm* adlı eserle kısmen benzerlik göstermektedir. İnan'ın makaleleri yeniden düzenlenerek farklı isimlerde kitap olarak da basılmıştır. Ayrıntılar için bk. Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), ix-xvi; Krş. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, 9. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017).

⁴⁶⁸ Abdülkadir İnan, *Hurafeler ve Menşeleri* (Ankara: Nur Matbaası, 1962); Krş. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*.

Dolayısıyla İnan, inançlara bakış açısında mevcut toplumsal düzeni göz önünde bulundurarak hükümde bulunmuş, dini olguları ele alırken tarafsız ve kültürel görelilik ilkelerine göre hareket etmemiştir. İnan'ın dini olgulara dair genel tutumu şu şekildedir:

Türkiye'de folklor tetkikleri ilerledikçe İslam dini talimatıyla alakası olmadığı halde dindenmiş gibi ifa edilen adetler ve gelenekler meydana çıkarılmaktadır. Bunların arasında eski yerli dinlerin kalıntıları bulunduğu gibi en çoğu Orta Asya Şamanizm'inden gelen unsurlardır. Bunlardan bir kısmı cemiyet için zararsız olan örf ve adetler haline gelmiş, dini inançlarla alakasını kaybetmiştir. Büyük bir kısmı ise İslam dininin mukaddesatından imiş gibi kabul edilerek İslamiyet'in saflığını lekeleyen, kirleten bidatler teşkil etmiş ve cemiyet hayatı ve milli bünyemiz için de çok zararlı müstehaseler haline gelmiştir.⁴⁶⁹

Türklerin eski inançlarına dönük çalışmalarda fikir üretenlerden biri de İbrahim Kafesoğlu'dur. O, sosyolojik düzeyde din konusunun ciddiyetle takip edildiği yüzyılımızda, dinin en erken halinin totem kavramıyla açıklanmaya çalışıldığına dikkat çekmektedir.⁴⁷⁰ Öncelikle totemizm hakkında genel bir izahat yapan Kafesoğlu, Gökalp'in bu konudaki düşüncesinin kabul edilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Kafesoğlu totemizmin genel özelliklerini ve Türklerin yaşamında ne gibi kültürel safhalarda görüldüklerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Klan içinde evlenmeden atalar kültüne, belli hayvanların kutsal kabul edilmesinden doğal döngü ve belli hayvan ya da doğa olayları arasında kurulan mistik bağlara kadar aslında totemizm olarak görülen inanç biçiminin çoğunlukla Türklerin yaşamında mevcut olduğunu kabul etmektedir. Fakat bütün bunlara rağmen Türklerin totemizmi din olarak yaşadıkları düşüncesinin kabul edilemeyeceği düşüncesindedir.⁴⁷¹

Kafesoğlu'nun antropolojik bilgiyi oldukça etkin bir şekilde kullandığı görülmektedir. Totem ve totemizm kavramları antropoloji literatüründe oldukça yaygın kullanılan kavramlardır. Tanyu gibi Kafesoğlu da etnografik bilgiyi kullanarak terimin Türkler arasındaki yaygınlığına dikkat çekmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi totemizmin tapınılan bir inanç olgusu olmadığı, tüm görünürlüğü Türkler arasında var olan kutsallığa atfedilen değerle alakalı olduğu ifade edilmektedir. Türklerin totemizm ile olan ilişkisini yaşam tarzının bir gereği olarak kutsallıkla ilişkilendiren Kafesoğlu'nun sayısız

⁴⁶⁹ Abdülbaki İnan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (1952).

⁴⁷⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 9.

⁴⁷¹ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 13.

fenomenolojik örnek verdiği çalışmasında totem hayvanı olarak görülen kartalla ilgili - totemcilikle ilişkilendirmemek üzere- verdiği bilgiler şu şekildedir:

Altaylarda, MÖ. 3. bin sonları olarak tarihlenen Kurot kurganı içinde bir kartal pençesi bulunmuştur. Yine Altaylarda M.Ö. 4-3 yüzyıldan kalma Başadar kurganında bir kartal işareti ele geçmiş, ayrıca Tuna Bulgarları kabartmalarında (7.-8. yüzyıllar) çift başlı kartal tasvirine ve Peçeneklere ait (10. yüzyıl başları) altın kaplar üzerinde kartal motifine rastlanmıştır. 1958 yılında Orhun kitabeleri bölgesinde yapılan arkeolojik kazıda bulunmuş olan Kül Tegin'in mermer büstünde serpuşun ön tarafını kaplayan, kanatlan açık kartal tasviri dikkat çekicidir. Kartalın Yakutlarda da saygı duyula kuşlardan olduğunu yukarıda görmüştük. Abakan kıyılarında oturan Beltirlerde bir tören için kartal öldürülür ki, bu kartal ruhlar tarafından gönderilmiştir. Kazak Kırgızlarda da benzer telâkkiler vardır. Herhalde Türklerde çok eski bir kartal kültürünün mevcut olduğu anlaşılıyor. Araştırmacılara göre, kartal güneş (daha ziyade Gök) tamının sembolü sayılmış olmalıdır. Yuvasını sarp vadilerde yalçın kayalar üzerine yapan ve çok yükseklerde uçabilen kartalın böyle telâkki edilmesi kuvvetle ihtimal içindedir ve bu telâkki eski Türk bozkır hayatında şüphesiz bir yeri olan avcılık dolayısıyla derece öteki bazı avcı kuşlara da teşmil edilmiş olabilir.⁴⁷²

Kafesoğlu'nun Türklerin inançlarına yönelik değerlendirmeleri göz önüne alındığında Türklerin dini inançlarını şu üç noktada toplamak mümkündür: a) Tabiat kuvvetlerine inanma, b) Atalar kültü, c) Gök-Tanrı. İfade edildiği gibi Eski Türkler tabiatta birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bu inanç birçok araştırmacı tarafından ifade edildiği gibi, Orhun kitabelerinde de yer alarak yer-su (yar-sub) şeklinde dile getirilmiştir. Uygurlarda ise bu ifade “yir-suv” şeklinde mevcuttur. Bunlar “iduk” yani kutsal olarak bilinmektedir. Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvuru mevcut olmadığından putlara rastlanılmamaktadır. Türkler gizli kuvvetin bulunduğunu düşündükleri tabiat arızalarını gördükleri gibi kabul etmişler ve sadece onlara kutsallık atfetmekle yetinmişlerdir. Bundan dolayı totemizm kabul edildiği şekliyle Türkler arasında mevcut değildir.⁴⁷³

Kafesoğlu tamamen sosyo-kültürel yaşamın merkezine konumlandığı tek tanrı inancını, Hunlar, Tabgaçlar, Gök Türkler ve Uygurlar gibi topluluklarda adına kurban kesilen bir yüce kudret şeklinde açıklamaktadır. Burada dikkati çeken nokta, Kafesoğlu'nun, Gök Tanrı fikrinin yerleşik olmayan yani toprağa bağımlı yaşamayan, avcılık, çobanlık yapan ve hayvan beslemeyle geçinen konar göçer Türk topluluklarına özgü olduğunu ifade

⁴⁷² Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 20-21.

⁴⁷³ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 42-45.

etmesidir. Kafesoğlu, bu düşünceye rağmen Gök Tanrı inancının tüm Türkleri kapsayan bir inanç olduğunu savunan Eliade ve diğer araştırmacıların görüşlerine de yer vermektedir.⁴⁷⁴

Emel Esin'in⁴⁷⁵ *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu* adlı çalışması, Türk kültürünün maddi yönüne dair en kapsamlı çalışmalardan biridir. Çalışmanın en önemli özelliği, sanat tarihi kapsamında yapılmasına karşın özellikle antropolojik verilerin çok sayıda kullanılması ve Türklerin etnografik geçmişine ışık tutmasıdır. Esin, çok sayıda etnografik bilgiyi dönemin Sovyet bilim insanlarının çalışmalarını kaynak göstererek vermektedir. Özellikle maddi kültürün inşa edilmesinde din olgusunun göz ardı edilmemesi ve Türklerin yaşam tarzının ve hayatta kalmalarını sağlayan pratiklerin dinle olan yakın ilişkisinin ayrıntılı şekilde izah edilmesi eseri önemli kılmaktadır. Maddi kültürün dinle olan ilişkisi ve kozmolojik düzenin ayrıntılı tarifi dinler tarihi için oldukça önemli anlatımlardır. Esasen dinler tarihinde dini olguların sadece soyut anlatımlardan oluşmadığının en güzel örneği bu çalışmanın kapsamı incelendiğinde oldukça net şekilde görülmektedir. Özellikle Türk kozmolojisi hakkındaki değerlendirmeler, İslam dönemi inançları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buradaki önemli husus yerleşim biçimi, yerleşimin fiziki özelliği ve dini dünya görüşü hakkındaki ayrıntılı tasvir ve güçlü bağlantının kurulma başarısıdır.⁴⁷⁶

Genel Türk dini tarihi konusunda Anadolu ile Orta Asya arasındaki geniş coğrafyada yapılan araştırmalar özellikle Cumhuriyetin kuruluşundan sonra başlamış ve ilk dönemler genel tema olarak Türklerin dini kökenlerinin araştırılmasına dayanmıştır. Özellikle Hikmet Tanyu'nun dinler tarihi araştırmalarını Anadolu'ya yoğunlaştırmasıyla Anadolu merkezli çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Anadolu'da yapılan etnografik alan araştırmalarının genel ekseriyetini halk kültürü araştırmaları oluşturmaktadır. Özellikle mitoloji ve halkbilim alanında yapılan çalışmalar dinler tarihi kapsamına girmesine karşın dinler tarihi alanında çalışan akademisyenlerin bu alanlara ilgi göstermedikleri görülmektedir. Halkbiliminin antropolojiden ayrılarak bağımsız bir bölüm olarak akademik alanda görünürlüğü artmasından sonra özellikle Anadolu'da halkın dini yaşantısının tespitine dönük çok sayıda alan araştırmasının yapıldığı görülmektedir.

⁴⁷⁴ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 55-56.

⁴⁷⁵ Türk-İslâm kültür ve sanat tarihi uzmanı. İstanbul doğumlu (1911-1987) olan ve ailesi II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük akımının önemli savunucularındadır

⁴⁷⁶ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006), 119, 124, 154.

Orhan Acıpayamlı, Sedat Veyis Örnek ve Nermin Erdentuğ akademik alanda Anadolu halk inançlarını araştırma konusu yaparak bu alanda önemli çalışmalar yapmışlardır. Hikmet Tanyu'nun dinler tarihi çatısı altında yaptığı çalışmaların benzerlerinin o dönem yapılmış olması dinler tarihçiliğimiz açısından önemlidir. Zira Tanyu'dan sonra dinler tarihi geleneğimizde genel dinler tarihi çalışmalarının başlamış olması, etnografyanın giderek dinler tarihi çalışmalarında görünürlüğünün azalmasına yol açmıştır. Bu bakımdan Hikmet Tanyu'nun dinler tarihi perspektifinin gelişmiş olmasında din etnolojisine olan ilgisinin payı büyüktür. Örneğin Orhan Acıpayamlı, antropoloji mezunudur ve etnoloji bölümünde dinler tarihinin kapsamına giren önemli çalışmalar yapmıştır. Hikmet Tanyu ile aynı dönemde akademik çalışmalar yapan Acıpayamlı genel halkbilimi çalışmalarının yanı sıra halk inançlarına da özel ilgi duymuştur. *Acıpayam ve Çevresinde Meskenle İlgili Adet ve İnanmalar* (1945) isimli çalışmasıyla doktor unvanı almıştır. Doçentlik çalışması *Türkiye'de Adet ve İnanmaların Etnolojik Tetkiki* adıyla (1958) tamamlanmıştır. Acıpayamlı, hazırladığı *Türkiye'de Yağmur Duasının Folklor Açısından İncelenmesi* (1965) adlı çalışmasıyla da profesörlüğe yükselmiştir. Acıpayamlı'nın fenomenolojik çalışmaları tamamen alan araştırmasına dayanan etnografik çalışmalardır.

Acıpayamlı, *Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü* isimli çalışmasına yazdığı Giriş yazısında, 1945-1946 yıllarında çok sayıda halkbilimsel malzeme topladıklarını, bu malzemelerin arasında özellikle doğum ile ilgili olanlarının dikkat çekici olduğunu ifade etmektedir. Verilerin daha önce Türkiye'nin farklı bölgelerinde toplanan verilerle oldukça benzerlik göstermesi Acıpayamlı'nın oldukça ilgisini çekmiştir. Örneğin Alkarası⁴⁷⁷ pratiği Anadolu'nun uzak bölgeleriyle benzer motifleri içermekte, bunun yanında yeni doğan bebeğin kesilen göbek bağının gelişi güzel ortalığa atılmadığı, kötü kabul edilen birtakım dış faktörlerin etkisinden kurtulmak için gereken ihtimamın gösterilmesi de yine oldukça yaygın ve bilinen bir uygulamadır. Acıpayamlı bu tür dini fenomenlerin alan araştırması yöntemiyle toplandığını ve daha önce Cumhuriyet döneminin bilim anlayışının gereği olarak çok sayıda derlenmiş etnografik malzemenin olduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁸ Özellikle dönemin koşulları düşünüldüğünde antropolojinin oldukça

⁴⁷⁷ Orhan Acıpayamlı tarafından derlendiği şekliyle, ülkemizde; al, albastı, alkarası, alanası, al kızı gibi isimlerle bilinen, çoğunlukla yeni doğum yapmış lohusa kadınlara, çocuklara, nadiren de olsa gelin, güvey, yolcu, erkek ve atlara musallat olduğuna inanılan kötü ruh ya da hastalıklı olma halini ifade eden kavramdır. Ayrıntı için bk. Orhan Acıpayamlı, *Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1961), 76.

⁴⁷⁸ Acıpayamlı, *Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü*, 1.

gelişmiş olduğu Acıpayamlı'nın aktardıklarından net şekilde anlaşılmaktadır. Bir devlet politikası olarak halk bilgisinin bilinmek istenmesi zengin etnografik bir arşivin oluşmasını sağlamıştır. Bu bakımdan dinler tarihçiliğimizin köşe taşı olarak gösterilen Tanyu ile Acıpayamlı'nın dini fenomenlere yaklaşımları benzer düzeydedir.

Türk halkbilim ve dinler tarihine katkısıyla çok önemli bir kişilik olarak Sedat Veyis Örnek, İlahiyat mezunu olarak dinler tarihi ve etnoloji alanında akademik çalışmalar yapmıştır. İlahiyat alanında *İsa'nın Son Günleri*⁴⁷⁹ adlı çalışmayla dini alana olan ilgisi onu önemli bir din etnoloğu konumuna yükseltmiştir. Almanya'da Mukayeseli Dinler Tarihi ve Etnoloji konusunda doktora yapan Örnek, yurda dönüşte Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Etnoloji Bölümü'nde çalışmaya başlamıştır. Örnek, etnoloji alanında edindiği birikimi alan araştırmalarında başarılı bir şekilde kullanmış ve bu alanda temel kaynak sayılacak eserler yazmıştır. Kitap olarak yayımlanmış eserleri şu şekildedir: *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki* (1966), *Etnoloji Sözlüğü* (1971), *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane* (1971), *Anadolu Folklorunda Ölüm* (1971), *Budunbilim Terimleri Sözlüğü* (1973), *Türk Halkbilimi* (1977), *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk* (1979). Örnek'i kitaplarının yanı sıra doğrudan dini fenomenleri konu edindiği makaleleri de mevcuttur.

Örnek'in ilahiyat eğitimi alması, yükseköğrenimini yine ilahiyat ile ilgili olarak sürdürmesi, etnoloji okumasının sonucu olarak alan bilgisine sahip bir araştırmacı kimliği edinmesi, Örnek'in hem dinler tarihçisi hem de etnolog olarak anılmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Örnek dinler tarihi alanının dışında, dinler tarihi disiplinine doğrudan katkısı olan kişilerin başında gelmektedir. Özellikle araştırma yöntem teknikleri konusunda Alman ekolüne bağlı kalan Örnek, *Türk Halkbilimi* isimli eserinde dini çalışmalar yapacak araştırmacılar için ayrıntılı bir rehber hazırlamıştır.⁴⁸⁰

Sedat Veyis Örnek'in topluma yaklaşımı örf, âdet, gelenek, anane, töre vb. sosyal normalar olarak isimlendirilen bir dizi kuralın yönlendirmeleriyle insanın toplumsal bir varlık olarak bir düzen içinde yaşamasıdır. Bu bakımdan Örnek, toplumsal yapıdan

⁴⁷⁹ Sedat Veyis Örnek'in Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencisi olarak 1953 yılında Prof. Dr. Mehmet Karasan'ın danışmanlığında yaptığı Mukayeseli Dinler Tarihi dersi için hazırladığı mezuniyet tezidir. Ayrıntılar için bk. Sedat Veyis Örnek, *İsa'nın Son Günleri* (Yayımlanmamış Lisans Mezuniyet Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1953).

⁴⁸⁰ Örnek, *Türk Halkbilimi*.

bahsederken dini önemli bir unsur olarak kabul eder. Ona göre dinseliliğin ağır bastığı toplumlarda, toplumun bir üyesi olarak kişi, sosyal normlara uymada kendini sorumlu hisseder. Kutsal kitaplar ve dini kurumların belirlediği yükümlülüklerle uyulmadığında ya da bunlardan kaçınıldığında kişi günah işleyeceği duygusuna kapılarak tedirgin olur. Bu bakımdan dini kurallara göre oluşturulan bir topluluk, toplum veya cemaat kişiyi kesin olarak bir denetim altında tutar ve dini buyrukların dışına çıkmaması için sürekli gözetir.⁴⁸¹ Bu bakımdan Örnek, dini, toplumsal hayatın iyi bir düzenleyicisi olarak kabul eder ve araştırma yöntemi olarak da katılımlı gözlemi iyi bir araştırma için ön koşul sayar. Örnek'in Sivas'ta gerçekleştirdiği batıl inançlar ve büyü ile ilgili çalışmasının temel dayanak noktası, büyü ve batıl inancın gündelik hayatın vazgeçilmez bir unsuru olmasının yanında, hayatın tüm saflarını etkileyen psikolojik bir etkiye sahip olmasıdır. Bu bakımdan Örnek alan araştırmasıyla bir zihin düzeyi tespit etmek istemektedir.⁴⁸² Örnek çalışmasının amaçlarını sıralarken özellikle inanç ve insan psikolojisi arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Ona göre insan psikolojik etmenlerin etkisi altında içinde bulunduğu çevreyi neden sonuç ilişkisiyle algılamaya çalışırken aynı zamanda batıl inanç olarak kabul edilen olguları da herhangi bir eleştiri süzgecinden geçirmeden kabul etmeye başlar. Bu bakımdan inancın psiko-mental açıdan yorumlanmasının yanında, bu olguların yurt içi ve yurt dışında paralelliklerini görme ve bu inançların evrenselliğinin boyutlarını tespit etmek de önemlidir.⁴⁸³ Örnek etnolojinin iki boyutuna dikkat çekmektedir. Birincisi kültürler arasında karşılaştırma yaparak kültür tarihinin aydınlatılmasına katkı yapmak, ikincisi de kültürel göçleri, kültürün gelişme kanunlarını ve bağımsız kültür unsurlarının tarihini tespit etmektir. Bu bakımdan Örnek'e göre kültürel çalışmalarda bilimsel sonuçlara varabilmenin şartı alan araştırmasının kusursuz olmasına bağlıdır.⁴⁸⁴

Örnek'in *Anadolu Folklorunda Ölüm* isimli çalışması dinler tarihi ve etnografya için önemli bir eserdir. Bu çalışma Anadolu'da ölüm olgusunu konu edinen ilk çalışmadır.⁴⁸⁵ Örnek, insan hayatının doğum, evlenme ve ölüm olarak üç önemli aşamadan oluştuğunu ifade etmektedir. Bu üç önemli geçiş evresinde çok sayıda âdet, gelenek, görenek, ayin, tören

⁴⁸¹ Örnek, *Türk Halkbilimi*, 122.

⁴⁸² Çiğdem Kara, "Büyü, Sivas ve Miras", *Folklor/Edebiyat* 21/82 (2015): 172.

⁴⁸³ Örnek, *Sivas ve Çevresinde*, 4.

⁴⁸⁴ Sedat Veyis Örnek, "Etnolojinin Tarihçesi, Başlıca Ekolleri, Görevleri", *Antropoloji* 4 (1969): 165-166.

⁴⁸⁵ Örnek'ten önce ölüm teması üzerine okuyucularına anket aracılığıyla ulaşan bazı halkevleri dergilerinin yanında amatör nitelikli birkaç çalışma da yapılmıştır. Bilimsel titizlikte yapılan ilk çalışma Örnek tarafından yapılmıştır. Ayrıntılar için bk. Sedat Veyis Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), 11.

ve çeşitli dini uygulamalar icra edilmektedir. Bu geçişlerin temel amacı insanın yeni durumunu kutlamak ve kutsamak, aynı zamanda bu yeni duruma geçişte meydana gelebilecek kötü etkilerden de korunmaktır. Dolayısıyla bu tür geçiş dönemleriyle kümelenen âdet, gelenek ve törenler araştırılarak bir bölge, bir coğrafya, kent, ilçe ya da köy gibi küçük toplumsal ünitelerde tespit edilen bu olgular geleneksel yaşamın çeşitli bileşenlerine ulaşılmasını sağlamaktadır.⁴⁸⁶ Örnek sosyal normlara oldukça önem veren bir bilim insanıdır. Toplumu bir normlar ağı olarak algılamaktadır. Ona göre yasal, dini ve ahlaki kurallardan sonra örf, âdet, gelenek, görenek gibi normlar etkilidir. Bu normlar, toplumsal yapının işleyişi için insan üzerinde baskı kuran dış güçler olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Örnek'in toplumsal yapı çözümlemesinde normlar dini kurallar gibi etkin ve yapılandırıcı özelliğe sahiptir. Bunların araştırılması temelde gözleme dayanmaktadır ve daha sonrasında katılarak gözlem yapan araştırmacı odak grup içinde davranış kalıplarını, değerler sistemini ve bunların birbiriyle olan etkileşimini görme imkânı bulmaktadır.⁴⁸⁷

Örnek'in ölüm olgusu üzerine yaptığı etnografik çalışma Hikmet Tanyu tarafından da *Dinler Tarihi Araştırmaları* kitabında kaynak olarak kullanılmıştır. Tanyu, ölü gömme âdetlerinin bilinmesinin tarihi açıdan dönemin dini anlayışının bilinmesinde önemli olduğu görüşündedir. Ölülerin şehir dışına ya da içine gömülmesi, gömülürken yanlarına konulan eşyanın öte dünya inancıyla ilgisi gibi konular doğrudan dinler tarihinin ilgi alanları arasındadır. Tanyu ayrıca, antik dönemde gerçekleşen ölü gömme uygulamalarında mezarlara dökülen kırmızı boya ile ölen kişinin yüzüne canlılık vermesini kültürel bir olgu olarak değerlendirmektedir.⁴⁸⁸

Dönemin önemli etnografik çalışmalar yapan bir diğer araştırmacısı Nermin Erdentuğ'dur. Elazığ'ın Hal ve Sün köyleri üzerine yaptığı monografi çalışmaları dönemin önemli alan araştırmaları arasındadır. Sünni köyü olarak Hal ve Alevi köyü olarak Sün köyünün her açıdan ele alındığı bu çalışmalarda toplumsal yaşamda dinin görünürlüğü ve fonksiyonu açısından bir karşılaştırma imkanı yapmak da mümkündür. Özellikle Sün köyü

⁴⁸⁶ Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, 11.

⁴⁸⁷ Ali Rıza Balaban - Emre Kongar, "Sedat Veyis Örnek", *Türk Toplum Bilimcileri 2*, ed. Emre Kongar (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988), 344, 348.

⁴⁸⁸ Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 94.

çalışmasında Alevi inancının toplumsal yaşamdaki etkisinin anlaşılması bakımından antropolojik bakış açısı oldukça başarılı yansıtılmıştır.⁴⁸⁹

Türkiye’de dinler tarihini çalışma alanı olarak kabul edilebilecek konulara çalışmalar mevcuttur. Bunların bir kısmı doğrudan dinler tarihçileri tarafından çalışılırken önemli bir kısmı da konuya alan dışından ilgi duyan araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Özellikle yabancılar tarafından yapılan çalışmalara ihtiyatlı yaklaşıldığı görülmektedir. Türk toplumunun aile yapısı konusunda önemli çalışmaları bulunan Orhan Türkdoğan, Türkiye topraklarında özellikle dini grupların çok fazla sayıda yabancı tarafından araştırma konusu yapıldığını ifade etmektedir.⁴⁹⁰ Türkdoğan’ın Türkiye’deki etnik gruplarla ilgili sayısal verileri aktardığı Andrews’in çalışması da yabancı bir kaynaktır.⁴⁹¹ Bu çalışma çok sayıda antropoloji, sosyoloji ve halkbilim kaynağından faydalanılarak hazırlanmış, dinler tarihi açısından da önemli veriler sağlamaktadır.

Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri* isimli çalışmasında Türkiye’de bulunan azınlıklar ve Türk grupları hakkında yaptığı alan çalışmalarından örnekler vermektedir. Türkdoğan’a göre özellikle yabancı araştırmacılar geçmişte yapılan sosyo-kültürel antropolojik çalışmalarla çok sayıda veri elde etmişlerdir.⁴⁹² 1950’li yıllarda azınlık grupları üzerinde yapılan çalışmaların sonuçlarına göre din veya etnisite değiştiren grupların varlıklarının tespit edildiğini aktaran Türkdoğan’ın, farklı toplulukların kültürlerine ve dinlerine dair yapılan araştırmalarda veya kendi çalışmalarından elde ettiği çikarsamalar çoğunlukla Cumhuriyet dönemi ulus sürecindeki düşünceleriyle paralellik göstermektedir. Ayrıca Türkdoğan’ın alan çalışması olmadan yapılan teorik çalışmaların bilimsel açıdan nitelik taşımayacağını önemle vurgulaması son derece önemlidir.⁴⁹³

Görüldüğü antropoloji ve etnografyadan faydalanılarak oldukça önemli sayıda çalışma yapılmış, Anadolu coğrafyasında özellikle Türklerin mevcut ve geçmiş inançları hakkında çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle çalışma boyunca Hikmet Tanyu’nun çalışma prensibi ve dönemi üzerine odaklandığı için, örnek olarak gösterilen çalışmalar zaman zaman Hikmet

⁴⁸⁹ Nermin Erdentuğ, *Sün Köyü'nün Etnolojik Tetkiki*, 2. Baskı (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1971); Nermin Erdentuğ, *Hal Köyü'nün Etnolojik Tetkiki* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956).

⁴⁹⁰ Orhan Türkdoğan, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002), 290.

⁴⁹¹ Peter Alford Andrews, *Türkiye'de Etnik Gruplar* (İstanbul: Tümm zamanlar Yayıncılık, 1992), 46; Krş. Peter Alford Andrews, *Ethnic Groups in the Turkey* (Reichert: Wisbaden, 1989).

⁴⁹² Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2007), 578.

⁴⁹³ Türkdoğan, *Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri*, 573.

Tanyu dönemi ile kıyaslanmış ve benzerlikleri üzerinde durulmuştur. Yine yabancı araştırmacıların özellikle Türklerin eski inançları ve Anadolu topraklarındaki inanç olgularına yönelik ilgilerinin de olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu bakımdan Hikmet Tanyu sonrası özellikle dinler tarihi çalışmalarının Anadolu'daki etnik unsurları çok fazla konu etmediği görülmektedir. Bu konuda Orhan Türkddoğan Türkiye'deki etnik unsurların alan araştırmasına tabi tutularak ayrıntılı çalışılması yönündeki tespiti söz konusu dönem için geçerli bir saptamadır. Fakat günümüzde özellikle dinler tarihi ve dinler tarihi dışından çok fazla çalışma mevcuttur. Dinler tarihi bakımından bu unsurların antropolojinin yöntem ve tekniklerinden faydalanarak yapılacak çalışmalar daha nesnel sonuçların ortaya çıkmasına olanak sağlayacağı düşünülmektedir.

3. 4. 2. İlahiyat Çalışmalarında Antropolojik Bakış Açısının İmkânı

Din olgusunun anlaşılmasında kültür kavramının bilinmesi ve din-kültür arasındaki yakın ilişkinin anlaşılması din araştırmalarında oldukça fayda sağladığı daha önce vurgulanmaya çalışıldı. Bu bağlamda dinler tarihi disiplinini de bünyesinde barındıran ilahiyat perspektifinin antropolojik bakış açısını kullanması önem arz etmektedir.

İlahiyat perspektifinden insan ve onun içinde doğduğu kültürel alanın farkına varılması, dinin insanın bilişsel yapısını nasıl etkilediğini anlamak önemlidir. İnsanı sadece dini alana yönelik bir değerlendirmeye ele almak, insanın içinde doğduğu toplumda biliş, duyuş ve kültür çerçevesinde zihinsel olarak dini dünyasını nasıl algıladığını anlamayı pek mümkün kılmamaktadır. Yani insan sadece dini alanla sınırlı bir yaşama sahip olmamaktadır. İnsan dış dünya ile etkileşime geçtiği andan itibaren insani biliş ve duyuşun etkisinde olduğu bir içsel dünyanın yanı sıra dışsal olarak da dış dünya ve kültürün etkisi altındadır. Bu durum insanın kültür inşa edici özelliğinin bir sonucudur. Dolayısıyla dini oldukları için aynı zamanda kutsal da kabul edilen tüm söylem ve uygulamalar çoğunlukla kültürel arka planın etkisiyle icra edilmektedir. Çünkü insan var olan uygulamaları, zamanla yerine yeni bir kültür ögesini ya da uygulamasını koymadıkça değiştirme gereği duymaz. Bu bakımdan insanın teolojik düzlemde geçirdiği değişimler aynı zamanda bu değişimin kültürel etkiyle de bağlantılı olarak insanın tüm yönlerden ele alınmasının bir koşulu olarak antropolojik bakışı zorunlu hale gelmektedir. Aydın, David Hume'un antropolojiyi⁴⁹⁴ tüm

⁴⁹⁴ Burada antropolojinin felsefi yönü kastedilmektedir. Hume'un antropolojiden kastı felsefi antropolojidir. Felsefi antropolojide insan otonom bir varlık olarak ele alınır. Çünkü insanın biyolojik yönü onu zooloji

bilimlerin hatta dinin de temeline oturttuğuna ve insanın tüm ürettiklerinin epistemik bir değer olarak insanla ilişkili olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁹⁵

Antropolojinin insan varlığına felsefi düzeyde yaklaşımı teolojik meselelerin teosentrik açıdan açıklanma zorunluluğunu kısmen ortadan kaldırabilir. İnsanın Tanrı ve evren tasavvuru çoğunlukla savunmacı bir üslupla ele alınır. Bu yöndeki savunmacı miras Hristiyan geleneğinden mevcuttur. Çünkü kilisenin dünya görüşü, merkezde insanın ve onun üzerinde yaşadığı dünyanın evrenin merkezinde olduğu, güneşin dünya etrafından döndüğü ve kainatın insana hizmet için yaratıldığı düşüncesiydi. Oysaki bilimsel çalışmalar daha farklı açıklamalara olanak tanımıştır. Kilise ve kutsal metinlerin dile getirdiği gibi insan ve evrenin yaratılışı arasında birkaç binlik yıllık bir zaman diliminden çok daha fazla bir zaman aralığı mevcuttu. Evrende bir yıldız bile sayılmayan dünyanın güneşin etrafından dönmesi kilisenin otoritesini büyük ölçüde sarsmıştı.⁴⁹⁶ Günümüzde ilahiyat eğitiminde belli derslerin içerikleri büyük oranda yukarıda ifade edilen bakış açısını yansıtmaktadır. Kur'an'a göre yaratılış konusunun açıklanması için, bu konuda ilahi var oluşun dışında başka açıklama yolları veren Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabı eleştirilirken kitabın kendisi referans olarak kabul edilmeyip, ideolojik İslam savunuculuğu görevinde bulunan ve Harun Yahya ismi ile eser yazan bir kişinin düşüncelerinin kaynak gösterilmesi⁴⁹⁷ kutsal-kutsal dışı anlayışımızda bazı net ayırımlara gitme gereği duyduğumuzun göstermektedir.

Sözü edilen örnek Muhsin Demirci tarafından yazılan *Kur'an'ın Ana Konuları* isimli ders kitabında dünyanın ve insanın yaratılışını ayrıntılı bir şekilde konu edindiği çalışmadır. Yaratılışa dini söylem dışında getirilen teorilere de değinen Demirci, özellikle savunmacı bir dil kullanarak, okuyucuyu Allah'ın yaratma eylemi dışında bir yaratılış düşüncesinin kabul edilemez olduğuna ikna etme gayreti içindedir. Esasen hedef kitlenin bu tür bir savunuculuğa ihtiyacı olmamasına karşın yazar, eleştiride bulunduğu Darwin ve eseri hakkında tamamen İslami hassasiyetleri ön planda olan kişilerin yazdıklarından

açısından ele alınmayı zorunlu kılar. İnsanın otonom bir varlık olarak ele alınmasındaki temel amaç antropolojinin zoolojiden kurtarılmasıdır. Dolayısıyla insanın ruh-beden ilişkisi üzerinden ele alınması, Aydın tarafından dile getirilen, insanın bilişsel yönünün dış dünyayı algılaması bunu ifade etmektedir. İnsan doğadan kendisini kurtarmış ve doğa dışı bir varlığa dönüşmüştür. Felsefi antropoloji hakkında ayrıntılar için bk. Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*.

⁴⁹⁵ Hasan Aydın, *Felsefi Antropolojinin Işığında Hz. Muhammed ve Kuran* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2014), 9-10.

⁴⁹⁶ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 21.

⁴⁹⁷ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 7. Baskı (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2013), 101, 103. 1. dipnotlar.

faydalanmaktadır.⁴⁹⁸ Üstelik bilimsel bir kitapta olması gereken bilimsel eleştiri mantığı yazar tarafından pek dikkate alınmamıştır. Çalışmasının ilerleyen değerlendirmelerinde “Darwin’in ileri sürmüş olduğu doğal seleksiyon teorisi de saçmalıktan başka bir şey değildir” şeklinde mahkûm etmeye dönük ifadeler yer almaktadır.⁴⁹⁹ Yukarıdaki örnekte olduğu gibi, ilk baskısı 1859 yılında yapılan ve neredeyse dünyadaki kutsal kitaplar kadar basımı yapıp okunan Darwin’in *Türlerin Kökeni* (1996) adlı kitabı ele alınmadan, ideolojik kimi argümanları desteklemek için onu ele alanların eserleri üzerinde normatif bir bakış açısıyla değerlendirme yapmak bilgiye ulaşma, onu kullanma, algılama ve kavrayışta farklı bir üslup ve yöntem takip ettiğimizi göstermektedir.

İnsanlığın dini geçmişini anlamada antropoloji insana üstün vasıflar yüklemekten ziyade insanın geçmiş tarihini anlamayı öncelemektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan çalışmalar düşünüldüğünde kültürel olanı anlama ve yorumlama gereğinin duyulması zengin kültürel mirasa sahip Anadolu coğrafyasının keşfedilmesinin aynı zamanda dini geçmişin de anlaşılmasına olanak sağlayacağını düşünülmesidir. Bu amaçla özellikle antropoloji ve arkeoloji konusunda dünya ölçeğinde çalışmalar yapılmış, bugün dahi kullanılan veriler o günlerde ortaya çıkarılan materyallerin yorumlanmasıyla elde edilmiştir. Bu bakımdan günümüz inanç doktrinleri göz önüne alındığında geçmişi yorumlamak için ne gibi yöntemler kullanılması gerektiği önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Urfa ve Harran bölgesinin Anadolu’nun paganist kült merkezi olması, Urartu mezar odalarının varlığı, Ağrı Dağı’nda Nuh Tufanı’nın izlerinin aranması ve aynı arayışın Cudi Dağı’nda da yapılması. Aynı zamanda bu bölgede pek çok kalıntılarının varlık göstermesi, Nemrut Dağı’ndaki devasa heykeller ve sayısız arkeolojik kazılardan elde edilen materyalleri sadece turizm amaçlı görmek büyük bir yanılgı olacaktır. Bu materyallerin dinler tarihi için önemi büyüktür ve antropolojik yaklaşım bu dini ve kültürel olguları daha farklı şekillerde yorumlama imkanı kazandırabilmektedir.

Anadolu’da 12.000 yıl önce Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki bölgede avcı-toplayıcılık ile geçinen toplulukların yerleşik ve tarımsal hayata geçerken oldukça sade bir yaşam sürdürdükleri ve gerekli yaşamsal faaliyetler için elzem olan malzemelerle yaşamlarını devam ettirdikleri düşünülmekteydi. Göbeklitepe’de bulunan devasa anıtsal yapılar zannedildiğinin aksine basit bir zihinsel yapıdan çok oldukça görkemli ve özelleşmiş

⁴⁹⁸ Demirci, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, 100-101.

⁴⁹⁹ Demirci, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, 104.

dini yaşamın olduğunu göstermektedir. Yapıların rastgele dizilmiş ve gelişigüzel kabartmalardan ziyade yoğun ve devamlı tekrarlanan sayısal bir dizinden oluşması dönemin basit kozmolojik bir anlayışına işaret etmektedir.⁵⁰⁰ İki büyük dikili taşın etrafında yer alan sayıları 10-12 arasında değişen dikili başka taşlar yer almakta ve çevrede de halkın oturması için birtakım yapılar inşa edilmiştir. Bu durum bir ayin ya da ritüelin icra edildiği şeklinde yorumlanmaktadır.⁵⁰¹ Animistik dünya görüşünün her canlının ve nesnenin bir ruha sahip olduğu görüşünden hareketle başta av olmak üzere dış dünyaya dair tüm eylemlerde yüce kuvvetle olan irtibat ve bağlılığın bir sembolü olarak muazzam bir dini sanat anlayışı gelişmiştir⁵⁰²

Göbeklitepe Anadolu'da daha önce keşfedilen dinî formları barındıran en özelleşmiş yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁰³ Günümüz bakış açısı olarak modern dönem insanı ile antik dönem insanı arasındaki en önemli zihinsel fark, antik dönem insanının düşünce formlarının metaforik bir kalıp üzerine oturmasıdır. Buna göre “metamorfoz arketipi, her türlü varlık tipinin birbirine dönüşebilecek şekilde özdeş bir yaşam alanını paylaştığı inancı üzerine temellenir. Varlıkların doğasına yönelik geliştirilen metamorfoz arketipi, varlıkların arasında ontolojik ve hiyerarşik bir farklılık görmemiştir”.⁵⁰⁴ Dolayısıyla varlıkların ve olayların birbiri yerine geçebildiği, birbirine dönüşebildiği bir varoluş süreci hayali olarak zihinde yer alır. Göbeklitepe bu bakımdan arkaik zihnin 5000 yıl sonra ortaya çıkacak olan Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının inançlarına da kaynaklık etmektedir.⁵⁰⁵

Dinin tarihsel süreç içinde daha iyi anlaşılabilir olması için çoğunlukla antropolojinin iyi bir seçenek olduğunu düşünenlerden biri de Mauroof'tur. Mauroof, İslami antropolojinin gerekli olup olmadığı üzerine paylaştığı düşüncelerinde, İslam ile antropoloji sözcüklerinin yan yana gelip gelemeyeceğini sorgulamaktadır. Buna göre Batı merkezli bir eylem olarak

⁵⁰⁰ Klaus Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Kutsal Alanı: En Eski Tapınağı Yapanlar* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), 11.

⁵⁰¹ Ali Osman Kurt - Mehmet Ali Göler, “Anadolu'da İlk Tapınak. Göbeklitepe”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (2017): 1114.

⁵⁰² Joris Peters - Klaus Schmidt, “Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbeklitepe, South-eastern Turkey: A Preliminary Assessment”, *Anthropozoologica* 39/1 (2004): 2008.

⁵⁰³ Dini inanç formlarının en eski örnekleri Sibiryaya, Afrika, Avustralya, Avrupa'da M.Ö. 30.000 yıllarını işaret ederken, Fransa'nın güneybatısında, İspanya'nın kuzeyinde, Ural bölgesi ve kuzey Afrika'da M.Ö. 20.000 ile tarihlenen kaya ve mağara resimleri mevcuttur. Bizon, siyah ve beyaz sığırlar, atlar ve kartallar en fazla çizimleri yapılan hayvanlardır. Sanat olarak günümüzde düşündüğümüz bu çalışmalar, antik dönem insanının avcı-toplayıcı yaşam tarzının dinsel dünya görüşünü ifade etmektedir. Bk. Ninian Smart, *The World's Religions* (London: Cambridge University Press, 1993), 34-35.

⁵⁰⁴ Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, 3-4.

⁵⁰⁵ Kurt - Göler, “Anadolu'da İlk Tapınak. Göbeklitepe”, 1116.

ortaya çıkan antropolojiyi olduğu gibi İslam'ın eğitim ve bilim anlayışına uygulamak, geleneksel İslami değerler ve akademik yapının evrensel ilkeleri arasında bir çatışma ortaya çıkarabilir. Bu durum antropolojiye ilgi duyan Müslüman öğrencilerin ilgilerinin sınırlanması ya da sonlanmasının yanında akademik alandaki çalışmalarını da sekteye uğratmaktadır.⁵⁰⁶ Bu bağlamda Batı merkezli bir bilim anlayışı soru teşkil edebilmektedir. Çünkü hakim kültürün düşünce yapısına uygun bir bilimsel sürecin ortaya çıkması gerekmektedir. Dolayısıyla belli bir kültürün denetiminde ortaya çıkan yerleşik hale gelen bir anlayış farklı kültürler tarafından hemen kabul edilemeyebilir.

Konumuz itibarıyla sosyal antropoloji, çeşitliliği anlamaya dayalı bir perspektife dayandığından dinin etki alanı göz önüne alındığında ortaya çıkan kültürel ve tarihsel farklılıkları anlamada oldukça işlevseldir. Davies'in de dikkat çektiği gibi İslam uygarlığının coğrafi olarak gelişim gösterdiği alanlara bakıldığında, İslam topluluğu her şeyden önce büyük bir ulaşım ağının ortasına konumlanmış olup Avrupa, Çin, Hindistan, Güneydoğu Asya Adaları ve Sahraaltı Afrika ile olan bağları mevcuttur. Müslüman Sahra üzerinden yapılan ticaret, Avrupa parasının Güney'in yaşam koşullarına katkı yaptığı gibi bölgenin zengin etnografik bilgilerinin de Avrupa'ya ulaşmasını sağlamıştır.⁵⁰⁷ Bu da İslam medeniyetinin soyutlanmış bir uygarlık olmadığına dahası oldukça hareketli ve kültürel ödünç alışverişinin kaçınılmaz olduğu bir uygarlığın parçası olduğuna işaret eder. Dolayısıyla bu uygarlığın bireyi de soyutlanmış bir birey değildir. Kaldı ki İslami bakış açısı hiçbir şekilde insanı soyut bir varlık olarak görmez. İnsanı daima bir toplum içinde ve sosyal örgütlenmeye hâkim bir konuma yükseltir. Bu durum insanın kültür inşa edici özelliğine vurgu yapar. Yine Davies, insanın varlığının kaçınılmaz sahası olan sosyal ve kültürel alanının bilinmesi için bir yol olmadan insan hayatının diğer kaçınılmaz sahası olan ruhsal alanı anlamamızın mümkün olmadığına işaret etmektedir.⁵⁰⁸

Antropoloji, Davies'in işaret ettiği sosyo-kültürel sahanın aydınlatılması için iyi bir seçenek olarak dini ilimlerde uygulanabilir. Bedri Gencer'in *İslam ve Antropoloji* kitabı için yazıldığı ön sözde dile getirdiği gibi, Batı ile aramızdaki zihinsel duvarın yıkılması öncelikle antropoloji ile hesaplaşmaktan geçmektedir.⁵⁰⁹ Çünkü antropoloji ilkin Batı'da Batılı

⁵⁰⁶ Saibo Mohamed Mauroof, "İslami Bir Antropolojinin Unsurları", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/1 (2011): 225.

⁵⁰⁷ Merrly Wyn Davies, *İslami Antropolojinin Oluşturulması* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 101.

⁵⁰⁸ Davies, *İslami Antropolojinin Oluşturulması*, 147.

⁵⁰⁹ Ahmed, *İslam ve Antropoloji*, 9.

olmayan hakların sınıflandırılması ve daha rahat yönetilmesi için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu durum antropoloji açısından kötü nitelermelerin temel sebebi olarak gösterilmektedir. Gencer'in ifade ettiği gibi, Kur'an'ın birlikte yaşamayı teşvik ettiği gerçeğinden hareketle, antropoloji ortak bir insan tasavvurunun oluşmasında önemli görevler üstelenebilir. Bu bağlamda örneğin 2010 yılında yapılan bir yüksek lisans tezinin başlığı "İbadet Ayetlerinin Antropolojik Tahlili" olarak belirlenmiştir. İnsan merkezli ibadet anlayışının konu edindiği çalışmada konunun önemi şu cümlelerle açıklanmıştır:

"... gerek dinin gerekse de dinin diğer konuları teolojik bakış açısıyla ele alınmış, meselelere "Allah merkezli" bir zihniyet ile yaklaşmış, bu nedenle insan sorunları küçümsenmiş yahut gözden kaçırılmıştır. Oysa din gerçekte, insan için vardır ve kelimenin en sade anlamıyla "İnsan merkezli"dir. Sorunları olan ve çözüm arayışı içinde olan varlık "insan"dır. Bu nedenle dini ilimlerde "insan" unsuru bir amaç olarak hep dikkate alınmalıdır. Fakat İslam geleneğinde -tıpkı diğer dinî geleneklerde olduğu gibi- Allah merkezli teolojik bakış açısı egemen olmuş ve dinin "insan yaşamını erdemli kılma özelliği yok olmaya yüz tutmuştur".⁵¹⁰

Batı merkezli bir bilim olarak adlandırılan, araştırma yöntemleri ve alanının doğrudan Batılılar tarafından saptandığı antropolojinin, temelde İslam dini ve toplulukları ile ilgisi çok eskilere dayanmaktadır. Adı antropoloji olmasa da yöntem ve teknikleri birçok İslam âlimi tarafından uygulanmıştır. Ahmed'e göre, Birûni (973-1048) İslam dünyasında yaşamış ilk antropolog olarak Malinowski ya da Geertz'den bin yıl önce mükemmel sayılacak antropolojik çalışmalar yapmıştır. Hint toplumu üzerine yaptığı etnografik çalışmaları kültürel karşılaştırma metoduna dayanarak hazırlamış ve duygulardan bağımsız olarak katılarak gözlemler elde ettiği veriler bilimsel antropolojik çalışmalar olarak kabul edilmektedir.⁵¹¹ Yine Günay Tümer, *Birûni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini* adlı eserinde antropolojik sayılabilecek çok fazla detay vermektedir. Müslümanların Eski İran, Sabîlik, Hinduizm, Budizm gibi dinlerle karşılaşmaları ve ortaya çıkan kültürel etkileşimlere dair

⁵¹⁰ Muhammed Coşkun, *İbadet Ayetlerinin Antropolojik Yorumu* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), v.

⁵¹¹ Ahmed, *İslam ve Antropoloji*, 106.

önemli ayrıntılar verir. Ayrıca farklı dini gruplar arasındaki kültürel farklılıklara dair çeşitli karşılaştırmalara yer verilmiştir.⁵¹²

Yine 920-921 yıllarında İslamiyet'i yeni kabul etmiş Volga Bulgarlarının yaşadıkları bölgeleri inceleyen İbni Fazlan'ın seyahatnamesi çok sayıda antropolojik ayrıntıların yer aldığı bir çalışmadır. İbni Fazlan seyahat boyunca karşılaştığı tüm topluluklara ilişkin ayrıntılı etnografik analizler yapmakta, yer yer İslami değerlere ve ahlaki kurallara uyulmadığı gerekçesiyle İslami bir hassasiyetle kimi eleştirilerde bulunmakta, şahit olduğu toplumsal yapıları birçok olgu üzerinden değerlendirmektedir.⁵¹³

İslam tarihçisi ve coğrafyacısı olarak ün yapmış, onlarca esere imza attığı düşünülen Mesudî (d. 893)'nin *Murûc Ez-Zeheb* adlı eseri etnografik bilgilerle doludur. İyi bir antropoloji kitabı olma niteliği taşıyan eser hemen hemen her konuda bilgi içermektedir.⁵¹⁴ Mesudî birçok coğrafyaya ve yaşayan halklarına, efsanelerine, devlet yönetimlerine, savaşlarına ve toplumsal yapılarına dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Yine bir başka antropolojik nitelikli eser olan İbn Haldun'un *Mukaddime*'si sadece İslam coğrafyasında değil dünya çapında gördüğü ilgiyle bir başyapıt olma özelliği taşımaktadır. Dönemin koşulları düşünüldüğünde ötekilerin bilgisine dair ayrıntılı bilgileri ve analizleriyle eser hâlâ güncelliğini korumaktadır. İbn Haldun, her toplumun kendine özgü bir tabiatı ve şartları olduğunu dile getirir. Ona göre hükümdarın dini toplumun da dinini belirlemektedir. Devlette gelenek ve görenekteki devamlılık devleti ele geçirenlerin tutumuna bağlıdır. İbn Haldun'un değişimin yönünü hükümdara göre açıklaması toplumsal değişimin iktidarın değişimine bağlı olduğunu göstermektedir. Buna göre bir devlet sisteminde tebaanın hükümdarın dini üzerinde olması dönemin koşullarının bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Haldun, koşulların doğasının bilinmesinin değişimin bilinmesi için önemli olduğunun altını çizmektedir.⁵¹⁵

Genel antropolojik ve etnografik bilgiler veren örnek çalışmalardan sonra, yine örnek olması açısından önemli bir dinler ve mezhepler tarihi çalışması olarak bilinen Şehristânî (1076) tarafından yazılan *el-Milel ve'n-Nihal* isimli çalışma, İslam dünyasının bilim ve düşüncede oldukça ileri gittiğini göstermektedir. Şehristânî, bu eserinde tamamen din olgusu

⁵¹² Günay Tümer, *Birûni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991).

⁵¹³ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975).

⁵¹⁴ Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004).

⁵¹⁵ İbni Haldun, *Mukaddime 1-2* (Ankara: Yenişafak, 2004), 60-70.

üzerinden hareketle dinlerin zaman içinde nasıl fırkalara ayrıldıklarının ve büyük dini geleneklerin ayrıntılı bir çözümlemesini yapmaktadır. Kitabın önemli bir özelliği de hak olan ve olmayan dinler, mezhepler ve düşüncelerin sınıflandırılmasıdır. Özellikle filozofların düşünceleri, putperest dönemlere ait inanç formlarına dair ayrıntılar kitabın özgünlüğünü daha da artırmaktadır.⁵¹⁶ Bu ayrıntılar göz önüne alındığında oryantalizm ve ırk paradigması üzerinden bir sınıflandırma aracı olarak ortaya çıkan, zamanla kültürel çeşitliliğin anlaşılmasına ve toplumsal yapının sağlıklı bir çözümlemesi için makbul bir alan olarak öne sürülen günümüz antropolojisi düşünüldüğünde, İslam dünyasına bu tür örneklerin daha erken tarihte ve daha nesnel ifadelerle bilimsel bir disiplin olarak başarıya ulaştığı söylenebilir.

İslam geleneğinde antropolojik verilere bakıldığında İslamiyet öncesi dönem büyük öneme sahiptir. Yahudilikle birlikte din ve sözlü kültür arasındaki ilişkinin en güçlü hissedildiği ve görüldüğü din İslamiyet'tir. Arap toplumunun sözel kültüre olan ilgisi ve toplumun hâlâ günümüzde tartışılan okur-yazar olup olmadığı durumu bir kenara bırakılırsa, zengin şiir kültürünün olması ve insanların kısmen putperest bir dini yaşam sürmeleri din ve sözlü kültür arasındaki ilişkiye dair önemli ayrıntılar sunmaktadır. Arapların Müslüman olmadan önceki yaşamlarına dair bilgiler çoğunlukla sözlü kültür yoluyla aktarılmış ve daha sonra kayda alınmıştır. İbnu'l Kelbî tarafından yazılan ve Arapların İslam'dan önce ve sonraki tarihleri, savaşları, zaferleri, yenilgileri, soyları, diri diri gömülen kızlar, şiir ve şairler, olaylar ve gece sohbetleri gibi Arap toplumunun yaşantısına dair detayların anlatıldığı eserler günümüze ulaşmamıştır. Ancak *Putlar Kitabı* dönemin putları ve putperestliği hakkında bilgi veren tek kaynak olması bakımından oldukça değerlidir.⁵¹⁷ Aynı zamanda canlı bir ticaret hayatının yaşandığı Arap coğrafyasında zaman zaman düzenlenen festivallerde şiirler okunur ve yarışmalar düzenlenirdi. Doğal olarak sözlü kültürün canlı bir şekilde yaşatıldığı Arap kabilelerinin bu özelliği birçok âlim tarafından doğrudan yaşam biçimleriyle ilgili olarak yorumlanmıştır. Buna göre Arapların göçebe bir toplum oluşu, rivayete önem vermelerinin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Yaşam biçimlerinin bir gereği olarak atalarının inançları, hikâyeleri, mitolojileri, özlü sözleri gibi toplumsal hafızayı

⁵¹⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008).

⁵¹⁷ İbnül Kelbi - Mihayil Nuayma, *Geçmişten Günümüze Putlar* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005). Arap toplumunda aklın oluşumunun kültürel ve zihinsel arka planı için bk. Muhammed Âbid el-Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu* (İstanbul Mana Yayınları, 2019).

oluşturan geçmişi rivayetlerle aktarmak Arapları bu konuda diğer halklardan daha ayırt edici bir konuma getirmiştir.⁵¹⁸

Arap kültürünün sözlü halden yazılı hale geçişi yani Kur'an-ı Kerim'in ortaya çıkışına kadarki tüm süreç kültürel değişim olarak gözlemlenebilir. Dolayısıyla bu sürece antropolojik açıdan bakmak ve dönemi kültürel olarak analiz etmek mümkündür. Aynı bakış açısı Yahudi ve Hristiyan kültüründe sözün yani vahyin yazıya ve yerleşik kültüre adaptasyonunun anlaşılabilirliği için de uygulanabilir. Din antropolojisi sadece fenomenolojik açıdan bir betimleme ve tarihsel bir anlatı sunmak yerine, etnografik bilgiyle de konunun daha iyi ve etkili biçimde anlaşılmasını sağlamaktadır. Kaldı ki etnografik alanda oldukça yoğun talep gören oryantalist çalışmaların İslam hakkındaki kötü algısı İslam'ın Batı'da doğru şekilde anlaşılmasının temel sebepleri arasındadır.⁵¹⁹

İslam öncesi geleneklerin ve batıl inançların Kur'an'da geçmesine sadece birer mesel olmasının yanında gerçek bir halkbilimsel veri olarak yaklaşmak gerekir. Şöyle ki Bakara Süresi 189. Ayette, ayın şekli ve insanların hac dönüşü evlerinin kapısından değil de arka taraftan açtıkları bir delikten geçmeleriyle alakalı olarak Hz. Muhammed'e sorulan soruya bir açıklama getirilmektedir. Buna göre gök cisimlerinin ve ayın farklı görünümlerinin insan yaşamı üzerinde tesiri olduğuna dair inanç Arap toplumunun başta ay olmak üzere gök cisimleri konusunda hassas davranmalarına sebebiyet vermiştir.⁵²⁰ Bu bakımdan Allah, Kur'an-ı Kerim'de muhataplarına eski inançlarının ayrıntılarına dair bilgiler verme gereği duymaktadır.

Kutsal bir kitap olarak Kur'an-ı Kerim'in 23 yıllık bir zaman diliminde tamamlanması ve sonrasında yazılı bir nüshaya dönüştürülmesi ve inananların zihinsel dünyasında yer etmesi belli bir süreçte meydana gelmiştir. Bu süreç aynı zamanda Hadis geleneğinin de meydana gelmesi ve zamanla bir metne dönüşmesiyle farklı bir boyuta taşınmıştır. İslami açıdan kültür ve din arasındaki en önemli bağ Hz. Muhammed'in söz ve eylemlerinin inananlar aracılığıyla yüzyıllar boyunca aktarılmasıdır. Toplumsal yaşamın bir gereği olarak doğru eylemde bulunmak için rehber olarak görülen Hz. Muhammed'e dair her türlü eylem

⁵¹⁸ Nurullah Agitoğlu, *Hadis ve Bağlam* (İstanbul: Kitâbi Yayınları, 2015), 17; Duman, *Kureyş Kabilesi*, 224-227.

⁵¹⁹ Ahmed, *İslam ve Antropoloji*.

⁵²⁰ Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali. Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, 3. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 64.

ve söz sahabe tarafından titiz bir şekilde devam ettirilmiştir. Bu konuda Kur'an'a alternatif bir kitap meydana gelmemesi için Hz. Muhammed'in "Benden, Kur'an'dan başka bir şey yazmayınız, yazarlar varsa da yazdıklarını imha etsin" şeklindeki uyarısı, muhtemelen Yahudi geleneğinde de görüldüğü gibi, kutsal kitaba eş değer bir metnin ortaya çıkmaması için yapılan önemli bir uyarıdır. Bu bakımdan İslam'da kültürün özellikle Hadis ve Sünnet aracılığıyla daima canlı tutulduğu görülmektedir.⁵²¹ Bu konuda dönemin koşulları ve kültürel etmenler Hadislerin anlaşılmasında oldukça önemli hale gelmektedir. Dolayısıyla sağlıklı bir değerlendirme yapmak için hem mevcut koşulları hem de geçen zaman dilimindeki toplumsal değişmeyi göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Dini alan sadece geçmişle ya da geçmişte yaşayan insanların eylemleriyle sınırlı bir alan değildir. Özellikle geçmişe dair anlatımların günümüz insanın zihin dünyasında bir karşılığının olması ve aradan geçen zaman diliminde muhatap kitlenin toplumsal ve zihinsel değişiminin göz önünde bulundurulması çoğunlukla elzem görülmektedir. Bundan dolayı Abduh, iyi bir müfessirin bilmesi gereken ilimleri sıralarken tarih ve antropolojinin bilinmesinin önemine dikkat çekmektedir.⁵²² Buna göre Kur'an-ı Kerim'in modern muhataplarına ulaşabilmesi için bir müfessirin insanı ve insanlık tarihini çeşitli yönleriyle bilmesi önemlidir. Klasik tefsirler içinde antropoloji ve sosyoloji bilimlerinin yöntemlerinden faydalanarak tahliller yapan ve yeni bir tarih okuma yöntemine başvuran Mevdudi, dünyanın birçok diline çevrilmiş bir eser bırakmıştır.⁵²³

Günümüz dünyası insanların bir birini ile hızlı iletişim kurdukları bir çağdır. Özellikle dini gruplar arasında etkileşimler artmış, teknolojik imkanlar insanların başka kültürlerle karşılaşmaları olanağını sunmaktadır. Antropoloji bu bakımdan insanlar arasındaki farklılıkları anlaşılabilir ölçüde açıklayabilir ve yeni çalışma alanları ve bilgiyi paylaşmaları için yeni fırsatlar sunabilmektedir. Bu bakımdan din bilimlerinde antropolojik bakış açısının gerekliliği son yıllarda daha sık dillendirilmektedir. Ülkemize ilahiyat alanında ortaya çıkan ihtiyacın karşılanması amacıyla bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların din antropoloji açısından ne ölçüde ihtiyaca cevap verdiklerini anlamak için bazı değerlendirmelerde bulunmak gerekli görülmektedir.

⁵²¹ Mehmet Sait Toprak, *Talmud ve Hadis* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012).

⁵²² Mesut Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 63.

⁵²³ Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi*, 90.

Ali Coşkun tarafından, din antropolojisi kategorisinde hazırlanmış olan *Din, Toplum ve Kültür*⁵²⁴ adlı kitap “Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş” alt başlığı ile yayımlanmıştır. Konu bütünlüğü düşünüldüğünde kitabın din antropolojisi adını pek de karşılamadığı görülmektedir. Kitap genel olarak çoğunlukla din, kültür ve din sosyolojisi konularıyla ön plana çıkarken, Stephen D. Glazier tarafından yazılan makalenin çevirisi din antropolojisi adıyla yayımlanmıştır. Bu makale haricinde din antropolojisi adıyla bir çalışma daha yer almakla birlikte konu bütünlükleri düşünüldüğünde bu çalışmaların kitaba pek uygun olmadığı görülmektedir.

Coşkun tarafından *Sevgi Sosyolojisi*⁵²⁵ adıyla çıkarılan ve “Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları” alt başlığı kullanılan bir başka kitap da konu olarak farklı makalelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Yine bir başka çalışma olan *Küreselleşme, Çokkültürcülük ve İslam*⁵²⁶ adını taşıyan bir çalışma Coşkun tarafından ön sözde de ifade edildiği gibi bir kısmı daha önceden yayımlanan makalelerin “Din Sosyolojisi ve Antropolojisi” alt başlığıyla yayımlanmasından oluşmaktadır. Kapsam ve içerik olarak farklı konulardan oluşan bu çalışma da oldukça dağınık denebilecek bir anlayışla hazırlanmıştır. Dolayısıyla din sosyolojisi ve antropolojisi kapsamında değerlendirildiğinde alanda kaynak niteliği bakımından yetersiz görünmektedir.⁵²⁷ Ancak Coşkun’un da bu çalışmalarda ifade ettiği gibi bu alana olan ilginin devam etmesi ve akademik nitelikli çalışmaların nitelik ve nicelik olarak artmasında bu ve benzeri çalışmalar önem taşımaktadır. Kaldı ki erken çalışmaların yayımlandığı tarihler göz önüne alındığında bu çalışmalar alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Coşkun tarafından doğrudan *Din Antropolojisi* adıyla yayımlanan bir diğer çalışma, ilk çalışmanın kısmen ikinci çalışmaya uyarlanmış halidir.⁵²⁸ Buna göre Glazier’in “Din

⁵²⁴ Ali Coşkun, ed. *Din, Toplum ve Kültür: Din Sosyolojisine ve Antropolojisine Giriş* (İstanbul: İZ Yayıncılık, 2005).

⁵²⁵ Ali Coşkun, ed. *Sevgi Sosyolojisi: Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012).

⁵²⁶ Ali Coşkun, ed. *Küreselleşme, Çokkültürcülük ve İslam: Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012).

⁵²⁷ Din Antropolojisi alanında oluşturulan bir eserin içeriği konusunda genel olarak ayrıntılar için bk. Lessa - Vogt, *Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach*; Morris, *Religion and Anthropology*; Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*.

⁵²⁸ Ali Coşkun, ed. *Din Antropolojisi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014). Kitap hakkında yapılan bir değerlendirme de “eser bize yeni bir bilgi sunmamasına, yazılar arasında bir bütünlük bulunmamasına ve ideal bir ders kitabı özelliği taşımasına rağmen, din antropolojisi alanında tekrar edilen ve yeniden basılan bir makale seçkisi sunmaktadır. Oysa din antropolojisine giriş kitaplarında mit/mitoloji, Şamanizm, sihir/büyü, ritüel, sembolizm ve cinsiyet gibi konuların bir bütünlük içerisinde verilmesi beklenmektedir”

Antropolojisi” adıyla yayımlanan makalesi, bu ikinci çalışmada “Giriş” adıyla içindekiler kısmına eklenmiş ve kuramsal bir giriş oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu makalenin hemen ardından “Din Antropolojisinin Bilimler Tasnifindeki Yeri” başlıklı ikinci bölüm olarak sunulan kısım ve üçüncü bölüm olarak yazılan “Din Antropolojisinde Metot” başlıklı yazılar da birkaç sayfadan oluşmakla birlikte yazarları belli olmayan, daha çok alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için kısa bir yönerge niteliğindedir. Ünver Günay’ın *Din Sosyolojisi* kitabından bir bölümün “Din Antropolojisinin Tarihçesi” adıyla kitaba eklenmesi önemli bir katkı olmakla birlikte; bu, yeni bir çalışma olmaması dolayısıyla alana katkısı tartışmaya açıktır. Kitabın geri kalan bölümleri de bir kısmı sosyolojinin temel alanlarıyla ilgili makaleler, bir kısmı da önceki çalışmada yer alan makalelerden oluşturulmuştur.

Antropoloji ve Din adıyla hazırlanan bir başka çalışma Bronislaw Malinowski’nin çalışmalarına odaklanmış akademik bir tez çalışmasının ürünüdür.⁵²⁹ Esasen antropoloji camiasında araştırma yöntem ve teknikleri hakkında öteden beri yoğun biçimde bilinen Malinowski’nin din alanındaki çalışmalarının analizine dayanan bu eser, ilahiyat alanı için yeni olabilecek bir girişim sayılması bakımından önem arz etmektedir.

Dinler tarihçi kimliği olmasına karşın din antropolojisi alanında önemli çalışmalar yapan araştırmacılardan biri Mustafa Alıcı’dır. Alıcı’nın *Evrimsel Politeizm Devrimci Monoteizm* isimli kitabı, erken dönemlerden başlamak üzere yüce varlık fikrine etnolojik ve fenomenolojik açıdan yaklaşmaktadır.⁵³⁰ Kitabın antropoloji ve dinler tarihini aynı çalışmada buluşturması bu alanda derli toplu bir eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kitap Antik Yunan’dan başlamak üzere insanların yüce kuvveti algılamalarının izlerini sürmektedir. Bu dönemdeki felsefi tartışmalara da değinen yazar, antropolojik açıdan dinin ele alındığı 19. yüzyıla kadarki süreçte özellikle felsefecilerin kutsal yüce varlığa ilişkin görüşleri ve devlet idaresinde gelişen paganist uygulamaların varlığına tarihsel olarak değinmektedir. Yazarın Edward B. Taylor’un animizm kuramına geniş yer verdiği gözden kaçmamaktadır. Animizmi beş safhada ayrıntılı biçimde ele alan Alıcı, politeizmden tek yüce varlığa doğru evrimsel bir inanç analizi yapmaktadır. Çalışmanın sınırlarının yüce varlığın nasıl ve ne şekilde algılandığı ve bu yönde ortaya çıkan teorilerin

ifadeleri kullanılarak bu konudaki yetersizlik vurgulanmıştır. Bk. Bilal Toprak, “Din Antropolojisi”, *Mukaddime* 6/2 (2015): 370.

⁵²⁹ Aman, *Antropoloji ve Din*.

⁵³⁰ Alıcı, *Evrimsel Politeizm - Devrimci Monoteizm*.

değerlendirmesiyle belirlenmesi, konuya hem antropolojik açıdan hem de dinler tarihi açısından ilgi duyanlar için önemli bir referans kaynağı yapmaktadır.

*Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*⁵³¹ Alıcı'nın dinler tarihi ve antropolojide etnografyayı merkeze aldığı, şahısların dinler tarihindeki önemlerine değindiği önemli bir çalışmasıdır. Alıcı'nın bu çalışmada dinler tarihinin mevcut konumunu konu edindiği makalelerinin yanı sıra özellikle etnografik bakış açısının dinler tarihi için ne ölçüde elzem olduğuna dikkat çekmesi önemlidir. Bu çalışmanın Türk dinler tarihçiliği açısından önemi, Hikmet Tanyu için Türkiye'nin ilk din antropoloğu tanımlanmasının yapılmasıdır. Alıcı, Tanyu'nun etnografik bakış açısını neden gerekli gördüğü konusundaki değerlendirmeleriyle, antropolojinin dinler tarihçiliğimiz açısından önemine dikkat çekmiştir. Alıcı daha önce de tekrarlandığı gibi "Dinler Tarihi, araştırma yaparken teolojik ön kabullere dayanmaktan çok antropolojik (genel anlamda etnolojik özel anlamda etnografik) kazanımlara doğru hareket etmektedir" demektedir.⁵³² Alıcı, dinler tarihi çalışmalarında antropolojik verilerin önemine dikkat çekmektedir ve her olgunun her zaman dini perspektiften ele alınamayacağını, dinler tarihi açısından ele alınması gereken bazı olguların insan ürünü olduğu için de konuya antropolojik açıdan yaklaşmanın daha faydalı olacağını ifade etmektedir.

Dinler tarihi alanında yapılan ve yoğun antropolojik gözlem ve kaynağın kullanıldığı örnek çalışmalar mevcuttur. Ancak bunların tümüne ya da bir kısmına vermek bu çalışmanın temel amacı değildir. Ancak bu çalışma boyunca üzerinde önemle durulan husus, antropolojinin etnografik bilgiyi elde etmedeki imkanlarının kullanılması yönündeki önemine dikkat çekilmesidir. Bu bakımdan ilahiyat alanında yapılan ve dinler tarihi çalışmaları için örnek verilebilecek çalışmalardan biri Harun Göngör ve Mustafa Argunsah tarafından Gagauz Türkleri üzerine yapılan bir araştırmasıdır.⁵³³ Her yönüyle Gagauzları ele alındığı bu çalışmada, Gagauzların Hıristiyanlığı seçmelerine rağmen Hristiyanlıkta olmayan kimi dini fenomenleri yaşatmalarıyla kültürel etkileşim ve aktarıma örnek teşkil etmektedir. Mustafa Erdem'e ait Kırgız Türklerinin konu edindiği çalışma Kırgızların dini yaşamı, İslam öncesi inançları, mitolojik unsurları, kurban ve genel halk inançlarının ayrıntılı şekilde ele alındığı bir çalışma olması bakımından antropolojik açıdan da

⁵³¹ Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*.

⁵³² Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, 242.

⁵³³ Göngör - Argunsah, *Gagauzlar*.

değerlendirilebilecek bir eserdir.⁵³⁴ Durmuş Arık'ın *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)* adlı çalışması Çuvaş Türklerinin konu edindiği, etnografik bir çalışma olarak ön plana çıkmaktadır. Çuvaşların toplumsal yaşamı ve özellikle dini kültürlerinin ayrıntılı bir şekilde ele alındığı bu çalışmada, fenomenolojik bir yaklaşımla yer-su kültü, atalar kültü, ölümden sonraki hayat gibi konularda önemli tespitler yapılmıştır. Özellikle Çuvaşların Hıristiyanlaştırılma süreci çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Buna göre zorunlu bir dini asimilasyon sürecinde kendine has bir Hıristiyanlık biçiminin ortaya çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla kendi inanç özellikleri ve dayatılan bir inanç sisteminin sonuçlarını görmek bakımından kitapta önemli analizler yer almaktadır.⁵³⁵ Yine Arık tarafından Azeri Türklerinin dini ve halkbilimsel açıdan ele alındığı çalışması da bu alanda yol gösterici niteliğe sahiptir.⁵³⁶

Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnançlar adıyla Kemal Polat tarafından yapılmış bir alan çalışması güncel olması bakımından ele alınmaya değerdir. Bu çalışmayı özgün kılan yön, araştırmacının doğrudan alan çalışması yapması ve uzun süre hedef kitle içinde bulunarak bilgileri elde etmesidir. Bu çalışmada antropolojik bakış açısının iyi bir örneği ve uygulaması yapılmıştır. Çalışmanın anlaşılır yönlerinden biri dile getirildiği gibi Türklerin İslam öncesi gelenek ve inançlarının izlerine rastlanmasıdır.⁵³⁷ Bu tür çalışmalardan elde edilen en önemli veri, kültürün devamlılık ilkesinden hareketle geçmiş ile günümüz arasında bazı bağlantı noktaları tespit etmektir. Dolayısıyla bu çalışma, antropolojinin dinler tarihi için veri toplama ve onu işlemede iyi bir imkân sunduğunu açık şekilde göstermektedir. Zira yazar, başta Tanyu olmak üzere, Örnek, Acıpayamlı, Kafesoğlu, Kalafat gibi etnografik alan çalışmalarını dini alandaki çalışmalar için olmazsa olmaz gören araştırmacıların çalışmalarından yoğun şekilde faydalanmıştır. Özellikle dinler tarihi çalışmalarında doğum, evlenme ve ölüm fenomenleri mevcut kültürün en sıra dışı yönlerini görmemiz için önemli olan konuların bu çalışmada başarıyla ele alındığı görülmektedir. Yazar, Kırgızlarda bu olguların tespiti ve gözlemlenmesi aşamalarında özellikle Sedat Veyis Örnek'in çalışmalarından oldukça faydalanmıştır.⁵³⁸

⁵³⁴ Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri: Dini ve Sosyal Hayatı* (Ankara: TDV Yayınları, 2005).

⁵³⁵ Durmuş Arık, *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)* (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005).

⁵³⁶ Durmuş Arık, *Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları* (Ankara: Öztepe Matbaacılık, 2005).

⁵³⁷ Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, 2. Baskı (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 222.

⁵³⁸ Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, 25.

Dinler tarihinin kurumsal bir kimlik edinmeye başladığı Cumhuriyet döneminden bu yana, antropoloji bazı alanlarda ve konularında iş birliğinin işaret edildiği yukarıdaki örneklerde, antropolojinin dinler tarihi çalışmalarında yer almasının başarılı kimi eserlerin ortaya çıkmasını sağladığı görülmektedir. Bu bağlamda dinler tarihi konu ve kapsamı içinde antropoloji ya da antropolojiye veri sağlayan kimi zamanda bağımsız bir bilim olarak da görülen etnoloji/etnografya arasındaki çalışma işbirliği dinin toplumsal alandaki görünürlüğünün daha iyi anlaşılmasına katkı yapmaktadır. Dinler tarihinin de dahil olduğu ilahiyat alanının antropolojik bilgiyi kullanması ya da antropolojik bilgiye aşina olması kimi olumsuz bakış açılarının yansıtıldığı çalışmaların daha nesnel olması söz konusu olabilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Geçmiş olduğu eski dönemlere dayanan, 19. yüzyılın sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal birtakım gelişmeleri sonucu sistemli bir bilim dalı olarak kullanım alanı genişleyen antropoloji birçok alanda olduğu gibi din çalışmalarında da oldukça yoğun kullanılmaktadır. Din olgusu antropolojide ilkin evrimci anlayışın hakimiyeti altında ele alınmıştır. İlerleyen dönemlerde toplumsal yapının önemli bir kurumu olarak köken tartışmalarının ötesinde dinin toplumsal işlevi üzerine durulmasıyla antropolojide geniş bir alanda din üzerine çalışmalar yapılmıştır.

Dinin kültürel ve toplumsal yaşamdan soyut olmayan yönünün kimi değerlendirmelere tabi tutulması Avrupa'dan çok daha önce Müslüman kimi gezgin ve âlimler tarafından yapılmıştır. Ancak bunun bilimsel bir sürece dönüşme imkânı ortaya çıkmamış ve Avrupa'da meydana gelen birtakım toplumsal değişimlerin sonucunda antropoloji görünür olmuştur. Antropolojinin özellikle insanın ve üzerinde yaşadığı dünyanın geçmişiyle ilgili sorduğu sorular ve elde ettiği veriler son dönem Osmanlı aydınlarınca takip edilmiş ve özellikle devlet idaresinde ve toplumsal alanda görülen eksikliklerin giderilmesi için önerilen çözüm yollarında antropolojik bilgi oldukça önemsenmiştir. Bir kısım aydın tarafından klasik din eğitime yönelik ciddi eleştiriler getirilmiş, geleneksel dini anlatımların insanın geçmişine dair anlatıları eleştirilmiştir. Avrupa'daki antropolojik veriler bu tartışmalarda dayanak olarak kullanılmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişle birlikte yeni bir siyasal düzen ihtiyacı belirmiş, bu düzende din de tartışılan konuların başında gelmiştir. Gökalp başta olmak üzere aydınlarca çeşitli çözüm yolları önerilmiş, yeni kurulacak siyasal düzende dinin rolünün ne olması gerektiği üzerine bazı tartışmalar gerçekleşmiştir. Özellikle Batı dünyası ile Osmanlı toplumu arasındaki gelişmişlik düzeyi farklılığının temel sebebi olarak yönetimin dinî bir nitelik taşıması ve bu yapının toplumu geliştirmekten çok geriletmeye sebebiyet verdiği şeklinde düşüncüler ileri sürülmüştür.

Dönemin koşullarında yeni kurulan Cumhuriyette toplumsal bütünlüğü sağlamak için Türklüğe özel bir vurgu yapılmıştır. Böylece Türklerin Orta Asya coğrafyasındaki kültürel bağlarının ve İslam öncesi dini yaşantılarının tespitine yönelik bazı çalışmalar gerçekleşmiştir. Dönemin hâkim düşüncesi ulus devlet fikrinin yurttaşlara aşılması ve

gelecek kuşağın, bu öngörülen düzene uygun bir zihinsel nitelik kazanmasıdır. Bu bakımdan din gibi diğer alanlarda da belli bir zihinsel dönüşüm süreci yaşanmıştır

Türkler üzerine yapılan çalışmalarda dikkat çeken husus, bazı araştırmacıların Türklerin eski dinlerine yönelik tespitlerde farklı sonuçlara ulaşmalarıdır. Bu süreçte Şamanizm, Totemizm, Sümer ve Hitit uygarlıklarından esinlenmelerin olduğuna dair düşünceler dillendirilmiştir. Ziya Gökalp Türklerin eski dininin totemizm olduğunu ileri sürmüştü, Yusuf Ziya Yörükân ise Türklerin en eski Şamanizm inancının izlerini taşıdığı fikridir. Abdulkadir İnan da Şamanizm'in Türk kültürüne ve ruhuna daha uygun olduğuna dikkat çekmiştir. Türklerin Müslüman olmadan önceki dinlerin ve kültürlerine yönelik bir ilgi söz konusu olsa da bireysel çabalar olarak bu tür çalışmalara rastlanılmaktadır. Ancak hikmet Tanyu bu görüşleri Türklerin Gök Tanrı inancına sahip olduğu şeklinde görüş beyan ederek bu yöndeki savruk düşünceleri dinler tarihi perspektifinden çalışma konusu yaparak sistemli hale getirmiştir.

Yeni laik düzende din devlet politikası olarak ele alınmıştır. Halkın dine olan yaklaşımı ve içinde bulunulan savaş ortamı göz önüne alındığında, aydınlanmanın bir neticesi olarak ileride toplumda görünürlüğü yavaş yavaş azalacak bir olgu olarak dine yaklaşıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı aydınlarınca Avrupa'da dine yönelik ortaya atılan teoriler ışığında kimi görüşlere uygun hareket edildiği de görülmektedir.

Yeni eğitim sürecinde dinler tarihi dersi bu süreçte İlahiyat fakültesinin kurulmasıyla ve zaman zaman kesintiye uğramasına karşın verilmeye çalışılmıştır. Fransa'da dinler tarihi eğitimi alan ve Türkiye'de çalışma imkanı elde eden Georges Dumézil Türkiye'de dinler tarihinin başlamasında önemli bir konumdadır. Dumézil çalışmalarında antropolojik bakış açısını kullanmış ve antropoloji dergisinde bilimsel araştırmalarını yayımlatmıştır. Bu dönemde antropoloji alanında elde edilen veriler dinler tarihi alanında da kullanılmış ve bu iki bilim dalının verileri aynı çalışmalarda yer almıştır. Ayrıca Türk kültürü ve dininin ayırt edici yönlerinin geniş halk kitlelerine ve bilim dünyasına tanıtılması diğer bilim insanlarının olduğu gibi dinler tarihi ile uğraşanların da birinci vazifesi olmuştur.

Georges Dumézil ile bilimsel bir karakter kazanan dinler tarihi çalışmaları dönemin uluslaşma çabalarının gölgesinde bilimsel nitelik kazanma imkânı bulamamıştır. Çünkü Dumézil, laiklik kaygılarının egemen olduğu bir dönemde bu görevi üstlenmiş olup "ilahiyat" düşüncesine kısmen mesafeli bir çizgide olan dönemin yöneticilerinin aldıkları

kararlarla bu çabalar zaman zaman kesintiye uğramıştır. Bundan dolayı Dumézil’den sonraki Türk dinler tarihçiliğimiz özellikle ilk dönemler uluslaşma eğilimlerinin etkisinde gelişmiştir. Yazılan dinler tarihi ders kitaplarında bu düşüncelerin izleri açıkça görülmektedir. Bu düşüncelerin izleri özellikle Ömer Hilmi Buddha’nın çalışmalarında belirgindir.

Annemarie Schimmel’in Türkiye’de dinler tarihi alanında çalışması, Türk dinler tarihçiliğinin İslami bir perspektiften gelişmesini sağlamıştır. Schimmel’in tasavvufa olan ilgisi öğrencisi Hikmet Tanyu tarafından hem milli ve dini değerleri merkeze alan hem de önceki aşırı uluslaşma eğilimlerinin etkisinin kısmen dindirildiği bir dinler tarihçiliği anlayışına dönüşmüştür. Tanyu dönemi, yerel değerlerin merkeze alındığı, Türk dünyası ile kültürel ve dini etkileşimin tespitinin yanında geçmişle olan iletişimin kurulma çabasının başladığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Anadolu ile Orta Asya Türkleri arasındaki kültürel öğeler üzerinden bir din ve kültür birliğinin kurulması amaçlanmıştır.

Hikmet Tanyu çalışmalarında kültürel etkiyi göz ardı etmeden, geniş bir coğrafi alanda Türklerin kültür tarihi ile dinî tarihi arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. Etnografik bilgiyi bir antropolog kadar dikkatli ve özenli kullanan Tanyu, dinler tarihi ve antropoloji alanına oldukça katkı yapmıştır. Hikmet Tanyu için Türkiye’nin ilk din antropoloğu tanımlanması yapılması Tanyu’nun dinler tarihi alanındaki önemine vurgu yapmaktadır. Çünkü Tanyu, etnografik bakış açısını dinler tarihi için oldukça önemsemiştir. Tanyu çalışmalarında dinî fenomenleri etnografik alan araştırmalarıyla tespit etmiş ve tarihsel seyir içinde geçirmiş oldukları değişimi göstermeye gayret etmiştir. Tanyu dönemin tarihçileri başta olmak üzere Türk kültürü ile ilgili çalışmalar yapan bilim insanları ile yakın ilişkide bulunmuş, Türk kültürü ve dini konusunda Batı merkezli anlayışın yerine kendi kültürel bakış açısını yansıtmaya çalışmıştır. Bu bakımdan Tanyu’nun çalışmaları günümüzde de en önemli kaynaklar arasında görülmektedir.

Hikmet Tanyu Türkiye’nin ilk dinler tarihi doktoru olarak yetiştirdiği öğrencilerinden Türklerin dini tarihine ışık tutmaları yönünde teşviklerde bulunmuştur. Özellikle Orta Asya’daki Türk dini kültürünün açığa çıkarılma amacıyla yaptırdığı çalışmalar, günümüzde bölgenin kültürel ve siyasal olarak dönüşmesine karşın önemli veriler olarak güncelliklerini korumaktadırlar. Çünkü geçen zaman içinde demografik

değişime uğrayan ve Türklerin yoğunlukla yaşadığı bölgelere dair bilgiler bu çalışmaların sonucunda yapılmıştır.

Tanyu'nun çalışma prensibi ile dönemin etnolog ve antropologlarının çalışma prensipleri arasında bir uyum söz konusudur. Tanyu, Örnek dâhil başka antropolojik çalışmalar yapan araştırmacıların eserlerini çalışmalarında kaynak olarak göstermiştir. Aynı zamanda din antropolojisinde ortaya atılan teorileri tartışmış, Türklerin ilk dini olarak öne sürülen kimi inanç formlarını antropolojik bir perspektiften ele almış, karşılaştırmış, tarihsel seyir içinde kimi değişimleri göstererek ve elde ettiği bulgular çerçevesinde eleştirerek gerçekçi bir tavır takınmıştır.

Hikmet Tanyu dönemi genel olarak Türk dinler tarihçiliğinin bilimsel bir zemine oturtulma aşamasıdır ve Türk dini tarihi bakımından da bir başlangıç evresidir. Bu bakımdan bir kısım çalışmalar Türk dini tarihi üzerinden yapılırken, genel dinler tarihi çalışmaları da yapılmıştır. Bu çalışmalar özellikle tartışmalı konular olması bakımından anlaşılması gerektiğinden Tanyu tarafından öğrencilerine doktora tez konusu olarak çalıştırılmıştır. Özellikle sosyal ve fiziki koşullar göz önüne alındığında önemli sayıda çalışma yapılmış, koşulların iyileşmesiyle ileriki zaman dilimlerinde daha fazla sayıda genel dinler tarihi çalışmaları meydana getirilmiştir.

Hikmet Tanyu'nun antropolojinin verilerinden faydalanması ve etnografik bilgiyi kullanmasındaki başarısı dinler tarihi-antropoloji ilişkisinin anlaşılması bakımından önemlidir. Bu bakımdan farklı disiplinlerden elde edilen verilerin daha kapsayıcı ve nesnel sonuçlar vermesi bakımından Türkiye'de dinler tarihinin kuruluş süreci aynı zamanda bu yönde belli bir kültürel birikimin ortaya çıkmasına da olanak tanımıştır. Bu birikimden faydalanmak dinler tarihinin yeni çalışma alanlarına uygulanması bakımından fırsat olarak değerlendirilebilir.

Uluslaşma sürecinde kurumsal bir kimlik edinen dinler tarihçiliğimiz Türkiye'de var olan dini-etnik grupların çok azı hakkında çalışma yürütmüştür. Özellikle yakın dönem dinler tarihçilerimiz bu alanda çalışma yapmış olsalar da Cumhuriyet dönemi boyunca farklı etnik unsurların dinlerine yönelik çalışmaların sayısı oldukça kısıtlıdır. Genellikle yabancı araştırmacıların kaynakları kullanılarak Türkiye'deki dini gruplar hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Bu bakımdan Tanyu sonrası dinler tarihçilerimiz Türk dünyasına yönelik dinler tarihi çalışmaları yaparken, genel dinler tarihi çalışmaları yapılmış olmakla birlikte

Türkiye’deki dini grupları konu edinen çalışmalar genellikle dinler tarihçisi olmayanlar tarafından yapılmıştır. Bu durumun temel sebepleri arasında dinler tarihçisi sayısındaki azlığın önemli bir etkisi vardır. Dolayısıyla alan dışından yapılan çalışmalar sonuç olarak dinler tarihi perspektifi dışında bilimselliği tartışmalı çok sayıda çalışmanın da ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum aynı zamanda dinler tarihi alanına olan ilginin de göstergesidir.

Türkiye’de antropolojik bakış açısından faydalanılarak yapılacak dinler tarihi çalışmalarının dinler tarihi çalışma alanlarını genişleteceği düşünülmektedir. Özellikle büyük dini gelenekler alanında yapılan dinler tarihi çalışmalarına katkı olarak daha fazla sayıda yapılacak etnografik alan çalışmaları Türkiye’de dinler tarihinin daha ileri noktalarda temsil edilmesine katkı sağlayacaktır. Türkiye’nin coğrafik olarak konumu göz önüne alındığında antropolojik bilginin tarihi kalıntıların dini perspektiften daha iyi değerlendirme olanağı vereceği açıktır. Anadolu toprakları sayısız geçmiş dönem medeniyetine ev sahipliği yapmıştır. Bu medeniyetlerin çoğunlukla dini alandaki kalıntılar ve kültürel öğelerle temsil edilmesi dinler tarihi açısından Anadolu topraklarını ilgi odağı yapmaktadır. Bu alandaki çalışmalar ilahiyat alanında çalışan çok az sayıdaki dinler tarihçileri tarafından ilgi görmektedir. Bu bakımdan ilahiyat müfredatına başka sosyal bilim dallarından derslerin eklenmesi, ilahiyat öğrencilerinin başka birimlerin derslerine katılımlarının sağlanması ve özendirilmesi çözüm önerileri olarak dikkate alınabilir. Çünkü din konusu sadece teolojik perspektiften anlaşılamayacak kadar geniş bir alanı ihtiva etmektedir. Örneğin insanın üzerinde yaşadığı yeryüzünün geçirmiş olduğu süreç, arkeolojik miras farklı etnik gruplar ve kültürleri, bunların meydana getirdikleri birbirinden farklı ya da kimi benzer olan kültürler, kültürlerin dinle olan ilişkisi, mitolojik miras, sanat tarihinin büyük ölçüde dini perspektiften beslenmesi gibi konularda farklı dersler, seminerin alınması ve çok alanlı okumaların teşvik edilmesi ilahiyat perspektifini daha da genişletebilir.

Belli bir alandaki literatür ile meşgul olmak araştırmacının kişisel tutumu ve bağlı olduğu dinî ve kültürel gelenek objektif olamama problemini de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla bunların üstesinden gelebilmek için antropolojinin ilahiyat müfredatında olması önemlidir. Zira değişen koşullar yeni nesillerde daha sorgulayıcı bir tavrın ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu bakımdan ilahiyat eğitiminin bu değişim ve dönüşüme uygun olarak farklı bilim dallarından faydalanması gerekir. Lisans programları için antropolojiye giriş, sanat tarihi, arkeoloji vb. dersler seçmeli olarak alanında uzman hocalar tarafından

okutulabilir. Böylece lisans düzeyinde özellikle dinler tarihi alanında akademik çalışma yapacak kişilerin temel düzeyde dinler tarihi kapsamında değerlendirilen materyal ve kültürel olgulardan haberdar olmaları sağlanabilir.

Yüksek lisans ve doktora programları için din antropolojisi ve İslam antropolojisi, din etnolojisi, etnoloji derslerinin yer alması ilahiyat öğrencilerinin kültürel açıdan olaylara bakış açılarında farklılıklar meydana getirebilir. Din, dinin kökenleri, Batılı ve Müslüman bilim insanlarının dine bakışı, din-kültür ilişkisi, din-mitoloji, Türkiye'deki etnik gruplar ve dinleri, dini fenomenlerin etnografik değeri gibi konularda oluşturulacak ders içerikleriyle dinler tarihi ve ilahiyat alanında farklı bakış açılarının ortaya çıkması önemlidir. Özellikle Avrupa merkezci yaklaşımların neden olduğu İslam dini üzerindeki oryantalist anlayışları bu alanda çalışacak ve antropolojiden, etnografyadan faydalanacak yeni araştırmacılar için daha güvenilir sonuçlara ulaşmayı sağlayacaktır.

İlahiyat bünyesinde varlığını devam ettiren dinler tarihi dersi için hazırlanan ders kitapları büyük oranda antropolojik verilerle başlamaktadır. Çünkü dinin tanımı, ortaya çıkışı, din teorilerine yönelik yaklaşımlar çoğunlukla antropolog kimliği bariz olan araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Dolayısıyla din antropolojisi ilahiyat bünyesinde doğal olarak bilinmektedir. Bu konuda dinler tarihçilerinin kültür kavramını merkeze alabilecekleri bir bilim anlayışını benimsemeleri dinler tarihçiliğimizi daha iyi seviyelere getirebilecektir.

Din ve dine dair argümanların tartışma konusu olması ve ileriye dönük çıkarsamalarda daha sağlıklı temellere oturtulması önemlidir. Bu bakımdan antropolojinin yorumlayıcı yönünün genelde ilahiyat alanında özeldir ise dinler tarihinde görünür olmasında fayda vardır. Ekseriyetle dile getirildiği gibi, insanın kültür inşa edici tarafı bünyesinde dini kültür sahasını da taşımakta ve insan salt belli bir ya da birkaç olgudan beslenen bir varlık olmasının ötesinde hayatın tüm yönlerinin etkisiyle yaşamına devam etmektedir. İlahiyat alanında antropolojinin imkânlarının kullanılması, insanın anlam dünyasının daha sağlıklı değerlendirilmesine olanak tanıyacaktır. Böylece daha nesnel değerlendirme ölçütleri geliştirileceğinden hem diğer dinlerin hem de içinde yaşanılan dini inancın daha sağlıklı anlaşılma imkânı elde edilecektir.

Bu çalışmada dinler tarihinin ilahiyat bilimleri içinde yer alması ve dini alanda belli bir perspektifin temsilciliğini yapmasından hareketle antropoloji biliminden ne ölçüde

faýdalandığı ya da faýdalanması gerektiği konusu üzerinde belli görüşler dile getirilmiştir. Bu bağlamda antropolojinin genel olarak ilgilendiği konular ve söylemleri seküler bir anlayışı temsil ettiği söylenebilir. Dolayısıyla antropologların dini alanda dindar insanların söylem ve eylemlerini gözlemlemede, tanımlamada ve onları anlamlandırmada yeterli yetkinlikte olmadıkları söylenebilir. Ancak araştırmalarda antropologlar dini kültürün tespitinde ve değişimin yönünü tespitinde avantajlı olmalarına karşın, antropolojik bakış açısının ve antropologların din araştırmalarındaki en büyük eksikliği, dini çoğunluğun kültürel bir unsur olarak ele almasından kaynaklanan tavrıdır. Bu tavır dinin ontolojik düzeyde algılanmasını engellediği için din somutlaştırılarak nesneye dönüştürülür. Halbuki din teolojik bir meseledir ve dindarın gözünden onun ne anlama geldiği sadece kültürel perspektiften anlamaya çalışmak yeterli olamayacaktır. Bu bakımdan antropolojik bilginin ilahiyat alanında kullanımının önemli olduğu kadar, din bilimlerinin de antropolojide kullanılması faydalı olacaktır.

KAYNAKLAR

- Acıpayamlı, Orhan. *Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1961.
- Adam, Baki. "Annemarie Schimmel'den Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e Ankara İlahiyat'ın Türkiye'deki Dinler Tarihi Çalışmalarına Katkısı". *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*. Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. 135-154. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Agitoğlu, Nurullah. *Hadis ve Bağlam*. İstanbul: Kitâbi Yayınları, 2015.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali - Zabcı, Filiz Çulha - Ergün, Reyda. *Kral-Devletten Ulus-Devlete*. 2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 2009.
- Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994.
- Ahmed, Ekber S. *İslam ve Antropoloji*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.
- Akın, Galip. "Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Antropolojik Çalışmalar". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 42/1-2 (2002): 9-21.
- Aktulum, Kubilay. "'İmgelemin Antropolojik Yapıları" ve Folklor: Gilbert Durand'ın Arketipsel Sınıflandırma Modeline Giriş". *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 19/19 (2018): 1-16.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. 19. Baskı. İstanbul: Pegem Akedemi, 2011.
- Alıcı, Mustafa. *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Alıcı, Mustafa. "Dinler Tarihi'ne Modern Türk Katkısı: Hikmet Tanyu (1918-1992)'nun Etnografik Fenomenolojisinin Temelleri". *Dinî Araştırmalar* 9/26 (2006): 123-154.
- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Alıcı, Mustafa. *Evrimsel Politeizm - Devrimsel Monoteizm: Erken Kültürlerde Yüce Varlık Fikrine Etnolojik ve Fenomenolojik Yaklaşımlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Aman, Fatih. *Antropoloji ve Din*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Andrews, Peter Alford. *Ethnic Groups in the Turkey*. Reichert: Wisbaden, 1989.
- Andrews, Peter Alford. *Türkiye'de Etnik Gruplar*. İstanbul: Tüzm zamanlar Yayıncılık, 1992.

- Arık, Durmuş. *Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları*. Ankara: Öztepe Matbaacılık, 2005.
- Arık, Durmuş. *Hristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.
- Arkoun, Mohammed. “İslâmi Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek, Kemalizm Olayı”. *Cogito* 1 (1994): 51-65.
- Asad, Talal. “Antropolojik Bir Kategori Olarak Dinin İnşası”. *Milel ve Nihal* 4/2 (2007): 103-137.
- Atasağun, Galip. *Dinler Tarihi Bibliyografya Denemesi (1923-2004)*. Konya: Damla Ofset, 2005.
- Atasağun, Galip. “Türkiye’de Dinler Tarihi Çalışmaları”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (2005): 203-248.
- Atay, Tayfun. “Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Sorun Olarak Dine Bakış”. *Birikim* 105-106 (1998): 100-106.
- Atay, Tayfun. “Din”. *Antropoloji Sözlüğü*. 223-226. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Atay, Tayfun. *Din Hayattan Çıkar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Atay, Tayfun. “Kavramlar Kargaşası Bilim dalları Çatışması: Dünyada ve Türkiye’de “Sosyal İçerikli” Antropolojiyi Adlandırma Sorunu”. *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000): 135-161.
- Ateş, Sinan. *Türkiye’de Din Politikaları ve Din-Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Aydın, Ahmet İshak. *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Aydın, Fuat - Aydın, Feyza Betül. *Georges Dumézil’den Dinler Tarihi Dersleri*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2012.
- Aydın, Hasan. *Felsefi Antropolojinin Işığında Hz. Muhammed ve Kuran*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2014.
- Aydın, M. Şevki. *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı*. İstanbul: DEM Yayınları, 2005.
- Aydın, Mahmut. *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*. Samsun: Ensar Neşriyat, 2013.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005.
- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2004.
- Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları 2*. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

- Aydın, Mehmet. "Türklerin Dînî Tarihi Üzerinde Bir Değerlendirme". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (1997): 1-9.
- Aydın, Suavi. "Arkeoloji ve Sosyolojinin Kısacasında Türkiye'de Antropolojinin "Geri Kalmışlığı"". *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000): 17-42.
- Aydın, Suavi. "Gömme". *Antropoloji Sözlüğü*. 343-344. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Aydın, Suavi. *Modernleşme ve Milliyetçilik*. İstanbul: Gündoğan Yayıncılık, 2000.
- Aydın, Suavi. "Sosyal Antropoloji". *Antropoloji Sözlüğü*. 530. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Aydın, Suavi. "Türkiye Antropolojisi". *Antropoloji Sözlüğü*. 820-827. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Aydın, Suavi - Özbudun, Sibel. "Antropolojinin Dalları". *Antropoloji Sözlüğü*. 54-55. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Ayhan, Halis. *Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 2004.
- Balaban, Ali Rıza - Kongar, Emre. "Sedat Veyis Örnek". *Türk Toplum Bilimcileri 2*. Ed. Emre Kongar. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988.
- Balibar, Etienne - Wallerstein, Immanuel. *İrk Ulus Sınıf*. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Barnard, Alan. *History and Theory in Anthropology*. United Kingdom: Cambridge Press, 2004.
- Barnard, Alan - Spencer, Jonathan. "Culture". *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Ed. Alan Barnard - Jonathan Spencer 206-215. New York: Routledge, 2002.
- Barth, Fredrik, ed. *Etnik Gruplar ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001.
- Bates, Daniel G. *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Batuk, Cengiz. "Georges Dumézil ve Türk Dinler Tarihindeki Yeri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2010): 87-111.
- Batuk, Cengiz. "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 1x/1 (2009): 72-97.
- Beals, Ralph Leon - Hoijer, Harry. "Antropolojinin Konusu ve Alanı". *AÜDTCF Dergisi* 35/2 (1991): 9-34.

- Beck, Bernard. "The New Comparative Mythology: An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil by C. Scott Litteloten". *American Sociological Review* 33/5 (1968): 838-840.
- Berger, Peter L. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Berkes, Niyazi. *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Boas, Frans. *Antropoloji ve Modern Yaşam*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Boas, Frans. *Race, Language and Culture*. New York: The Macmillan Company, 1940.
- Bora, Tanıl. "İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği". *Toplum ve Bilim* 71 (1996): 168-194.
- Budda, Hilmi Ömer. *Dinler Tarihi*. İstanbul: Vakit, 1935.
- Budda, Hilmi Ömer. *Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Burke, Peter. *Kültür Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Chevalier, Jean. "Din Fenomeni". Ed. ve Trc. Mehmet Aydın *Din Fenomeni*. 3-48. Konya: Tekin Kitabevi, 1993.
- Churchward, James. *Kaybolmuş Mu Kitası, Mu'nun Çocukları, Mu'nun Mukaddes Sembolleri*. New York: Ives Washburn, 1934.
- Churchward, James. *Mu'nun Kutsal Sembolleri*. İzmir: EGE Meta Yayınları, 2006.
- Collings, Peter. "Cultural Anthropology". *Encyclopedia of Anthropology*. Ed. H. James Birx. 1: 150-157. Thousand Oaks: Sage, 2006.
- Comte, Auguste. *Pozitivizm İlmihali*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Coşkun, Ali, ed. *Din Antropolojisi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2014.
- Coşkun, Ali, ed. *Din, Toplum ve Kültür: Din Sosyolojisine ve Antropolojisine Giriş*. İstanbul: İZ Yayıncılık, 2005.
- Coşkun, Ali, ed. *Küreselleşme, Çokkültürcülük ve İslam: Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Coşkun, Ali, ed. *Sevgi Sosyolojisi: Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Coşkun, İsmail. "Sosyoloji, Antropoloji, Şarkiyatçılık ve Öteki". *Sosyoloji Dergisi* 3/16 (2008): 11-26.
- Coşkun, Muhammed. *İbadet Ayetlerinin Antropolojik Yorumu*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Cündioğlu, Düccane. *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*. 2. Baskı. İstanbul: Kitabevi, 1998.

- Çambel, Hasan Cemil. “Ege Medeniyetinin Menşesine Umumî Bir Bakış”. *1. Türk Tarih Kongresi*. 199-214. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1932.
- Çambel, Hasan Cemil. *Makaleler Hâtıralar*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Çınar, Aliye. *Sosyolojik ve Antropolojik Açından Dine Bakış*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. Ankara: Onur Yayınları, 1989.
- Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. 5. Baskı. Ankara: Onur Yayınları, 1996.
- Davies, Merrly Wyn. *İslami Antropolojinin Oluşturulması*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Dawson, Christopher. “Kültür ve Din İlişkisi”. Trc. Mehmet Ali Kirman. *Kültür ve Din*. Ed. Mehmet Ali Kirman - Abdullah Özbek. 3-14. Adana: Karahan Kitabevi, 2014.
- Demir, Remzi - Atılğan, Doğan. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Türkiye’de Beşeri Bilimlerin Yeniden İnşası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2008.
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Demirci, Kürşat. “Yahudi Mistisizminin Temel Özellikleri ve Gelişimi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 1/4 (2012): 7-18.
- Demirci, Muhsin. *Kur’ân’ın Ana Konuları*. 7. Baskı. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2013.
- Demirkan, Tarık. *Macar Turancıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Diñçarşlan, İsmail - Güleç, Erksin. “Avan-zâde Mehmet Süleyman ve Osmanlılarda İlk Fizik Antropoloji Çalışmaları”. *Journal of Human Sciences* 13/3 (2016): 4020-4047.
- Doğan, Atila. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Doğan, Recai. “Cumhuriyet Dönemi İlahiyat Fakülteleri/Dini Yüksek Öğretim: Tarihsel Gelişimi, Problemleri ve Geleceği”. *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Armağan*. Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. 231-250. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1947.
- Douglas, Mary. *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- Duman, Muhammed Fatih. *Kureyş Kabilesi: İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Dumézil, Georges. “Georges Dumézil’in Gizli Şölenleri”. *Tarih ve Toplum* 42 (1987): 52-56.

- Dumézil, Georges. *Kafkas Halkları Mitolojisi*. Ankara: Ayraç Yayınları, 2000.
- Dumézil, Georges. *Mit ve Destan I: Hint-Avrupa Halklarının Destanlarında Üç İşlev İdeolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Dupret, Baudouin v.dğr. "Giriş". *İslami Pratiklere Etnografik Yaklaşımlar*. Ed. Baudouin Dupret v.dğr. 9-18. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2017.
- Durgun, Sezgi. *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatin İlkel Biçimleri*. Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2011.
- Duyar, İzzet. "Biyolojik Antropoloji". *Antropoloji Sözlüğü*. 149-154. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Eagleton, Terry. *Kültür Yorumları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Ekşigil, Adnan. "Georges Dumézil". *Tarih ve Toplum* 42 (1987): 49-52.
- el-Cabiri, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. İstanbul Mana Yayınları, 2019.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi: İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*. Konya: Serhat Kitabevi, 2005.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Engin, İsmail. "Din Antropolojisi Üzerine Kısa Bilgiler". *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000): 181-192.
- Erdem, Mustafa. *Kırgız Türkleri: Dini ve Sosyal Hayatı*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Erdentuğ, Nermin. *Hal Köyü'nün Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.
- Erdentuğ, Nermin. *Sün Köyü'nün Etnolojik Tetkiki*. 2. Baskı. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1971.
- Erdentuğ, Nermin. "Ülkemizde Antropoloji ve Etnoloji Bilimlerine Ne Oldu?". *Folklor/Edebiyat* VI/22 (2000): 15-16.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi 1-2*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi 3-4*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Eriksen, Thomas Hylland. *Etnisite ve Milliyetçilik: Antropolojik Bir Bakış*. İstanbul: Avesta Yayınları, 2004.
- Eriksen, Thomas Hylland. *Küçük Yerler Derin Mevzular: Sosyal ve Kültürel Antropolojiye Giriş*. İstanbul: Avesta Yayınları, 2009.
- Eriksen, Thomas Hylland - Nielsen, Finn Sivert. *A History of Anthropolgy*. NSev York: Pluto Press, 2013.

- Eroğlu, Ahmet Hikmet. “Halk İnançlarına Giriş”. *Halk İnançları*. Ed. Durmuş Arık - Ahmet Hikmet Eroğlu. 19-42. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. “Türkiye'de Halk İnançları Araştırmaları”. *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. Ed. Ali İsra Güngör v.dğr. 433-440. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Esin, Emel. *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Ethem, Suphi. *Darvenizm*. İstanbul: Manastır Matbaası, 1327.
- Evans-Pritchard, Edward Evan. *İlkelerde Din*. Ankara: Öteki Yayınevi, 1999.
- Evans-Pritchard, Edward Evan. *Theories of Primitive Religion*. London: Oxford University Press, 1965.
- Fazlan, İbn. *İbn Fazlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- Ferembach, Denise. “Fransa'da Antropoloji Öğretimi ve Araştırma”. *Antropoloji* 4 (1969): 379-388.
- Frazer, James George. *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökenleri 1-2*. 2. Baskı. İstanbul: Payel Yayınevi, 2004.
- Frazer, James George. *The Scope of Social Anthropology*. London: Macmillan, 1908.
- Freyer, Hans. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- Geertz, Clifford. *Kültürün Yorumlanması*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999.
- Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.
- Glazier, Stephen D. “Din Antropolojisi”. Trc. Ali Coşkun. *Din Toplum ve Kültür*. Ed. Ali Coşkun. 121-130. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
- Glazier, Stephen D. - Flowerday, Charles A. “Introduction”. *Selected Readings in the Anthropology of Religion: Theoretical and Methodological Essays*. Ed. Stephen D. Glazier - Charles A. Flowerday. 1-13. London: Praeger, 2003.
- Gökalp, Ziya. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. 2. Baskı. İstanbul: Toker Yayınları, 2003.
- Gökalp, Ziya. *Türk Uygarlığı Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1991.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. 8. Baskı. İstanbul: Varlık Yayınları, 1969.
- Gökalp, Ziya. *Ziya Gökalp Külliyyatı-1: Şiirler ve Masalları*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

- Gökbel, Ahmet. "M. Şemseddin (Günaltay) ve Dinler Tarihine Yaptığı Katkıları". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000): 33-44.
- Gözüaydın, İhtar. *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Graeber, David. *Fragments of An Anarchist Anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press, 2004.
- Günaltay, M. Şemseddin. *Dinler Tarihi: Yeryüzündeki İlkel Dinler*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2006.
- Günaltay, M. Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Günaltay, M. Şemseddin. *Zulmetten Nura- Bunalım Çağından İslâmın Aydınlığına*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1998.
- Günay, Ünver - Göngör, Harun. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Kayseri: Berikan Yayınevi, 2015.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 1998.
- Güngör, Ali İsmail. "The Turkish Contribution to the History of Religions". *Numen* 54/1 (2007): 71-92.
- Güngör, Ali İsmail - Arık, Durmuş. "Prof. Dr. Abdurrahman Küçük İle Söyleşi". *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük. Abdurrahman Küçük'e Armağan*. Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. 11-52. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Güngör, Erol. *Dünden Bugünden Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*. 10. Baskı. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Güngör, Erol. *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. 14. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.
- Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. 17. Baskı. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Güngör, Harun. *Türk Din Etnolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012.
- Güngör, Harun - Argunsah, Mustafa. *Gagauzlar (Gagauz Türklerinin Etnik Yapısı, Nüfusu, Dili, Dini, Folkloru Hakkında Bir Araştırma)*. Ötüken Neşriyat, 1998.
- Güvenç, Bozkurt. *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Güvenç, Bozkurt. *Kültürün ABC'si*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Güvenç, Bozkurt. *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*. 4. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- Haldun, İbni. *Mukaddime 1-2*. Ankara: Yenişafak, 2004.

- Harman, Ömer Faruk. "Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı (Doğu-Batı)". *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. Ed. Ali İsmail Güngör v.dğr. 23-48. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Yayınları, 2010.
- Haviland, William A. *Kültürel Antropoloji*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.
- Heyd, Uriel. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Hobsbawn, Eric J. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Horvath, Béla. *Anadolu 1913*. 2. Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Darülfünun*. IRCICA: İstanbul, 2010.
- İnan, Abdülbaki. "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (1952): 19-30.
- İnan, Abdülkadir. *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- İnan, Abdülkadir. *Hurafeler ve Menşeleri*. Ankara: Nur Matbaası, 1962.
- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. 9. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. 8. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- İnan, Afet. *Türkiye Halkının Antropolojik Karakteri ve Türkiye Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947.
- İzutsu, Tochihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. 4. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.
- Jackson, Robert. *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*. İstanbul: Dem Yayınları, 2005.
- Jaschke, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslamlik*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Kadıoğlu, Ayşe. "Laiklik ve Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri". *Defter* 33 (1998): 41-63.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Kafı, Kadir. "Ziya Gökalp ve Türk inkılabı." *Yeni Sabah*, 31 Mart 1949.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. *Kültürel Psikoloji - Kültür Bağlamında İnsan ve Aile*. İstanbul: Evrim Yayınevi, 2000.
- Kalafat, Yaşar. *Altay'lardan Anadolu'ya Kamizm-Şamanizm: Sosyal Antropoloji Araştırmaları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004.
- Kalafat, Yaşar. *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. 4. Baskı. Ankara: Babil Yayıncılık, 2005.

- Kalın, Fethullah. *Rudolf Otto'da Din, Kutsallık ve Mistik Tecrübe*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Kansu, Şevket Aziz. *Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Kaplan, İsmail. *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma Üzerindeki Etkisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Kaplan, Muharrem. *Kadircan Kafılı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul Kesit Yayınları, 2011.
- Kara, Çiğdem. "Büyü, Sivas ve Miras". *Folklor/Edebiyat* 21/82 (2015): 171-190.
- Kara, İsmail. "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı". *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000): 29-55.
- Karpat, Kemal H. *İslâm'ın Siyasallaşması. Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Kaya, Mesut. *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Kehler, Günter. "Din Sosyolojisi". Trc. Mehmet Emin Köktaş. *Din Sosyolojisi*. Ed. Yasin Aktay - Mehmet Emin Köktaş. 21-118. Ankara: Vadi Yayınları, 2007.
- Kelbi, İbnül - Nuayma, Mihayil. *Geçmişten Günümüze Putlar*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. "Laiklik Ya Da Bu Dünyayı Yaşayabilmek". *Cogito* 1 (1994): 15-21.
- Kottak, Conrad Phillip. *Antropoloji - İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2002.
- Köker, Levent. *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. 13. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Kroeber, Alfred Louis - Kluckhohn, Clyde. *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Cambridge/Massachusetts: Peabody Museum, 1952.
- Kuklick, Henrika. "Bronislaw Malinowski". *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Ed. Alan Barnard - Jonathan Spencer 517-521. New York: Routledge, 2002.
- Kurt, Ali Osman - Aykıt, Dursun Ali. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilay, 2019.
- Kurt, Ali Osman - Göler, Mehmet Ali. "Anadolu'da İlk Tapınak. Göbeklitepe". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (2017): 1107-1138.
- Kurt, Hakan. *Türk Antropoloji Macmuası Transkripsiyonu 1925-1928*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

- Kushner, David. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*. İstanbul: Kervan Yayınları, 1979.
- Kutlutürk, Cemil. “Hilmi Ömer Budda'nın Dinler tarihi Disiplinine Katkısı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/36 (2017): 139-167.
- Kuzgun, Şaban. *Dinler Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Küçük, Abdurrahman. *Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi*. 9. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.
- Küçük, Abdurrahman. “Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Dinler Tarihi”. *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. Ed. Ali İsra Güngör v.dğr. 333-364. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Küçük, Abdurrahman. *Türkiye'de Din, Dinler Tarihi ve Eğitim*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- Küçük, Abdurrahman. “Türkiye’de Dinler Tarihi Çalışmaları ve Prof. Dr. Hikmet Tanyu”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/5 (1994): 21-30.
- Küçük, Abdurrahman - Tümer, Günay - Küçük, Mehmet Alpaslan. *Dinler Tarihi*. 10. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- Lessa, William Armand - Vogt, Even Zartman. *Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach*. New York: Harper & Row, 1979.
- Lévi-Strauss, Claude. *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. 4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Lindholm, Charles. *İslami Ortadoğu: Tarihsel Antropoloji*. Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Maksudyan, Nazan. *Türklüğü Ölçmek*. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- Malinowski, Bronislaw. “Argonautlar Araştırmasının Konusu, Yöntemi ve Kapsamı”. Trc. Erdoğan Boz. *Yöntembilim Üzerine Antropolojik Okumalar*. Ed. N. Serpil Altuntek. 27-58. Ankara: Dipnot Yayınları, 2015.
- Malinowski, Bronislaw. *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1992.
- Malinowski, Bronislaw. *Büyü, Bilim ve Din*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Mansel, Arif Müfid. *Ege ve Yunan Tarihi*. 7. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Mardin, Şerif. “Ideology and Religion in the Turkish Revolution”. *International Journal of Middle East Studies* 2/3 (1971): 197-211.

- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Mauroof, Saibo Mohamed. “İslami Bir Antropolojinin Unsurları”. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/1 (2011): 223-244.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988.
- Meriç, Cemil. *Kültürden İrfana*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Mesudî. *Murûc Ez-Zeheb*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Meydan, Sinan. *Türk Tarih Tezi'nden Türk İslam Sentezi'ne: Atatürk ve Türklerin Saklı Tarihi*. İstanbul: Truva Yayınları, 2007.
- Morris, Brain. *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*. Ankara: İmge Yayınevi, 2004.
- Morris, Brain. *Religion and Anthropology: A Critical Introduction*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Münüsoğlu, Hasan. *İrk Lekesi: Türkiye'de Antropolojinin Kurulma ve Kurumsallaşma Sorunlarına Tarihsel Bir Yaklaşım: DTCF Örneği*. Ankara: Heretik Yayınları, 2017.
- Narr, Karl J. “Approaches to The Religion of Early Paleolithic Man”. *History of Religion* 4/1 (1964): 1-22.
- Okay, Yeliz. *Etnografya'nın Türkiye'ye Girişi ve İlmi-i Ahval-i Akvam*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012.
- Ortaylı, İlber. “19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 47/3-4 (1992): 271-277.
- Öcal, Mustafa. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2011.
- Öcal, Mustafa. *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat 1*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Öğüt, Zehra. *İnkılâp Kitaplarında Din-1930'lu Yıllar*. İstanbul: Yazıgen Yayıncılık, 2018.
- Örnek, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 2000.
- Örnek, Sedat Veyis. *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.
- Örnek, Sedat Veyis. *Etnoloji sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.
- Örnek, Sedat Veyis. “Etnolojinin Tarihçesi, Başlıca Ekolleri, Görevleri”. *Antropoloji* 4 (1969): 165-193.
- Örnek, Sedat Veyis. *İsa'nın Son Günleri*. Yayımlanmamış Lisans Mezuniyet Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1953.

- Örnek, Sedat Veyis. *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966.
- Örnek, Sedat Veyis. *Türk Halkbilimi*. 2. Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Özbek, Metin. “Cumhuriyetle Başlayan Antropoloji”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/ (1998): 105-107.
- Özbek, Metin. *Dünden Bugüne İnsan*. Ankara: İmge Yayınları, 2000.
- Özboilat, Abdullah. “Kutsallaşma Sürecinde Tipolojik Bir Yaklaşım: Ziyaret Fenomeni Örneği”. *Kültür ve Din*. Ed. M. Ali Kirman - Abdullah Özboilat. 239-261. Adana: Karahan Kitabevi, 2014.
- Özbudun, Sibel. “Anthropology as a Nation-Building Rhetoric: The Shaping of Turkish Anthropology (from 1850s to 1940s)”. *Dialectical Anthropology* 35/1 (2011): 111-129.
- Özbudun, Sibel. “Antropoloji”. *Antropoloji Sözlüğü*. 47-54. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Özbudun, Sibel. *Antropoloji Gözüyle: Sınıf, Kültür, Kimlik Yazıları*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2014.
- Özbudun, Sibel. “Bronislaw Malinowski”. *Antropoloji Sözlüğü*. 561-563. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Özbudun, Sibel. “Dinin Antropolojisi Nasıl Yapılır?”. *Bibliotech: Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2008).
- Özbudun, Sibel - Şafak, Balkı - Altuntek, N. Serpil. *Antropoloji: Kuramlar / Kuramcılar*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.
- Özbudun, Sibel - Uysal, Gülfem. *50 Soruda Antropoloji*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2012.
- Özdalga, Elisabeth. *Modern Türkiye’de Örtünme Sorunu Resmi Laiklik ve Popüler İslam*. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1998.
- Özkan, Fatih. “Dinin Anlaşılmasında Kültürel Etki”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2016): 299-314.
- Özlem, Doğan. *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2012.
- Özterzi, Sevil. *Anadolu’da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açından Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali. Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. 3. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Peters, Joris - Schmidt, Klaus. "Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbeklitepe, South-eastern Turkey: A Preliminary Assessment". *Anthropozoologica* 39/1 (2004): 179-218.
- Polat, Kemal. *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*. 2. Baskı. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Rayman, Hayrettin. *Eski Türklerde Üç Din: Şamanizm, Budizm, Maniheizm*. Ankara: Karınca Kitap, 2016.
- Reisman, Arnold. *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*. İstanbul: İşbankası Yayınları, 2011.
- Richards, Audrey I. "The Concept of Culture in Malinowski's Work". *Man and Culture: An Evaluation of The Work of Bronislaw Malinowski*. Ed. Raymond Firth. 15-31. London: Routledge & Kegan Paul, 1960.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Roux, Jean-Poul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1994.
- Sami, Şemseddin. *Esatir: Dünya Mitolojisinden Örnekler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Sami, Şemseddin. *İnsan*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1296.
- Sami, Şemseddin. *Yine İnsan*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1303.
- Satı, Mustafa. *Etnografya: İlm-i Akvam*. İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1330.
- Sayarı, Binnaz. "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 33/1 (1978): 173-185.
- Schmidt, Klaus. *Taş Çağı Avcılarının Kutsal Alanı: En Eski Tapınağı Yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- Sevin, Veli. *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları, 2003.
- Sezer, Ayten. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri". *Hacattepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1999): 169-183.
- Sharpe, Eric J. *Dinler Tarihi: Tarihsel Bir Anlatı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2013.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Reddiye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34: 516-521. TDV Yayınları, 2007.

- Sivrioğlu, Ulaş Töre. *Tek Parti Döneminde Orta Asya ve Sümer-Hitit Araştırmaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010.
- Smart, Ninian. *The World's Religions*. London: Cambridge University Press, 1993.
- Smith, Anthony D. *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Smith, Wilfred Canwteell. *İslam in Modern History*. Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Spencer, Herbert. *The Principles of Sociology*. New York: Appleton and Company, 1897.
- Su, Süreyya. *Hurafeler ve Mitler: Halk İslâmında Senkretizm*. İstanbul: İletişim Yayınları., 2011.
- Şehristânî. *Milel ve Nihal*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Şenel, Alâeddin. *İlkel Topluluktan Uygur Topluma, Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1995.
- Şener, Cemal. *Şamanizm: Türkler'in İslamiyet'ten Önceki Dini*. İstanbul: Etik Yayınları, 2001.
- Şener, Cemal. *Türkiye'de Yaşayan Etnik ve Dinsel Gruplar*. 5. Baskı. İstanbul: Etik Yayınları, 2006.
- Şenoğlu, Kemal. *Mayatepek Raporları: Türk Tarih Tezi ve Mu Kıtası*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.
- Tanyu, Hikmet. "Dini Folklor Veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma-1.". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (1978): 123-142.
- Tanyu, Hikmet. *Dinler Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1973.
- Tanyu, Hikmet. *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanıcı*. Ankara: Ankar Üniversitesi Basımevi, 1980.
- Tanyu, Hikmet. "Totem, Totemizm ve Tabu Üzerinde Yeni Araştırmalar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (1984): 155-172.
- Tanyu, Hikmet. *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.
- Tanyu, Hikmet. *Türklerin Dini Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayıını, 1978.
- Taş, İsmail. *İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji*. Konya: Kömen Yayınları, 2002.

- Temren, Belkis. “Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme”. *AÜDTCF Dergisi* 38/1-2 (1998): 301-311.
- Tezcan, Mahmut. *Türk Aile Antropolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Topçu, Nurettin. *Ahlak*. 2. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 2010.
- Topçu, Nurettin. *Kültür ve Medeniyet*. 5. Baskı. Dergah Yayınları: İstanbul, 2010.
- Toprak, Bilal. “Din Antropolojisi”. *Mukaddime* 6/2 (2015): 367-370.
- Toprak, Mehmet Sait. *Talmud ve Hadis*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Toprak, Zafer. *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Touati, Houari. *Ortaçağ'da İslam ve Seyehat - Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. İstanbul: YKY Yayınları, 2016.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Tümer, Günay. *Bîrûni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Tümer, Günay. “Çeşitli Yönleriyle Din”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1986): 213-267.
- Tümer, Günay. “Din Bilimleri”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9: 333-339. TDV Yayınları, 1994.
- Tümer, Günay. *Hıristiyanlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem*. 4. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Tümer, Günay. “Hocamız Hikmet Tanyu”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/5 (1994): 5-10.
- Türkdoğan, Orhan. *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Türkdoğan, Orhan. *Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2007.
- Türkdoğan, Orhan. “Türkiye'de Sosyal Antropolojin Gelişimi”. *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji*. Ed. İsmail Coşkun. 125-138. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1991.
- Tylor, Edward Burnett. *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Religion, Art and Custom*. London: Murray, 1871.
- Uygur, Nermi. *Kültür Kuramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Millet ve Tarih Şuuru*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. 3. Baskı. İstanbul: Ülken Yayınevi, 1992.
- Ünal, Mustafa. *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*. Kayseri: Geçit Yayınları, 1999.
- Ünal, Mustafa. “Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Normatizm Sorununa Fenomenolojik Bir Çözüm Denemesi -Kapsayıcı Fenomenoloji-”. *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. Ed. Ali İsmail Güngör v.dğr. 129-143. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Vassaf, Gündüz, ed. *Belkıs Halim Vassaf'ın Defterinden Dumézil'in Sosyoloji Ders Notları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.
- Wach, Joachim. *Dinler Tarihi*. İstanbul: Ataç Yayınları, 2004.
- Wells, Calvin. *Sosyal Antropolojik Açıdan İnsan ve Dünyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
- Wolf, Eric R. “Perilous Ideas: Race, Culture, People”. *Current Anthropology* 35/1 (1994): 1-12.
- Yakın, Aslı Yazıcı. “Alelâde Şeyleri Anlamak”. *Etnografi: Olağan-ıçî Tecrübe*. Ed. Aslı Yazıcı Yakın - Meriç Kükrer. 7-31. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.
- Yel, Ali Murat. “Edward Evan Evans-Pritchard”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11: 515-516. 1995.
- Yıldırım, Münir. “Türk Dini Tarihi Araştırmalarında Fenomenolojik Metod: Hikmet Tanyu Örneği”. *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. Ed. Ali İsmail Güngör v.dğr. 63-72. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.